

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXV. KÖTET

2013. 4. FÜZET

Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban
a közigazgatási beosztások tükrében és a korabeli köztudat szerint (II.)

*

Sárkányok és humanisták

*

Ransanus és a sárkány

*

A kolozsvári református egyházközség dézsmából származó jövedelme
a 17. század második felében

*

Hercegszölösi János levélkereső végrendelete 1650-ből

*

Bornemissza Anna fejedelemasszony 1675. évi rendelete
és a fogaraszöldi román gyülekezetek

*

Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon kényszerek és gyarlóságok tükrében,
azaz valóban siralmas váradi krónika (1944–1987)

*

Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”

*

1987. június. Egy eredménytelen magyar–román pártközi találkozó

*

A dokumentum- és játékfilm viszonya
a kelet-közép-európai kortárs filmművészetben

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2013
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Feyné Vincze Mária, Tánzos Vilmos, Veress Károly

A szám szerkesztője
Kovács András

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264-595 176
Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191 Románia; e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR
Alap

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Bíró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA-IDEA nyomdában

Felelős vezető
Nagy Péter

Kiss András

(1922–2013)

November 17-én gyászlobogó hirdette a kolozsvári Rhédey-ház erkélyén, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja, volt főtitkára és alelnöke, Kiss András nyugalmazott főlevéltáros elhunyt. Életének utolsó két évtizede egybeforrott az újjáéledt egyesület intézményépítésével, de most nemcsak erre az áldozatos munkára, hanem egy hosszú és gazdag eredményeket hozó levéltáros és történetkutató pályára visszatekintve kell megtalálnunk a személyiségéhez illő megemlékező szavakat.

Gyermekkoráról szép emlékeket őrzött, sokszor emlegette szülőfaluját, a bánági járási székhelyet, Facsádot, ahol édesapja volt az utolsó választott jegyző, a régi magyar közigazgatási tisztviselő mintaképe. Családjában, bánági szokás szerint, jól megfér a székely lófő apai ág az aradi sváb meg bácskai parasztpolgár származású anyai ággal. Hat gyermek közül a legkisebbként született 1922. október 5-én. Elemi iskoláit Facsádon végezte, gimnáziumi tanulmányait azonban, mint köztisztviselő fia, állami középiskolában végezte Lugoson és Temesváron. Kiválóan megtanult románul, francia nyelvtudásának alapjait pedig a lugosi görög katolikus internátusban vetette meg. 1940-ben édesapját áthelyezték Csíkszenttamásra, ő pedig a kolozsvári Középiszkolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumába iratkozott be. Kiemelkedő szépirodalmi műveltségével főként a népi mozgalom iránt vonzódott, megismerkedett Németh László, Móricz Zsigmond meg Kodolányi János műveivel, és egy életre eljegyezte magát a harmadik út saját képére formált világnézetével. 1942-ben jelesen érettségizett, igazából közíró szeretett volna lenni, és a szóba jöhető fakultások közül a jogi karra iratkozott be.

Egyetemi tanulmányai során főként Bónis György jogtörténész szemináriumai és Buza László nemzetközi jogász előadásai tettek rá nagy hatást, de a kar többi tanárát is sokra becsülte, például a jogelméletet előadó Horváth Barnát vagy Ottlík Lászlót, az államtudományok professzorát. Jogi ismereteit 1944 őszétől a Szövetkezeti Központ jogügyi irodájában kamatoztatta, közben szorgalmasan járt az előadásokra a menekülés helyett a helyben maradást választó Kolozsvári Magyar Egyetemen. Ennek megszüntetése után 1945 májusától a Bolyai Egyetemen tanult, és 1947-ben szerzett abszolutóriumot.

Nemes István ügyvédi irodájában lett ügyvédjelölt, ahol a számára inkább megfelelő munkakört, a periratok megfogalmazását látta el. 1948-ban a kamara helyett létrehozott ügyvédi kollégiumba nem került be. Egy ideig a Jogi Iskolában dolgozott, és a Bolyai Egyetem magánjogi tanszékén is tanított tanársegédként. 1949 júliusában kapott kinevezést a kolozsvári Állami Levéltárba segédkönyvtárosi állásra. Életének e fordulópontjára visszatekintve mondotta magáról és kortársairól, hogy „kényszerpályák nemzedéke” az övék.

Másfél évnyi katonáskodás, tisztiiskolai képzés után 1951-ben kezdte el a munkát a kolozsvári levéltárban, és a következő évtizedekben bebizonyította, hogy kedvenc írója, Németh László mondása: „a gályapadból laboratóriumot formálni” igenis megvalósítható még az akkori kedvezőtlen körülmények között is. Pályakezdő levéltárosként példaképének tekintette Kelemen Lajost, a modern archivisztika szemléletét azonban Jakó Zsigmond, Pataki József

és Szabó T. Attila útmutatásai nyomán sajátította el. Jakó a történészhallgatók számára a levéltárban tartott paleográfiai képzésbe is bevonta, így alapozta meg azt a tudását, amivel aztán évtizedekig tarthatott paleográfiai és hivaltörténeti továbbképző tanfolyamokat levéltáros kollégái számára. Munkája során a többrendbeli költöztetés révén a levéltár anyaga fizikailag is átment a kezén, a rendezés, leltározás, regesztázás folyamán pedig alaposan megismerte az 1918 előtti régi anyagot, amelynek kezelésével megbízták. Jó néhány levéltári segédlet készítésében is közreműködött, elősegítve a gondjaira bízott archívumok anyagának feltárását. Hivatásává vált foglalkozásáról így vallott egyik interjújában: „a levéltárosi munka elsőrendű célja, hogy a levéltári anyag a kutató asztalára kerüljön. Az külön elégtétel, öröm, ha a kutató jól értékesíti azt a forrásanyagot, ami asztalára került. [...] Ha a levéltáros jól végzi a munkáját, a kutató a kutatótermi felelősön kívül nem is szorul más segítségre.”

Részt vett a levéltári útmutatók és a levéltári bibliográfia szerkesztésében, tanulmányban mutatta be a régi erdélyi levéltári segédleteket. Közigazgatás- és hivaltörténeti érdeklődése a forrásokkal való közvetlen foglalkozással megerősödött, hiszen egy-egy iratképző hivatal vagy testület működésének részleteit a fennmaradt iratok rendezésével foglalkozó szakember tárhatja fel a legalaposabban. A vármegyei filiális szék keletkezéséről, az erdélyi úriszékről, Kolozsvár önkormányzati fejlődéséről vagy a kincses város levéltárának kialakulásáról szóló tanulmányai tanúsítják, hogy e feladatot magas szinten oldotta meg.

Fontos szerep hárul a levéltárosra a történeti forráskiadás területén, és a mindennapi munka évtizedei alatt gyűlt cédulákból jog- és kormányzattörténeti jellegű forrásközlései ugyanolyan bőven születtek, mint művelődéstörténeti adatközlései vagy Kolozsvár múltjának egy-egy részletét megvilágító közleményei. A 16–18. századi Erdély színes világa eleve nedik meg e lapokon, hitvitázó polgárok, égetnivaló boszorkányok, Szenci Molnárt támogató kolozsvári mecénások, csecsemőkkel babonáskodók, farsangoló szépasszonyok egykori szavai és tettei váltak közismertté e szerényen „töredékeknek, forgácsoknak” nevezett, napilapokban és irodalmi folyóiratokban közzétett írásokban. Nem hagyhatjuk említés nélkül Kiss András egyik kedvenc témáját, a boszorkánypereket, adatközlésekkel járult hozzá a nagy forráskiadvány teljesség tételehez, és több tanulmányban, sőt külön kötetben elemezte az erdélyi boszorkányperek jellegzetességeit. Évtizedeken át gyűjtögette Kölcsey Ferenc vármegyei jegyzői munkájának írásos emlékeit.

Egyik interjújában vallotta: „A levéltárosi munka külön szépsége a közvetlen kapcsolata a levéltári forrásokkal. Ezáltal ő válik az anyag első kutatójává és értékelheti összességében és összefüggéseiben egy levéltár információit. A forrásokat semmi sem pótolhatja.”

Igyekezett közelebb hozni a szélesebb közönséghez is a levéltárak titokzatosnak tűnő világát, és a bulvársajtóban keringő kolozsvári városi legendákat a levéltári iratokra támaszkodva oszlatta el a helyi napilap hasábjain. Így kerekedett ki például a forrásokból a Petőfi utcai Gilovics-ház, az úgynevezett „hóhér háza” nem borzongatóan izgalmas, de annál hitelesebb története. Hasonlóképpen derítette ki az Ursus sör címkéjén szereplő, 1366-ban említett kolozsmonostori serfőzőről, hogy valójában Kolozsvárott élt, és a mondott évben nem sörkészítéssel foglalkozott a bencés apátság birtokán, hanem egy gyilkosság bűnrészes volt. Mindezek persze csupán műhelyforgácsai egy igen termékeny levéltárosi és történetkutatói életpályának, igaz viszont, hogy a széles nagyközönség épp ezeket a hiteles forrásokra és azok szakértő értelmezésére alapozott helyreigazításokat kedveli a legjobban.

A jó levéltáros élete – szolgálat, amint maga írta egyik kötetének vallomások előszavában, Diósy Gergely kolozsvári nótáriust idézve „a közönség javáért” végzi a munkáját. E szolgálat körébe tartozik az érdeklődő kutatók felvilágosítása is, amit a szakirodalom a szenttelen „tájékoztatás” kifejezéssel illet, ő azonban szenvedélyesen, magas szakmai színvonalon és önzetlenül űzte. Közismert, hogy a romániai archívumok nem kényeztetik el az érdeklődőket alapos segédletek sokaságával. A szűkszavú lajstromokat a legszívesebben egészítette ki minden szükséges információval, a fiatal, tapasztalatlan pályakezdeket alapos és részletes tanácsokkal, útmutatásokkal látta el. Ha úgy vélte, hogy egy-egy téma kutatója felkészült és jó szakember, vagy annak ígérezik, saját céduláit, kijegyzéseit is átadta feldolgozásra. Ez a segítőkészsége a határokon is átnyúlott, a lehetőségek szerint, csöndben ugyan, de hatékonyan. Mivel 1974 óta az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát is a kolozsvári Állami Levéltár kezeli, mindkettőnek az anyagáról tőle kaphatta mindenki a legalaposabb és legszakzszerűbb, mástól nem is remélhető felvilágosításokat.

1990 januárjától Kiss András nagyon aktívan vett részt az Erdélyi Múzeum-Egyesület újraindulásában, jogászként az aprómunkát vállalta. Alapszabály-fogalmazványok kerültek ki a tolla alól, törvényszéki beadványokat írt, feljegyzéseket gépelt az újrainduló egyesület vagyonáról, jogi helyzetéről. Egyszóval a hőskorszaknak az egyesületi és tudományos munka anyagi és szervezeti feltételeit megteremtő tevékenységéből fiatalokat megszégyenítő lelkesedéssel, munkabírással és pontossággal vette ki a részét. Három cikluson át főtitkárként dolgozott, majd az alelnöki tisztséget töltötte be.

Még egyetemi hallgató korában, 1942-ben ismerte meg az erdélyi tudományművelés nagy hagyományú egyesületét, figyelemmel kísérte 1945 utáni egyre nehezedő sorsát, tapasztalhatta, hogy ugyanazok az erők akadályozzák az EME munkáját, amelyek az ő ígéretesen induló jogász pályáját is derékba törték. Az Akadémia Történeti Levéltára fedőnéven továbbélő múzeumi levéltár munkatársa, Dani János meg a naponta ott kutató Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond ugyanolyan céltudatossággal végezte munkáját, mintha létezne az erdélyi magyar történetkutatást egybehangoló egyesület. Példájukat követve alakította ki Kiss András a maga egyszemélyes otthoni kutatóintézetét, ahol például a Szabó T. Attila levéltári gyűjtésére alapozó *Erdélyi magyar szótörténeti tár* kötetét lektorálta vagy románra fordította Jakó Zsigmond és Radu Manolescu *A középkori latin írásbeliség* c. munkáját.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében végzett sokrétű tevékenysége az intézményszervezés mellett az új történetkutató nemzedék nevelését is magába foglalta, a formálódó kutatóintézetbe került fiatal történész és nyelvész szakemberek rengeteget tanulhattak tőle, egyetemi előadásokat felülmúló szakszerűséggel kaptak felvilágosítást Erdély kora újkori jogtörténetéről, az egykori levéltárképző intézmények és családok múltjáról, ráadásul mindent kötetlen formában, barátságos beszélgetések keretében.

Életének utolsó két évtizedében heti- és napilapokban vagy szakfolyóiratokban szétszórt tanulmányait gyűjteményes kötetekbe foglalhatta, gyöngybetűs céduláiból pótolva az első közlésekből kimaradt jegyzeteket. Levéltárosi pályája koronájának tekinthette, hogy az általa megvalósult együttműködés keretében megjelenhetett Szatmár vármegye Kolozsvárott, illetve Nyíregyházán őrzött levéltárának egyesített, kétnyelvű mutatója.

Több évtizedes alkotó pályája – ő maga mindig tiltakozott a „tudós” jelző ellen – ekkoriban részesülhetett a jól megérdemelt társadalmi elismerésben: 2005-ben választotta az

EME tiszteleti tagjává, megkapta a Pauler Gyula-díjat (2001), 2013. november 4-én pedig a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjét vette át Magdó János kolozsvári főkonzultól.

2013. november 20-án kísértük utolsó földi útjára lombjukat veszett házsongárdi fák alatt. Földi nyughelye is jelképes: a lutheránus temetőben lévő családi sírhelye alatt néhány lépésnyire látható a Házsongárd legrégebbi sírköve. Amikor e kő 1972-ben, a Jakó Zsigmond vezette műemlékmentés során előkerült, Kiss András értő kézzel nyúlt a számára oly ismerős városi levéltár anyagához, földérintette az 1599-ben elhunyt kolozsvári szász polgár, Felten Waida társadalmi helyzetét, és közölte is a helyi napilapban.

Erdély és Kolozsvár közönsége szegényebb lett egy történetkutató tudós levéltárossal, könyvekbe zárt életműve azonban velünk marad, derűs egyénisége, becsületessége, szolgálatkészsége pedig sokáig példakép marad sokunknak.

Sipos Gábor

Tonk Sándor

(Kolozsvár, 1948. május 2. – Budapest, 2003. augusztus 14.)

Egy évtizede hunyt el tagtársunk, barátunk, mesterünk, Tonk Sándor történészprofesszor, az EME néhai alelnöke.

Történészé formálódása igen korán, mondhatni kora ifjúságától indult. A kutatás iránti vonzódásának kialakulásában-alakításában az otthoni, értelmiségi környezet mellett a művelődéstörténész-levéltáros Kelemen Lajos és környezete, különösen pedig atyai barátja, későbbi tanára, Jakó Zsigmond hatása volt döntő jelentőségű. 1964-ben iratkozott be a BBTE Történelem-Filozófia Karára, s 1969-ben szerezte meg ugyanott történelemtanári képesítését.

Már egyetemi évei alatt az erdélyi régiség egészét átfogó érdeklődésről tett tanúságot: az egykori Piarista Líceum diáknévsoraiból adódó tanulságokról, valamint Oláh Miklós címeres leveleinek szövegéről értekezett első közleményeiben, miközben a középkori erdélyi közjegyzőség történetét feldolgozó diplomamunkájához gyűjtötte az anyagot. Ennek a nagy, a középkori értelmiségiekre vonatkozó anyagnak a további kutatása volt 1970-ben elkezdett doktori tanulmányainak a célkitűzése is. Ebből a témából, a hetvenes évek ellentmondásos körülményei közepette, végül csak alapos közlemény született, eredményei és módszertani tanulságai azonban kétségtelenül beépültek az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* (Bukarest 1979) című, itthon is, külföldön is nagy tudományos elismerést kiváltott munkájába. Rendkívüli és meglepő egyéni teljesítmény volt ez a dolgozat a személyi számítógépek megjelenése előtti idők történeti kutatásában, mintegy harmadfélezer középkori erdélyi értelmiségi számtalan forrásból összegyűjtött adatai és az így létrejött adatgyűjteményen alapuló történeti-szociológiai és művelődéstörténeti elemzés látványos és példás eredményei révén.

Munkahelye egyetemi tanulmányainak elvégzése után a marosvásárhelyi Teleki Téka, utóbb pedig a Román Akadémia ottani, társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó fiókja lett. Az egyetemjárás-kötet megjelenését követő, tiltások által beárnyékoltt évtizedben többnyire csak kisebb adatközlésekre volt lehetősége, ezek azonban folyamatos és kitartó adatgyűjtésre utalnak az őt különösen érdeklő és Marosvásárhelyen kutatható művelődés- és helytörténeti témákban.

Az 1989-es fordulat után szerezte meg doktori címét, s ekkor jelentette meg korábbi gyűjtéseinek az eredményeit. Ezek közül a Szabó Miklóssal együtt közzétett *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Szeged 1992) és *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. (Bev., közlésezi Tonk Sándor. Szeged 1994) című adatgyűjtemények a legjelentősebbek.

A fordulat utáni évek azonban számtalan új feladatot róttak rá, amelyek elvonták őt a kutatástól, és felőrölték az egészségét is. Egyetemi tanárként a kolozsvári Protestáns Teológia, a BBTE és végül a Sapientia EMTE keretén belül adott elő, s tanítványai révén jelentős mértékben hozzájárult az erdélyi magyar történeti kutatás megújulásához; az EME alelnökeként döntő szerepe volt az EME Kutatóintézetének a létrejöttében és nagyvonalú célkitűzéseinek a megfogalmazásában; végezetül pedig a Sapientia EMTE alapító rektoraként oroszlánrészt vállalt az erdélyi magyar magánegyetem létrehozásában.

Kovács András

Hegyi Géza

Magyarország vagy Erdély?

A Szilágyság hovatartozása a középkorban a közigazgatási beosztások tükrében és a korabeli köztudat szerint (II., befejező közlemény)

Tanulmányunk azt vizsgálja, hogy a középkori Kraszna és Középszolnok vármegyék területe vajon a szűkebb értelemben vett Magyarországhoz vagy pedig – miként újabban felmerült¹ – a történeti Erdélyhez tartozott a Magyar Királyság keretein belül. Az Erdélyi Múzeum előző évfolyamában megjelent I. közleményben² – mely a részletes problémafelvetést is tartalmazza – e kérdéskört az informálisabb (társadalmi) tényezők szemszögéből jártuk körül, elemezve a földrajzi fekvésből, a helyi birtokos családok eredetéből és a hiteleshelyek területi illetékeségéből fakadó kapcsolatokat, illetve azok erősségét. Jelen, befejező részben a probléma központi aspektusának, az igazgatástörténeti összefüggéseknek a boncolgatásával, majd a mentalitástörténeti tények felsorakoztatásával szeretnénk választ adni a címben megfogalmazott kérdésre. Vizsgálódásunk ezúttal is a 13. század legelejétől a 15. század első feléig terjedő időszakra irányul, melynek okait az első részben fejtettük ki, ahogy azt is, hogy milyen értelem-ben használunk néhány fontos fogalmat (Erdély, Magyarország, Szilágyság, Középszolnok).³

Hegyi Géza (1981) – tudományos munkatárs, EME, Kolozsvár, hegeza@gmail.com

A tanulmány elkészítését a romániai Felsőoktatási és Egyetemi Kutatási Alap (Unitatea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior și a Cercetării Științifice Universitare, UEFISCSU) támogatta. A projekt címe: *Structuri instituționale și elite din Țara Sîlvaniei în secolele XIV–XVII* [Intézmények és társadalmi elit a Szilágyságban a XIV–XVII. században], kódja: TE_204. – A tanulmány előzőleg angol nyelven is megjelent, bővebb bevezetéssel: *The Relation of Sălaj with Transylvania in the Middle Ages. = Transylvania in the Thirteenth to Sixteenth Centuries: Aspects of the Formation and Consolidation of Regional Identity*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. XVI(2012). 2. sz. 59–86.

¹ Jakó Zsigmond szerint Középszolnok és Kraszna Erdélyhez számítandó, mivel e két vármegye „a XV. századig a nádor és a vajda egyelőre tisztázatlan, vegyes joghatósága alatt állott” (*Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Szerk. Jakó Zsigmond. I–III. Bp. 1997–2008. [A továbbiakban: EOkm] I. 30.). Álláspontját utóbb Kristó Gyula is átvette, lásd Uő: *A korai Erdély (895–1324)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2003. (A továbbiakban: Kristó: *Erdély*) 25–28, 106–107, 112–113. Vö. még Uő: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. 1979. (A továbbiakban: Kristó: *Széttagolódás*) 105–107, 109–110.

² Hegyi Géza: *Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében*. Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. füzet. 23–45. (A továbbiakban: Hegyi: *Szilágyság hovatartozása I.*)

³ Uo. 24–25.

IV. Közigazgatási besorolás

E fejezetben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy a 13–15. században milyen nagyobb igazgatási egységekhez tartozott a Szilágyság területe. A témát három oldalról: az *egyházi*, a *pénzügyi* és főként a *világi* igazgatási beosztás felől közelítjük meg.

1. *Egyháziilag* a térség – Szatmár vármegyével és Ugocsa déli felével együtt – az erdélyi püspökség része volt⁴ (kimutathatóan a 13. század elejétől,⁵ vélhetőleg azonban a 11. század óta). Nehéz megmagyarázni, hogy ez az Alföld felé lejtő terület miként került egy egyházmegyébe a jól elkülönülő Erdélyi-medencével, mely önmagában is kithetett volna egy *diocesis*t, mindenesetre ez a közösség az erdélyi szálakat erősítette a Szilágyság kapcsolatrendszerében. A gyulafehérvári centrum elsősorban ugyan a papság életét határozta meg, hiszen őket itt szentelték fel, talán itt is tanultak, ide kellett járniuk egyházmegyei zsinatra, innen kaptak főpapi körleveleket, stb., de a laikusok életére is hatással volt: ide küldték a befizetett tized jelentős részét,⁶ innen kaptak engedélyt új templom építéséhez és plébánia létesítéséhez⁷ vagy felmentést a különféle egyházi fenyítések és házassági akadályok alól, ide fellebbezhetek olyan, a szentszéki bíróság hatáskörébe tartozó ügyekkel, mint a hozományért és leánynegyedért folyó perek. Mindez azonban nem elégséges indok arra, hogy Középszolnok és Kraszna megyék területét Erdélyhez „csatoljuk”, hiszen ilyen alapon Szatmárral és Ugocsával is hasonlóképp kellene eljárunk, amit persze egyéb érv – adatokról nem is szólva – nem támogat.

Az egyházi közigazgatás középső szintjén a Szilágyság a krasznai és a szolnoki főesperesség (*archidiaconatus*) között oszlott meg, mégpedig úgy, hogy előbbi Kraszna vármegye területével esett egybe, utóbbi viszont Középszolnok területe mellett az erdélyi Belsőszolnokét is magába foglalta.⁸ A közös főesperesi keret első pillantásra ismét az erdélyi részek térségünkre

⁴ *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV. e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve.* Szerk. Ortvay Tivadar. I–II. Bp. 1891–1892. (a továbbiakban: Ortvay: *Geogr*) II. 627, 650, 665–669; Petri Mór: *Szilágyság vármegye monographiája*. I–VI. Zilah 1901–1904. (a továbbiakban: Petri: *Szilágyság*) I. 498–500; Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. (a továbbiakban: Kristó: *Vármegyék*) 482–516; Kristó: *Erdély* 107 ssk; Hegyi Géza: *Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XLV(2010). 285–286. (a továbbiakban: Hegyi: *Tizedszedés*.)

⁵ 1230-ban már Rajnald erdélyi püspök hozzájárulása kellett ahhoz, hogy a szatmári hospesek szabadon választhassák plébánosukat, és hogy ez mentesüljön a sásvári (ugocsai) főesperes joghatósága alól: DL 90749 = *Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania*. Szerk. Mihail Roller. Veacul XI–XIII, vol. I–II; Veacul XIV, vol. I–IV. Buc. 1951–1955. (a továbbiakban: DIR C), veacul XI–XIII, vol. I. 388–389 = *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. Szentpétery Imre-Borsa Iván. I–II/4 (1001–1301). Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RegArp) 462. sz. Ha pedig Szatmár ekkor az erdélyi püspök alá tartozott, a közbül eső Szilágyságról sem feltételezhetünk egyebet.

⁶ Igaz, a helybeli (tasnádi és zilahi) püspöki uradalmak személyzetének közvetítésével. Vö. Hegyi: *Tizedszedés* 289–290.
⁷ 1322.XI.24: EOkm II. 443. sz.; 1358.II.24: *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*. Szerk.: Sabin Belu – Ioan Dani – Aurel Răduțiu – Viorica Pervain – Konrad G. Gündisch – Marionela Wolf – Adrian Rusu – Susana Andea – Lidia Gross – Adinel Dincă. X–XV. Buc. 1977–2006. (a továbbiakban: DocRomHist C), XI. 234–235 = EOkm III. 986. sz.

⁸ Korábbi szakirodalmunk úgy vélekedett, hogy a Szilágyság egésze a krasznai főesperességhez tartozott, míg a szolnoki csupán Belsőszolnokra korlátozódott, vö. Ortvay: *Geogr* II. 650, 668–669 (lásd a térképmellékletet is); Kristó: *Vármegyék* 486–488. Ennek oka az volt, hogy a pápai tizedjegyzékekből, melyek a középkori egyházi közigazgatás rekonstruálásának szinte kizárólagos forrását jelentik, gyakorlatilag hiányoznak a szilágysági egyházközségek (vö. Hegyi Géza: *Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben*. Erdélyi Múzeum LXXII[2010]. 1–32. [a továbbiakban:

való kiterjesztését indokolja, valójában ez mégsem jelent erős kapcsolatot. Miután ugyanis a 13. század elején a főesperesek bevonultak a székeskáptalanba,⁹ kapcsolatuk meggyengült a helybeli papokkal: már csak évente egyszer és egyenként találkoztak velük, amikor előírászerűen körbejárták kerületüket. Feladataik nagy részét a helybeli papság sorából választott (kinevezett?) esperesek (*vicearchidiaconus*) vették át, akik a főesperesség egy-egy kisebb, földrajzi szempontok alapján kialakított régióját kormányozták. E kistérségek szintjén valósult meg az alapfokú egyházi jogszolgáltatás, de pl. a pápai adó összegyűjtése is.¹⁰ A szolnoki főesperesség területén a szilágyi és a tasnádi esperesi kerületről van tudomásunk¹¹ – ám ezek legfeljebb csak a szilágysági részt fedhették le (előbbi valószínűleg a Tövishátat, utóbbi az Érmellék¹²), vagyis Belsőszolnokban is számolhatunk legalább egy esperességgel.¹³

Ráadásul a szolnoki főesperességet a 14. század elejétől egy másik egyházigazgatási határ is kettévágta. Ekkor Európa-szerte elterjedt az a gyakorlat, hogy a püspökök, akik egyre kevesebbet tartózkodtak egyházmegyéjükben, sokasodó bírói feladataikat helynökeikre (*vicarius*) hárították át.¹⁴ Az erdélyi püspököknek szokatlan módon két ilyen helyettese is volt egyidejűleg, akik a teendők területi alapon osztották meg: a korabeli erdélyi egyházi elit tehát felismerte, hogy az egyházmegye túlságosan kiterjedt és földrajzilag tagolt ahhoz, hogy hatékonyan lehessen egyetlen központból kormányozni. Témánk szempontjából fontos, hogy ez a felosztás a Meszes-hegységet követte, vagyis az ettől északnyugatra fekvő három és „fél” főesperesség: az ugocsi, szatmári és krasznai, valamint a szolnokinak a szilágysági része külön egységet képezett, ahol az erdélyi püspök hatalmát Meszesen túli (1396-tól tasnádi) helynöke érvényesítette.¹⁵ Az itteni szentszéki perek az ő hatáskörébe tartoztak – ritkán fordult elő, hogy a pert rangosabb kollégája, az általános helynök (*vicarius generalis*) vagy netán maga a püspök elé kellett volna továbbítani.¹⁶ A jogszol-

Hegy: *Határok*] 6, 7.): a krasznai főesperességből egyetlen parókia (Szilágybagos), a szolnoki főesperességből pedig csupán a belsőszolnoki plébániák szerepelnek (EOkm II. 1134–1137. sz.). Hogy utóbbi mégis kiterjedt az Érmellékig, az egyfelől eleve valószínűsíthető a korai vármegyék és főesperességek közti területi megfelelés tézise (vö. Kristó: *Vármegyék* 214–235) alapján, másfelől bizonyítja a tény, hogy Farkas szolnoki főesperes már 1214-ben egy szunai (mára elnéptelenedett település Érkörös határában), helyettese, Paldus pedig egy apátkeresztúri boszorkány ügyében ítélkezett (Karácsonyi János–Borovszky Samu: *Regestrum Varadinense examenum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Bp. 1903. [a továbbiakban: RegVar] 94, 156. sz. = EOkm I. 71, 86. sz.).

⁹ Az 1210-es években János dobokai (1213), Oltuman szatmári (1213), Compoltus krasznai (1214) és Farcasius szolnoki főesperes (1214) még – a jelek szerint – a helyszínen tartózkodott (RegVar 6, 23, 76, 94. sz. = EOkm I. 45, 65, 71. sz.), Henrik kolozsi főesperes ellenben 1199-ben már kanonok, Rajnald püspök társaságában pedig 1213-ban három – ismeretlen székhelyű – főesperest találunk (EOkm I. 26, 28, 62. sz.).

¹⁰ Hegyi: *Határok* 16.

¹¹ DL 105443 = EOkm III. 144, 201. sz.; DL 53323 = *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint. I–XII (1387–1425). Bp. 1951–2013. (a továbbiakban: ZsOkI) II/1. 4796. sz.

¹² A két kistérség körülhatárolását lásd Hegyi: *Szilágyság hovatarozása* I. 26.

¹³ A pápai tizedjegyzék rendszeresen belsőszolnoki főesperességről (*archidiaconatus* [!] *de Zonuk interiori*) ír (vö. EOkm II. 1134, 1136–1137. sz.), ami meg is felel az ott felsorolt parókiák elhelyezkedésének. Mégis csak külön belső- és külön középszolnoki főesperességet feltételezni, hiszen az erdélyi káptalan tagjai között mindig csak egyetlen szolnoki főesperes szerepel. Lehet, hogy forrásunk valójában esperességet akart mondani? A fenti névhasználat így is rávilágít a két terület viszonylagos elkülönültségére.

¹⁴ Adinel Dincă: *Vicari generalii ai episcopului Transilvaniei in secolul al XIV-lea. Considerații generale*. Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. XLVII(2008). 29–42.

¹⁵ Hegyi: *Tizedszedés* 285–286.

¹⁶ Az 1380-ig ismert kivételek: 1350.XI.9: DL 72380 = EOkm III. 578. sz.; 1351.V.4: DocRomHist C, X. 27–28 = EOkm III. 602. sz.; 1377.VIII.23: DocRomHist C, XV. 308–310.

gáltatás mellett a 15. század közepéig – a *provisori* tisztség megszervezéséig – a Meszesen túli püspöki birtokok igazgatása és a tizedszedés megszervezése is rá hárult.¹⁷ Elmondható tehát, hogy tevékenysége révén a térség egyfajta autonómiát nyert a püspökségen belül – ami sok tekintetben semlegesíti a Szilágyság egyházmegyei és főesperességi beosztásából fakadó erdélyi kötődését.

2. A Magyar Királyság *pénzügyigazgatási* központjai már az Árpád-korban a kamaráknak (*camere*) nevezett pénzverő- és pénzváltóhelyek voltak, melyeket nem királyi hivatalnokok, hanem polgári (sokszor zsidó vagy muzulmán) származású bérlők, ún. kamaraispánok igazgattak. Eleinte egyetlen kamara működött Esztergomban, II. András király (1205–1235) idejétől azonban egyfajta decentralizáció ment végbe, és a vidéki gazdasági központokban újabb kamarák alakultak, melyek száma I. Károly (1301/1310–1342) idején megugrott, majd rögzült.¹⁸ Ami számunkra lényeges, ugyanekkor a nemesfémhányászat ellenőrzése és az állami egyenes adó, az ún. kapuadó (*lucrum camere*) behajtása is feladatukká vált, ezért területiális szervekké, kamaraispánságokká (*comitatus camere*) alakították őket, bizonyos számú megyét rendelve egy-egy kamaraispán joghatósága alá.¹⁹

A Szilágyság tágabb környezetében három kamara működött a 14. század közepén: a szatmári, a lippai és az erdélyi, másként kolozsvári. Az első két kamaraispánság kiterjedését nem ismerjük (csupán a velük nyugatról határos kamarák területét), de az erdélyi kamara tartozékait az 1336. évi kamarabérleti szerződés felsorolja, ez pedig elégséges az általunk felvetett kérdés eldöntéséhez, hiszen a hatáskörébe tartozó megyék sorában sem Közép- (ill. Külső-)Szolnokot, sem Krasznát nem találjuk.²⁰ Mivel pedig a szatmári kamaraispán másik központja Váradon volt,²¹ a közbül eső

¹⁷ Hegyi: *Tizedszedés* 291–293.

¹⁸ Hóman Bálint: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Bp. 1921. [reprint: 2003.] (a továbbiakban: Hóman: *Gazdaságpolitika*) 197–200; Kristó Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged 2003. (a továbbiakban: Kristó: *Tájszemlélet*) 184–185.

¹⁹ Hóman: *Gazdaságpolitika* 210–215; Engel Pál: *A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése*. Századok CXXIV (1990), 40–41.

²⁰ Az erdélyi kamaraispánság alá tartozó megyék: Fehér, Hunyad, Torda, Nagy- és Kisküküllő (!), Belsőszolnok, Doboka és Kolozs (*Decreta regni Hungarie. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. [Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II.: Fontes 11.] Szerk. Döry, Franciscus–Bónis, Georgius–Bácskai, Vera. Bp. 1976. [a továbbiakban: *Decreta I.*] 90–94 = EOkm II. 886. sz.). Az egyes kamaraispánságok kiterjedésére Hóman: *Gazdaságpolitika* 211–212; Kristó: *Tájszemlélet* 185–189. Megjegyzendő, hogy mindkét mű a szatmári-váradai kamaraispánság részeként azonosítja Középszolnokot, térképeiken ezt mégis az erdélyi kamara keretein belül ábrázolják! Pedig Középszolnok idekapcsolása már csak azért is bajos lett volna, mert ekkor még egy megyét alkotott a Tisza-menti Külsőszolnokkal.

²¹ „*comes camerarum domini regis de Zothmar et de Waradyno*” (*Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjou-kori okmánytár*. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920. [a továbbiakban: AOkm] III. 595 = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Szerk. Kristó Gyula–Blazovich László–Géczi Lajos–Almási Tibor–Kőfalvi Tamás–Tóth Ildikó–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Sebők Ferenc. I–XV (1301–1331), XVII (1333), XIX–XXI (1335–1337), XXIII–XXIX (1339–1345), XXXI (1347). Bp.–Szeged 1990–2013. [a továbbiakban: AOkl] XXIII. 575. sz.). Hóman Bálint külön szatmári és külön váradai kamarával számolt, melyeket általában együtt kormányoztak (Hóman: *Gazdaságpolitika* 198; Kristó: *Tájszemlélet* 185). Különálló kamarák – főként a szeremi és a pécsi (melyek utóbb egyesültek: *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et de Vasonkeő. A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára*. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Döry Ferenc–Lukcsics Pál–Áldásy Antal–Barabás Samu. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931. [a továbbiakban: ZOkm] VIII. 312), olykor a budai és kőrmöcbányai vagy a szomolnokai és kőrmöcbányai – tényleg számos esetben jelentkeznek közös vezetéssel (AOkl XXV. 504, 518, XXVI. 324, XVII. 175, 415, 832. sz. – vö. *Decreta I.* 86, 96, 107, 116, 118–119), máskor azonban a kettős címzés (pl. budai-esztergomi, szomolnokai-telkibányai) csak egyetlen kamarát takar, legfeljebb két központtal (AOkl XXIII. 625, XXVI. 323–324, XXVII. 415, 832, XXXI. 490. sz. – vö. Hóman: *Gazdaságpolitika* 210–211; *Decreta I.* 96). Szatmár és Várad esetében is erről lehetett szó, hiszen utóbbi többet nem fordul elő, környezetében (így a Szilágyságban is) többször a szatmári kamaraispán jár el – mint ezt Weisz Boglárka szíves szóbeli közléséből megtudtam (Kolozsvár, 2011. augusztus 24.).

Középszolnok és Kraszna megyék is e kamarához kellett tartozzanak.²² Pénzügyigazgatásilag tehát a térség a Tiszántúlhoz kapcsolódott.

3. Ideje megvizsgálnunk, hogy a legfontosabb szempont, a *világi közigazgatás* tekintetében milyen választ adhatunk központi kérdésünkre: része volt-e a Szilágyság Erdélynek, vagy sem? Megkönnyíti a dolgunkat az a tény, hogy e tekintetben néhány markáns különbség létezett a két viszonyítási alap, Erdély és a királyság törzsterülete között:

a) Nemcsak az uralkodónak, hanem a királyi jelenlét bíróságát (*praesentia regia*) vezető országbírónak is akadálytalanul érvényesült a joghatósága a királyság egész területén. Ezzel szemben a nádoré csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon mutatható ki, a hét erdélyi megyében egyáltalán nem²³ – ezekben ugyanis legkésőbb a 13. század második felétől a vajda jelentette meg a központi hatalmat.²⁴ Utóbbi néha magyarországi ügyekben is oklevelezett, de ilyenkor mindig kimutatható, hogy királyi megbízásból, párhuzamosan viselt ispáni tisztségéből²⁵ vagy földesúri szerepéből kifolyólag járt el.²⁶ A nádori joghatóság tehát minden esetben magyarországi kötődést jelent, a vajdáé ellenben nem mindig erdélyit.

b) A fentieknek megfelelően, az Anjou-korban és a Zsigmond-kor elején Magyarország központi részeit a nádor járta körül két-három évente, hogy *congregatióin* igazságot szolgáltatasson helyszínenként két-két megye lakói számára. (Az, hogy melyik megye melyikkel került párba, a 14. század közepére állandósult.)²⁷ Erdélyben viszont a vajda tartott bírói közgyűléseket szabálytalan időközönként Tordán, melyen a hét megye közönsége mellett általában a székelyek és a szászok is megjelentek, jóllehet a vajda rendes joghatósága rájuk

²² Minderre bővebben: Weisz Boglárka: *A középkori Szilágyság helye a középkori Magyar Királyság gazdasági életében. = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. Kvár 2012. 238–243.

²³ Az EOkm eddig megjelent kötetiben egyetlen olyan eset sem található, ahol a nádor szűkebb értelemben vett erdélyi ügyben járt volna el! (A nádori bíraskodás alóli mentesítés – a vajdai és országbírói mellett – Kolozsvár 1331. évi kiváltságlevelében, illetve id. Vas Miklós 1340. évi kegyelemlevelében [EOkm II. 710, III. 2–3. sz.] csupán a középkori jogbiztosítás túlzott óvatosságának tudható be.) Ezzel szemben az országbíró számos esetben ítélkezett kifejezetten erdélyi vonatkozású perben, illetve rendelt el erdélyi birtokokba történő bevezetést (EOkm II. 182, 292, 596–597, 643, 698, 960, 973, 985–986, III. 343, 571. sz.; DL 30385 + 38763; DocRomHist C, XII. 266–267, 381–382, XIII. 3–6. stb.)

²⁴ Janits Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Bp. 1940. (a továbbiakban: Janits: *Vajdák*) 10, 19–26, 30, 54, 57; Kristó: *Széttagolódás* 117.

²⁵ Amellett, hogy 1258–1446 között a szolnoki (lásd alább), 1301–1315, 1321–1372 és 1393–1401 között pedig az aradi ispáni tisztség állandóan össze volt kapcsolva a vajdai tisztséggel, korszakunkban Szécsényi Tamás vajda egy ideig Csongrád (1330), Nógrád (1335–1342) és Trencsén (1338–1342), Lackfi Dénes Temes (1365–1366), Stiborici Stibor Pozsony (1395–1401), Nyitra (1395–1401, 1409–1414) és Trencsén (1409–1414), Csáki Miklós pedig Békés és Bihar (1402–1403, 1415–1426) megyék élén is állt – vö. Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I–II. Bp. 1996. (a továbbiakban: Engel: *Archontológia*) I. passim.

²⁶ 1359-ig ispánként: EOkm I. 499. sz. (Zaránd); DF 251820 (Arad); AOkl XIX. 76, 468, 493 (Nógrád), XXIII. 450, XXV. 778. sz. (Trencsén); DF 273011 (Pozsony). – Királyi kiküldetésben: EOkm II. 300–303, 344, 357–358, 391, 395, 398, 400. sz.; AOkl V. 755–757, 880, VI. 14, 53–54, 63, 83, 118, 274–275, XVII. 395, XXII. 527. sz. – Tárnokmesterként: AOkl XXIII. 271, 279, 707, XXIV. 300, XXV. 62, 518, 808. sz. – Magánügyben: EOkm I. 523, II. 83, III. 7. sz.; AOkl XX. 74. sz.; *Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. Fejér, Georgius. I–XI. Buda, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/1. 448–449; DL 3858. – Későbbre lásd pl. DF 269310, 277136, 277134; DL 47837, 41896; DocRomHist C, XV. 543–544, 600; ZsOkl IV. 1215, 2027. sz. Vö. még Janits: *Vajdák* 26–27.

²⁷ Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Bp. 1908. (a továbbiakban: Gábor: *Megye*) 127, 139; Istványi Géza: *A generalis congregatio*. Levéltári Közlemények XVII(1939). 50–83, XVIII–XIX(1940–1941). 179–207 (a továbbiakban: Istványi: *Congregatio*) 65–67; Kristó: *Tájszemlélet* 172–182.

nem terjedt ki az általunk vizsgált korszakban.²⁸ Így nem a vajdai hatalom, hanem az általa levezényelt közgyűlések jelenítették meg az erdélyi társadalom egységét a három nemzet 1437. évi uniója előtt.²⁹

c) A nádori közgyűléseken a résztvevők megyénként 12-12, a vajdain hat-hat ülnököt (*iurati assessores*) választottak, akik a szolgabírákkal együtt, a szokásjog és a megye közéletének ismerőiként, annak egész közösségét képviselve segítették a bíró munkáját.³⁰

d) A magyarországi megyék ispánjait – amennyiben nem örökös ispánok voltak³¹ – közvetlenül a király, az erdélyi megyékét a vajda nevezte ki. Éppen ezért utóbbiak rangban alacsonyabbnak számítottak, és gyakorlatilag az anyaországbeli alispánoknak feleltek meg.³²

e) Az erdélyi megyékben két-két szolgabíró segítette az ispánt feladata végzésében, Magyarországon viszont általában négy – kivéve a kis területű, kisszámú köznemességgel rendelkező, többnyire királyi magánuradalomból kialakult megyéket, amelyek szintén „két szolgabírósak” voltak.³³ Azt mondhatjuk tehát, hogy a négy szolgabíró léte bizonyosan magyarországi jellegzetesség, a kettőé viszont nem feltétlenül erdélyi.

²⁸ Leszámítva az 1301–1310 közötti időszakot, amikor Kán László vajda (1294–1315) az anarchikus közállapotokat kihasználva kisajátította a szebeni és a székely ispáni tisztséget, illetve az 1324. évi szász felkelés előtti évet, mikor Szécsényi Tamás (1321–1342) rövid ideig szebeni ispán is volt (vö. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bearb. von Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller–Gustav Gündisch–Konrad Gündisch. I–VII [1191–1486]. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991. [a továbbiakban: Ub] I. 295–296 = EOkm II. 162. sz., ill. Engel: *Archontológia* I. 191). A székely ispánság csak 1461-től kapcsolódott tartósan össze a vajdai tisztséggel, míg a Szász Universitas a középkor végéig sikeresen őrizte meg különállását (Janits: *Vajdák* 20–23; Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Bp. 1988. [a továbbiakban: Mályusz: *Erdélyi társadalom*] 9; W. Kovács, András: *Remarks on the Carrers of the Vice-voivodes of Transylvania in the Late Middle Ages (1458–1526)*. = *Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th–18th Centuries*. Transylvanian Review XXI[2012]. Supplement No. 2, 109).

²⁹ Istványi: *Congregatio* 192–193; Janits: *Vajdák* 40–42, 49; Mályusz: *Erdélyi társadalom* 36.

³⁰ Erdélyre: DF 238228, lad. 66, fasc. 1, nr. 7, p. 8–13 = EOkm III. 227. sz.; DIR C, veacul XIV, vol. IV. 632–635 = EOkm III. 228. sz. Magyarországra: AOkI XXV. 622, XXXI. 588. sz.; AOkm V. 237; DL 51526; CD X/4. 571; Solymosi László: *Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevéinek lajstroma 1435-ből*. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLII(2000). 139–147. A szakirodalom eddig az erdélyi közgyűlések tekintetében is megyénként 12 ülnökkel számolt (vö. Gábor: *Megye* 143, 181–182; Istványi: *Congregatio* 69, 73, 194; Janits: *Vajdák* 43–45; Mályusz: *Erdélyi társadalom* 35. stb.), pedig ismeretes, hogy a báni közgyűléseken is hatot-hatot választottak (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Collegerunt et digesserunt T[adeusz] Smičiklas – Marko Kostrenčić – Emilije Laszowski – Jakov Stipišić – Miljen Šamšalović – Stjepan Gunjača – Duje Rendić-Miočević – Hodimir Sirotković – Josip Kolanović. I–XVIII [743–1399] + Suppl. I–II [1020–1309]. Zagrabiae 1904–2002. VI. 27).

³¹ Vö. Zsoldos Attila: *Örökös ispánságok az Árpád-korban*. = *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Szerk. Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs 2010. 73–92; C. Tóth Norbert: *Az örökös ispánságok Zsigmond király korában*. Történelmi Szemle LIII(2011). 467–477.

³² Gábor: *Megye* 60 ssk, 180; Kristó: *Széttagolódás* 123–124, 132; Mályusz: *Erdélyi társadalom* 5, 31–32; Engel: *Archontológia* I. 246; Kristó: *Tájszemlélet* 115; Tringli István: *Megyék a középkori Magyarországon*. = *Analecta mediaevalia III. Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor–Rác György. Bp.–Piliscsaba 2009. 487–518. (a továbbiakban: Tringli: *Megyék*) 495, 507–508. Fennmaradt néhány olyan oklevél is, amellyel a vajda ispánt nevez ki valamelyik erdélyi megye élére – vö. W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 263.) Kolozsvár 2010. 9 (7. jegyzet).

³³ Gábor: *Megye* 85–86, 180; Kristó: *Széttagolódás* 132; Mályusz: *Erdélyi társadalom* 33; Kristó: *Tájszemlélet* 198; Tringli: *Megyék* 510; C. Tóth Norbert: *A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére*. = *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 319–344. (A továbbiakban: C. Tóth: *Világi igazgatás*) 321–324.

Az alábbiakban a fenti megkülönböztető jegyek (*differentia specifica*) érvényesülését fogjuk megvizsgálni térségünkben – külön Kraszna és külön Középszolnokra, mivel ezek világi igazgatása sok tekintetben eltért egymástól.

A) Az egyszerűbb esetet Kraszna megye jelenti: a fenti kritériumok tükrében nem vitás, hogy közigazgatásilag Magyarországhoz tartozott. Ha végigtekintjük az 1200 és 1424 között krasznai ügyben hiteleshelyekhez intézett mandátumok sorát, azt találjuk, hogy a 63 ismert parancslevélből 33 a király, 13 az országbíró, 15 pedig a nádor nevében kelt, a vajda nevében viszont egyetlenegy sem! Világos tehát, hogy a megye nádori fennhatóság alatt állt, itt semmi-féle „vegyes joghatóságról” nem beszélhetünk. A 14. század elejétől, átvéve a király szerepét, a bírói közgyűléseket is a *palatinus* tartotta a megye lakói számára: ezekre eleinte három-hét tiszántúli megye társaságában, 1323–1387 között viszont mindig Bihar megyével párban, többnyire Váradon vagy környékén (Váradhegyfok, Micske, Szántó) kerítették sort.³⁴ Az itt választott ülnökök számáról sajnos nincsenek információink, azt ellenben ki tudjuk mutatni, hogy egyidejűleg két szolgabírája volt a megyének.³⁵ Láthatuk azonban, hogy ez önmagában nem érv az Erdélyhez való tartozás mellett, mert a két szolgabíró léte a gyér köznemességű magyarországi megyékre is jellemző.³⁶ Az ispánok foghíjas listáján végignézve megbizonyosodhatunk, hogy a tisztség viselői nem lehettek vajdai familiárisok: az Árpád-korban és I. Károly idején még inkább az udvari nemesség második vonalából kerültek ki, akik egy vagy több vármegye – királyi várnagysággal egybekötött – ispánságánál többre nemigen vitték,³⁷ I. Lajos és Zsigmond alatt viszont már vérbeli bárói családok (Meggyesi, Lackfi, Csáki) tagjait találjuk itt, akiket később vajdai és báni funkciókban látunk viszont.³⁸ A megye magyarországi kötődését hangsúlyozza az a tény is, hogy ispánsága legtöbbször összekapcsolódott Szatmár és más anyaországi megyék (Bihar, Ugocsa, Máramaros) vezetésével.³⁹

B) Jóval bonyolultabb kérdés Középszolnok megye helyzete. Hogy ennek világi igazgatásáról szóló adatainkat egyáltalán értelmezni tudjuk, szükséges áttekintenünk a megye kialakulásának folyamatát, valamint ispánsága és az erdélyi vajdaság kapcsolatának fejlődését. Annál

³⁴ EOkm I. 365, II. 860, III. 65, 166, 521. sz.; AOkm III. 849, IV. 527, VI. 408, 411. sz.; AOkm III. 377–378; DL 41438; DocRomHist C, XI. 523–524, XIII. 104, 795–798. Vö. Gábor: *Magyarország története* 127–139; Kristó: *Társaságok* 175–177, 179, 181; Tringli: *Megyék* 506.

³⁵ 1492-ben mindenesetre két szolgabíró állítja ki a megye mentesítő oklevelét (DL 105528 – az alispán bizonyára azért nincs említve, mert azonos az ügyben érintett Borzási Györggyel. A két szolgabíró, Rátoni György és Borzási Máté, a vármegye archontológiájában tévesen alispánként szerepel – vö. W. Kovács András: *Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez*. Erdélyi Múzeum LXXIV[2012]. 3. füzet. 46–67. [a továbbiakban: W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna*] 66). – C. Tóth Norbert is a két szolgabírós megyék közé sorolja Krasznát (C. Tóth: *Világi igazgatás* 323), de az általa hivatkozott oklevelek (AOkm XVII. 185. sz.; EOkm III. 248, 430. sz.) nem tartalmaznak olyan utalást, mely segíthetne eldönteni a kérdést. Az a vélemény ellenben, miszerint itt is négy *iudices nobilium* volt, mint a legtöbb magyarországi megyében (W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 58), nem adható.

³⁶ Kraszna kis területével, melynek több mint felét nagybirtok (ti. a valkói és somlyói uradalom) tette ki, beleillett ebbe a társaságba.

³⁷ Balogsemjén nb. Pál (1299 k) egyidejűleg bihari és szatmári ispán, Őri „Orros” Miklós (1321–1326) később honti ispán és drégelyi várnagy (Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. [História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.] Bp. 2011. [a továbbiakban: Zsoldos: *Archontológia*] 167, 342; Engel: *Archontológia* I. 146, II. 181).

³⁸ Pl. Meggyesi Simon (1362–1364) később dalmát–horvát bán (1369–1371), Lackfi Miklós (1364–1367) utóbb erdélyi vajda (1367–1368) lesz (Engel: *Archontológia* I. 146, II. passim).

³⁹ Engel: *Archontológia* I. 146; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 56.

is inkább fontosnak véljük ezt megtenni, mert az eddigi, jóllehet igen gazdag szakirodalom⁴⁰ eredményei nem egy ponton helyesbítésre, kiegészítésre szorulnak.

A történettudomány egységes álláspontja szerint kezdetben, az Árpád-korban, egyetlen Szolnok megye létezett, mely a Duna-Tisza közöttől egészen a Keleti-Kárpátokig terjedt. Nem feladatunk itt e nagyméretű megye megszervezésének időpontját és körülményeit firtatni, rejtélyes ispánsági várat keresgélmi – olyan fogas kérdések ezek, melyek többségére a kutatás még ma sem tud megnyugtató választ adni. Nehézségüket az adja, hogy a megye kialakulása nem volt tekintettel sem földrajzi tényezőkre (pl. átnyúlt az Alföld mocsarain, illetve a Meszesen és az Ilosvai-hegységen), sem logisztikai szempontokra (feltehető központja: Szolnok⁴¹ a nyugati szélén feküdt, melytől az erdélyi várföldek több száz km-re estek⁴²), sem egyházigazgatási határokra (részint a váci, részint az erdélyi püspökség területén feküdt⁴³), sőt területe sem volt összefüggő, hanem egy nyugati (a késő középkori Külsőszolnok) és egy keleti tömbből (a későbbi Közép- és Belsőszolnok) állott, melyeket 150–200 km távolság választott el egymástól.⁴⁴

Témánk szempontjából mindenesetre elég annyi, hogy az imént vázolt állapot a 13. század elején már, illetve még fennállott. Szolnok megye ekkoriban egyike volt a legtekintélyesebbeknek, ispánságát gyakran az országbíró (1198, 1205–1206), a tárnokmester (1228–1230) vagy a nádor (1235–1240), sőt egy alkalommal a vajda is (1214) viselte.⁴⁵ A közvetlenül a királytól függő ispán hatásköre, bár megyéje jócskán átnyúlt az Erdélyi-medencébe, nem ütközött az erdélyi vajdáéval, ennek hatalma ugyanis a 12. század végéig csak a Dél-Erdélyt magába foglaló Fehér megyére korlátozódott, és csak a következő évtizedekben terjedt ki fokozatosan a

⁴⁰ A kérdéskört tárgyaló átfogóbb munkák (a teljesség igénye nélkül): Torma József: *A zonuki grófságról*. Történelmi Tár 1885. 481–503, 674–714; 1886. 58–94, 250–283, 447–479, 679–694; 1887. 79–101, 339–355, 511–526, 685–700; 1888. 64–79, 301–333 (a továbbiakban: Torma: *Zonuki grófság*); Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék*. I–II. Bp. 1880. (a továbbiakban: Pesty: *Vármegyék*) I. 84–118; Tagányi Károly: *Szolnok-Doboka vármegye területének története a honfoglalástól az önkormányzat behozataláig, a IX. századtól a XIV. századig*. = *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Szerk. Kádár József–Tagányi Károly–Réthy László–Pokoly József. I–VII. Décs 1900–1905. I. 227–250. (a továbbiakban: Tagányi: *Szolnok-Doboka*); Petri: *Szilágy* I. 57–88; Kristó: *Vármegyék* 434–440; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 46–49.

⁴¹ Van, aki a középszolnoki Zálnokon keresi az ispánsági várat (Torma: *Zonuki grófság* 1885. 693–701; 1886. 78–91; Petri: *Szilágy* I. 57–67), más Désen (Tagányi: *Szolnok-Doboka* 233–234), megint más pedig – az írott források hallgatása és a régészeti adatok hiánya ellenére is – kitart Szolnok mellett (Pesty: *Vármegyék* I. 106; Kristó: *Vármegyék* 434–435, 439; Uő: *Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez*. Századok CXXXVII[2002]. 475–476.).

⁴² A megye kialakulását, furcsa alakját Torma a vajda felvonulási útjával, Tagányi és Sălăgean a Désről Szolnokra tartó sóút védelmezésével, Kristó a várnépek keletre irányuló expanziójával magyarázza – vő. Torma: *Zonuki grófság* 1888. 325–327; Tagányi: *Szolnok-Doboka* 231–232; Kristó: *Vármegyék* 437–438; Tudor Sălăgean: *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*. Cluj-Napoca 2003. (a továbbiakban: Sălăgean: *Transilvania*) 108.

⁴³ Torma: *Zonuki grófság* 1888. 314–315; Pesty: *Vármegyék* I. 95, 103; Tagányi: *Szolnok-Doboka* 232, 235; Kristó: *Vármegyék* 435–437, 439. Az eltérő egyházi beosztás jelentette az első fogodzót a megye két tömbjének megkülönböztetéséhez: 1234-ben az érmelléki Szilvást az erdélyi egyházmegyei Szolnok megyében fekvő birtoknak mondják (DIR C, veacul XI–XIII, vol. I. 404–405 = EOkm I. 174. sz.).

⁴⁴ Torma és Tagányi szerint a két tömb eredetileg összeért, mely egységet előbbi szerint a kunok bejövetele, utóbbi szerint a tatárjárás bontotta meg: ezt követően, az elnéptelenedések és a birtokviszonyok felborulása miatt, a megye tért vesztett a Tiszántúlon a Nagykunság, ill. Szabolcs, Szatmár és Bihar javára (Torma: *Zonuki grófság* 1888. 316–325; Tagányi: *Szolnok-Doboka* 232–233). Álláspontjuk cáfolatát lásd Kristó: *Vármegyék* 436–437.

⁴⁵ Vő. Sălăgean: *Transilvania* 108; Zsoldos: *Archontológia* 209–211. A szolnoki ispán azonban tőlük függetlenül is rendszeresen szerepel a királyi privilégiumok méltóságsorában. A megyék hierarchiájára és udvari tisztségekkel történő összekapcsolására Nógrády Árpád: „*Magistratus et comitatus tenentibus*.” II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok CXXIX(1995). 157–194.

medence északi felére.⁴⁶ A két tisztség olyannyira független volt egymástól, hogy Béla erdélyi hercegsége idején (1226–1235), noha a vajda kinevezése az ő hatáskörébe került, a szolnoki ispánt továbbra is II. András jelölte ki.⁴⁷

Hosszabb távon azonban épp az erdélyi vajda joghatóságának terjeszkedése vezetett el a tisztség és a szolnoki ispánság tartós összekapcsolásához. A „perszonálunió” kezdetét Pesty 1268-ra, Janits, Makkai és Kristó 1263-ra, Zsoldos 1262-re, W. Kovács 1261-re tette,⁴⁸ úgy véljük azonban, hogy ez a momentum néhány évvel előbbre vihető: az 1261-ben volt erdélyi bánként(!) említett Ákos nb. Ernye ugyanis hivatalviselése idején már intézkedett a dési hospesek kiváltságai felől,⁴⁹ azaz joghatósággal bírt Szolnok megyében. Mivel Ernye pályája csak 1256–1261 között engedi meg az erdélyi kiterő beiktatását, szolnoki ispán viszont csak 1258 után lehetett,⁵⁰ kézenfekvő e kettős tisztségviselését 1258–1260 közé, István ifjabb király stájerországi tartózkodása idejére helyezni,⁵¹ annál is inkább, mert közismerten nem tartozott István híveinek sorába.⁵²

A kutatás egy korai fázisában, Kemény József és Torma József vitája során merült fel az a vélemény, miszerint az erdélyi vajdák szolnoki „grófsága” csupán a későbbi Belsőszolnokra vonatkozott.⁵³ Ezzel szemben a későbbi kutatás adatok tömegével igazolta a vajdák tényleges joghatóságát a közép- és külsőszolnoki területen is.⁵⁴

A kiterjedt és tagolt Szolnok vármegye igazgatása már egy ispánnak (illetve alispánjának) is gondot okozhatott, nemhogy a vajdának, aki párhuzamosan még egy egész tartomány vezetését is ellátta. Ehhez képest mégis viszonylag későn és külső behatásra került sor a vármegye differenciálódására. A szakirodalom 1279-re teszi ennek kezdetét, mert ekkor szerepel először a forrásokban Külsőszolnok neve (egyébként épp egy szilágysági falu kapcsán).⁵⁵ Ezzel az – 1330. évi átírásban fennmaradt – adattal viszont az a gond, hogy teljesen elszigetelt, hiszen a korszak

⁴⁶ Makkai László: *Honfoglaló magyar nemzetségek Erdélyben*. Századok LXXVIII(1944). 163–191 (a továbbiakban: Makkai: *Nemzetségek*) 186–188; Kristó: *Széttagolódás*: 115–117, 130–131; Zsoldos Attila: *Egész Szlavónia bánja. = Analecta medievalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. H.n. 2001. 269–281. (a továbbiakban: Zsoldos: *Szlavónia*) 279–280; Kristó: *Erdély* 128–133. A kutatás korábbi vonulata inkább azon a véleményen volt, hogy a vajdaság kezdetől fogva kiterjedt a tartomány egészére (Janits: *Vajdák* 9–10, 19–20; Mályusz: *Erdélyi társadalom* 9–10).

⁴⁷ Kristó: *Széttagolódás* 117.

⁴⁸ Pesty: *Vármegyék* I. 84; Janits: *Vajdák* 27; Makkai: *Nemzetségek* 186; Kristó: *Széttagolódás* 117; Zsoldos: *Archontológia* 209; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 47 (vö. azonban uo. 14. jegyzet is!). Furcsa ez a disszonancia, hiszen a fenti szerzők legtöbbje már ismerhette azt az 1261. évi oklevelet, melyben Hahót nb. Csák erdélyi „bánként” és szolnoki ispánként szerepel (DF 287881 = RegArp 1270. sz.).

⁴⁹ DIR C, veacul XIII, vol. II. 497 = EOkm I. 233. sz.

⁵⁰ Zsoldos: *Archontológia* 211, 300.

⁵¹ Ernye hivatalviselése és a szolnoki ispánságnak a vajdasággal való összekapcsolása tekintetében lényegében ugyanerre az eredményre jutott: Sälagean: *Transilvania* 107–108.

⁵² Vö. Kis Péter: „A király hű bárója”. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons II(1995). 273–316.

⁵³ Nemzeti Társalkodó 1830. 105–107, 172–176, 193–197, 204–207, 297–300, 305–312. Keményt nyilván a szolnoki ispánság és a vajdai tisztség kapcsolatának bonyolultsága készítette ezen elhibázott álláspont kialakítására, melynek védelmében még oklevélhamisítástól sem riadt vissza (vö. EOkm I. 207, II. 368, 832/1. sz.).

⁵⁴ A Tisza mentén gyakorolt joghatóságra: pl. EOkm II. 773. sz.; AOkl XXII. 31, XXIII. 224, XXVI. 26, 139, 198. sz.; DF 210883; DL 41116, 42317, 86484; ZsOkl II/2. 5086. sz. A szilágysági részekben: pl. EOkm II. 630, 632, 809. sz.; DL 96428. Vö. Torma: *Zonuki grófság* 1888. 66–68; Pesty: *Vármegyék* I. 89–93, 105; Tagányi: *Szolnok-Doboka* 245; Petri: *Szilágy* I. 78–79; Janits: *Vajdák* 27–28; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 46–47.

⁵⁵ DL 97945 = EOkm I. 374. sz. Vö. Torma: *Zonuki grófság* 1888. 315; Pesty: *Vármegyék* I. 85; Kristó: *Vármegyék* 439; Zsoldos: *Archontológia* 209; W. Kovács: *Középszolnok* 48.

oklevelei a vármegyét, bármely részéről legyen is szó, 1320-ig jelző nélkül nevezték meg.⁵⁶ Véleményünk szerint ezért Külsőszolnok korai említése is csak látszólagos: az átírást készítő írnok „modernizáló” hajlamának tudható be. A megye kettészakadására szerintünk 1294 után került sor, amikor – Borsá nb. Roland vajda menesztését követően – a szilágysági (és feltehetően a tiszai) rész a Borsák territóriumának keretein belül maradt; élére familiárisukat, Szarvadi Hégen fiát, Lászlót nevezték ki alispánnak,⁵⁷ Aranyos és Kővár vára pedig, mint láthattuk, szövetségeseik, Gútkeled nb. Pál utódai kezén voltak. Kán nb. László erdélyi vajda (1294–1315), bár címében továbbra is szerepelt a szolnoki ispánság, csupán Dés környékét, illetve a Lápos forrásvidékét tudta megtartani – joghatóságát legalábbis csak itt tudjuk kimutatni.⁵⁸ Annak ellenére, hogy azután Debreceni Dózsa kezén, aki a Borsák leverése után 1317-ben került Szolnok megye élére, majd a vajdaságot is elnyerte (1318–1321),⁵⁹ a két rész ismét egyesült, és még sokáig a vajda–ispán fősége alatt maradt, belső adminisztratív egységük már nem állt helyre. Az Erdélyi-medencébe eső terület élére, melyet 1320-tól viszonylag következetesen Belsőszolnok néven emlegetnek, legkésőbb 1325-től külön alispán és kétfős szolgabírói kar került,⁶⁰ s a továbbiakban a vajdasághoz tartozó erdélyi megyék közé integrálódott.⁶¹

A kettéválás politikai (nem pedig földrajzi vagy adminisztratív) indíttatását igazolja az a tény is, hogy a szilágysági részt, noha területileg Belsőszolnokhoz illeszkedett, mégsem ide csatolták.⁶² Egyelőre nem is önállósult, hanem továbbra is a Tisza menti területekkel alkotott egy megyét, dacolva az őket elválasztó távolsággal. Egységüket bizonyítja, hogy Szécsényi Tamás vajda külsőszolnoki alispánja, Csaholyi Péter fia, „Nagy” János (1333–1334) tövisháti, érmelléki és Szolnok környéki ügyekben egyaránt eljár, akárcsak Losonci László vajda itteni alispánja, Gál deák (1380–1389).⁶⁴ Az új megye neve eleinte ingadozott: 1321-ben, a magyarországi (esztergomi) oklevéladó nézőpontját érvényesítve Belsőszolnoknak (*Belzenuk*),⁶⁵ 1322–1323-ban népiesebben Kű-(azaz Kül)szolnoknak (*Kyuzonuk*),⁶⁶ sokszor pedig egyszerűen

⁵⁶ Lásd pl. EOkm I. 249, 335, 365, 391, 404, 463, 476, 486, 503–504, 510–511, 517, 579, II. 63, 201, 225, 235. sz.; AOkI I. 568, III. 735. sz. Az az 1271. évi oklevél, mely az egri egyház néhány birtokát *Kyuzonuk* megyében fekvőnek mondja, szintén későbbi, 1323. évi átírásban maradt fenn (DF 209907 = CD V/1. 153–159), amikor a Külsőszolnok elnevezés már használatban volt.

⁵⁷ DF 278728 = EOkm II. 226. sz. Vö. még uo. 115, 440, 508. sz. Téves tehát az az álláspont, miszerint Középszolnok nem tartozott a Borsák tartományához, hanem a Gútkeled nb. Lothárd fiak ellenőrizték (Zsoldos Attila: *Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején. = Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok.* Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás. Debrecen 2011. 49–66. [a továbbiakban: Zsoldos: *Debrecen*] 55–56. Vö. azonban uő: *A Borsá-tartomány igazgatásának kérdései. = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század).* Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. Kvár 2012. 25–44).

⁵⁸ EOkm II. 79–80, 162, 235, 248, 409. sz.

⁵⁹ EOkm II. 274. sz. Vö. W. Kovács: *Középszolnok* 48 (17. jegyzet).

⁶⁰ Első előfordulásai: EOkm II. 362, 526, 528–529, 662, 687. sz. stb. A névhasználat eleinte még ingadozik, többször előfordul, hogy egyszerűen csak Szolnok megyének mondják (még saját kiadványaiban is) – vö. uo. 527, 529, 532–533, 536–537, 595. sz. stb.

⁶¹ Vö. Gábor: *Magye* 13; Sälagean: *Transilvania* 143.

⁶² Láthattuk, hogy a 14. században még a Belsőszolnok felőli határ sem követte szorosan a földrajzi adottságokat (Meszes, Ilosvai-hegység, stb.) – vö. Hegyi: *Szilágyság hovatartozása* I. 26–27.

⁶³ EOkm II. 773, 809, 813, 815–816. sz.; DL 96173.

⁶⁴ Tisza mente: DL 98076; DF 250222, 289490. Szilágyság: ZOkm VI. 252. Gál deák egyúttal a vajda *protonotarius*a is volt (1380–1391), aki szolnoki kiszállásaitól eltekintve általában Visegrádon, a királyi udvarban tartózkodott – lásd Bónis György: *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp. 1971. 79.

⁶⁵ AOkm I. 640–642 = EOkm I. 416. sz.

⁶⁶ DL 97944 = EOkm II. 440. sz.; AOkI VII. 176. sz.; CD VIII/2. 487–490 = AOkI VII. 181. sz.

Szolnoknak hívták.⁶⁷ A későbbiekben (1332, 1348, 1377, 1417) is elő-előfordult, hogy szilágysági birtokokat Belsőszolnok megyében fekvőknek mondanak.⁶⁸ Saját okleveleiben viszont a megye 1330–1352 között következetesen Külsőszolnoknak,⁶⁹ 1352 után pedig Szolnoknak nevezte magát.⁷⁰ A neveknek ez a kavalkádja sokáig eltakarta némely kutató szeme elől az egyszerű valóságot,⁷¹ melyet legvilágosabban Engel Pál fogalmazott meg: a 14. században „[Szolnok] megye Erdélybe eső része Belső-Szolnok [...], a két magyarországi rész együtt Külső-Szolnok nevet viselte”.⁷²

A kutatás legújabb vonulata szerint Külsőszolnok megye felbomlása a késő középkori értelemben vett Közép- és Külsőszolnokra 1426-ra tehető, amikor a Tisza menti tömb, Csáki Miklós vajda (1415–1426) halálát követően, kikerült a vajdák fennhatóság alól.⁷³ Valójában a szervezeti elkülönülés korábban végbement, valamikor a 14–15. század fordulóján. Láttuk, hogy Losonci László (1376–1392) idején még mindkét részen ugyanaz az alispán tevékenykedett. 1409-től viszont Középszolnok megye neve alatt vármegyei kiadványokat kezdenek kibocsátani (természetesen kizárólag szilágysági ügyekben).⁷⁴ A megyei oklevelekben hosszú szünet után 1407-ben ismét felelevenített 'Külsőszolnok' *intitulatio*⁷⁵ már ugyancsak szűkebb értelmében veendő: ezt Tisza-vidéki tárgya és kibocsátási helye (Szolnok) önmagában még nem bizonyítaná, de az a tény, hogy a megyei tisztikarban négy helyett már csak két szolgabíró foglal helyet,⁷⁶ illetve hogy az itt említett alispánok (Páznádi János és Lépes Loránd) nem azonosak azokkal, akik ugyanebben az évben a Szilágyságban okleveleznek (Drági László és Derzsi Kántor Barla),⁷⁷ döntőleg esik latba. Jellemző egyébként, hogy e két párosról egyaránt kimutatható, hogy a hivatalban levő erdélyi vajdák és szolnoki ispánok, Szántói Lack Jakab és Tamási János (1403–1409) familiárisai voltak⁷⁸ – a két megye szétválása tehát nem a vajdai fennhatóság lerázásával, hanem épp ennek felügyelete alatt ment végbe, talán az 1403. évi felfordulást követően. Ekkor még mindössze annyi változott, hogy a szolnoki ispáni cím immár három különálló egységre vonatkozott. De ez az állapot nem sokáig maradt fenn: láthattuk,

⁶⁷ Pl. az új megye első ismert kiadványában is: DL 40510 = EOkm II. 612. sz.

⁶⁸ EOkm II. 760, III. 475. sz.; DocRomHist C, XV. 196–197; ZsOkl VI. 256, 479. sz. Az első téves besorolását már a jelentés helyesbítette (EOkm II. 764. sz.), a másodikról pedig az oklevél további részeiből derül ki, hogy csak tollhibáról van szó (vö. uo. II. 469, 506. sz.).

⁶⁹ EOkm II. 615, 682, 772–773, 778, 809, 813, 815–816, 855–856, 859, 935–936, III. 298, 365, 438, 455, 605, 639. sz.; AOkl XIV. 352, XXVIII. 769. sz.; DL 96173, 108165. Kivétel: EOkm II. 934. sz.

⁷⁰ EOkm III. 681, 812. sz.; DL 51991, 52010, 98076, 84318; DocRomHist C, XIII. 447, 707, 753, 788; ZOkm IV. 6, 55, 252; DF 250222, 289490; ZsOkl I. 4769. sz. Kivétel: ZsOkl I. 4043. sz.

⁷¹ Pl. Kristó Gyula 1988-ban még úgy vélte, hogy Középszolnok Belsőszolnokból vált ki a 15. század elején (Kristó: *Vármegyék* 439, lásd még Gábor: *Magyarország vármegyéi és megyéi* 12; Sălăgean: *Transilvania* 143).

⁷² Engel: *Archontológia* I. 200. Vö. még Pesty: *Vármegyék* I. 86–88; Janits: *Vajdák* 27.

⁷³ Engel: *Archontológia* I. 201; Zsoldos: *Szlavónia* 280.

⁷⁴ DL 65005 = ZsOkl II/2. 7216. sz. A közfelfogásban, úgy látszik, már fél évszázaddal hamarabb megjelent ez az elnevezés, legalábbis királyi oklevél elvtéve használja, érzékeltetve azonban, hogy nem valódi, önálló megyéről van szó (1366: *comitatus seu districtus mediocris Zonuk* [DL 62721] – a Petri [Szilágy I. 78–83] által felsorol más korábbi említések viszont tévedésen alapszanak). További előfordulásai: ZsOkl VI. 2419. sz.; DL 65039, 65408, 65047, 65048, 65050. Eleinte azért még az egyszerű Szolnok név is használatban marad (DL 105472; ZsOkl VI. 1359. sz.; DL 65027).

⁷⁵ DL 10756 = ZsOkl II/2. 5880. sz.

⁷⁶ A 14. századi (Középszolnokot is magába foglaló) Külsőszolnoknak ugyan négy, az 15. századnak viszont már csak két szolgabírája volt – lásd alább.

⁷⁷ DL 65396.

⁷⁸ Drági egyidejűleg a két vajda dobokai ispánja volt (1406), Lépes pedig később Tamási János helyettese lett az ajtonállómesteri tisztségben (1414–1415). Lásd Engel: *Archontológia* I. 49, 247, II. 65.

hogy Külsőszolnok útja 1426-tól elvált a vajdaságtól, 1446-tól pedig Középszolnok ispánja sem volt azonos a mindenkori vajdával, akinek címéből ettől fogva el is maradt a szolnoki ispáni titulus,⁷⁹ hiszen az erdélyi megyék sorába süllyedt Belsőszolnok birtoklása már nem adott elegendő indokot ennek használatára.

Ezek után immár visszakanyarodhatunk a térség hovatartozásának kérdéséhez. Láthattuk, hogy a 13. században a szilágysági rész az egységes Szolnok megyéhez tartozott, és 1258-ig előkelő, a vajdától független ispánok vezették. A jelzett időponttól a szolnoki ispánság már tartósan összekapcsolódott a vajdasággal, azonban több jel is arra mutat, hogy intézményileg elkülönülve maradt. Ezt tükrözi mindenekelőtt az a tény, hogy e cím (eltérően pl. a kolozsi vagy dobokai ispánságtól) nem olvadt bele a vajdai titulusba, hanem csupán állandó jelleggel hozzárendelődött. Belsőszolnokot ugyan az 1300 körüli történések következtében valóban alárendelték a vajdaságnak, Külsőszolnokban viszont – és láttuk, hogy a 14. században ideértendő a későbbi Középszolnok területe is – a mindenkori vajda csak ispáni tisztjénél fogva gyakorolt hatalmat, akárcsak az általa alkalmilag vezetett megyékben (pl. a sokáig idekapcsolt Arad megye).⁸⁰ A Belső- és Külsőszolnokot megkülönböztető jelzők (melyek erdélyi szemléletről vallanak⁸¹) szintén azt sugallják, hogy utóbbi a vajdaságon kívülre esett, így mikor a belőle kialakult megyéket a vajda elveszítette, a szolnoki ispáni cím további használatának sem volt többé értelme, hiszen nem fejezett ki többletet a vajdai titulushoz képest.

Döntő módon megerősíti fent kifejtett álláspontunkat az a tény, hogy a vajda mindenkori helyettese, az alvajda nem volt egyúttal szolnoki alispán is, így a szilágysági és a tiszai részen nem volt joghatósága.⁸² A vajdát mint ispánt itt külsőszolnoki alispánja képviselte, aki előbb *curialis comes*nek, aztán *viceiudex*nek, majd – eltekintve az 1327–1344 közti időszakról – következetesen *vicecomes*nek is titulálta magát,⁸³ nem pedig *comes*nek, mint az erdélyi megyék ténylegesen vezetői általában.

1200 és 1424 között 141 olyan mandátumot ismerünk, mely Középszolnok területére vonatkozik. Ebből 88 a király és királyné, kilenc az országbíró (ill. alországbíró), 11 a nádor, 27 a vajda, kettő pedig az alvajda személyéhez köthető. Láthatjuk, hogy az uralkodó után

⁷⁹ Engel: *Archontológia* I. 201. A szakirodalom zöme 1441-ig számítja a vajdák szolnoki ispánságát (Janits: *Vajdák* 27; Makkai: *Nemzetségek* 188; Kristó: *Széttagolódás* 117), pedig a címet még Hunyadi János erdélyi vajda (1441–1446) is használta, ha nem is kövekezetesen (pl. DF 277493; Ub V. 98, 113, 114, 140; DL 105514 – megjegyzendő viszont, hogy vajdatársa, Újlaki Miklós már nem volt szolnoki ispán!). Mások 1463-at vagy 1467-et adják meg záróévként (Tagányi: *Szolnok-Doboka* 245, ill. Torma: *Zonuki grófság* 1888. 331; Pesty: *Vármegyék* I. 97–100), pedig Dengelegi Pongrácz János erdély vajda 1465. évi rövid középszolnoki ispánsága (uo. 47, lásd még Ub VI. 210) már csak egyedi alkalomnak tekinthető, melyet nem mérhetünk a korábbi állandósult összefonódáshoz.

⁸⁰ Szolnok megye esete ezekhez képest annyival sajátosabb, hogy állandóan szerepel a vajdai cím mellett, míg a többi ispánság csak alkalmilag kerül említésre, pl. mikor a vajda az illető megye területével kapcsolatos ügyben intézkedik. Az eltérést talán az magyarázza, hogy a vajdaság és a szolnoki ispánság kapcsolata mindnél korábbi és tartósabb volt.

⁸¹ Pesty: *Vármegyék* I. 94.

⁸² Janits: *Vajdák* 29; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 53.

⁸³ *Curialis comes*: ZOKm II. 371 = EOkm I. 579. sz.; *viceiudex*: DL 64014 = EOkm II. 616. sz.; *comes*: EOkm II. 226, 612, 682, 772–773, 778, 809, 813, 815–816, 855–856, 859, 934–936. sz.; AOkl XIV. 352, XXVIII. 769. sz.; DL 96173, 108165; *vicecomes*: EOkm III. 298, 365, 438, 455, 605, 639, 681, 812. sz.; DL 51991, 52010, 98076, 84318; DocRomHist C, XIII. 447, 707, 753, 788; ZOKm IV. 6, 55, 252; DF 250222, 289490; ZsOkl I. 3927, 4043. sz. Vó. Janits: *Vajdák* 28.

leggyakrabban a vajda intézkedett a térségben, de a nádor jelenléte sem tekinthető elhanyagolhatónak.⁸⁴ Pedig említettük, hogy ez Erdélyben egyáltalán nem volt illetékes, ahogy a vajda sem Kraszna megyében, így Középszolnokban is csak egyikük jelenlétét váránk el. Az egyedüli megoldásnak az tűnik, ha – a fentiekben körvonalazott eredményeket komolyan véve – feltételezzük, hogy a vajda ispánként oklevelezett térségünkben, így joghatósága, akárcsak más magyarországi ispánoké, nem ütközött a nádoréval. Ezt támasztja alá, hogy mandátumainak egyike sincs Erdélyből keletre, hanem külsőszolnoki közgyűlései helyszínéről⁸⁵ vagy pedig Budáról, illetve Visegrádról,⁸⁶ ahol a vajda immár kuriális bíróként az uralkodó személyében járt el.⁸⁷ Parancsleveleivel kizárólag az 1334–1383 közti időszakban, vagyis az Anjou-korban találkozunk: a jelenség egyfelől azzal magyarázható, hogy az 1380-as évek elejétől a királyi udvarba fellebbezett ügyek már nem a vajda, hanem az országbíró elé kerültek,⁸⁸ másfelől pedig a 15. század elejére a bírói közgyűlések rendszere is elhalt.⁸⁹

Az alvajda szilágysági szörványos oklevelezését is részben a vajdának a királyi udvarban működtetett ítélőszéke magyarázza: Ravasz Istvánnak a Cseholyiak és Szarvadiak perében kibocsátott oklevele ugyanis Budáról kelt⁹⁰ (jóllehet az alvajdák állandó jelleggel Erdélyben tartózkodtak), így joggal vélhetjük, hogy e kivételes esetben urát nem vajdai, hanem kuriális bírói minőségében helyettesítette.

Ami a bírói közgyűléseket illeti, azt tapasztaljuk, hogy ezeket az Árpád-kor végén és az Anjou-kor elején Szolnok megye számára más tiszántúli megyékkel együtt bihari vagy szabolcsi helyszínnel tartották, függetlenül attól, hogy a király (1279, 1291), a nádor (1314, 1322) vagy egy nádori jogkörben eljáró királyi bíró (ispán: 1317, erdélyi vajda: 1320) hirdette volt meg a *congregatiót*.⁹¹ Bár utóbb, az 1320-as évektől a nagy Külsőszolnok megye, vagyis a tiszai és szilágysági rész egyaránt kimaradt a nádori *congregatiók* rendszeréből,⁹² lakói az erdélyi vajda tordai közgyűlésére sem voltak hivatalosak: azt, hogy a hét erdélyi megye sorába őket nem kell beszámítani, és az ezek közt említett Szolnok⁹³ megye nem rájuk, hanem kizárólag Belsőszolnokra értendő, eddigi ismereteink mellett bizonyítja az a tény is, hogy e fórumról teljességgel hiányoznak a középszolnoki tárgyú

⁸⁴ Nyilván e jelenségnek az észlelése vezette arra Jakó Zsigmondot, hogy a „vegyes joghatóságra” vonatkozó, dolgozatunk elején (I. jegyzet) idézett kijelentését a Szilágyság vonatkozásában megfogalmazza.

⁸⁵ EOkm III. 811. sz.; DL 70653.

⁸⁶ EOkm II. 1002, III. 36, 475, 778. sz.; DL 96428, 41820, 28099; DocRomHist C, XII. 256–257, XIV. 204–205; DF 254805. Vö. Janits: *Vajdák* 28–29.

⁸⁷ A vajda *curialis* bíraskodására lásd Janits: *Vajdák* 53–57.

⁸⁸ Janits: *Vajdák* 55–56.

⁸⁹ Istványi: *Congregatio* 179–191, 197–199; Janits: *Vajdák* 48, 54–55; Mályusz: *Erdélyi társadalom* 36, 37; Tringli István: *Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről*. Történelmi Szemle XXXIX(1997). 387–400. (a továbbiakban: Tringli: *Két norma*) 395–396.

⁹⁰ DL 41210 = EOkm III. 715. sz. Vö. Janits: *Vajdák* 29.

⁹¹ 1279, Várad: Bihar, Szolnok, Szatmár, Kraszna, Békés, Zaránd és Szabolcs (*Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár*. Szerk. Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest – Bp. 1860–1874. [a továbbiakban: ÁÚO] XII. 250–253 = EOkm I. 365. sz.); 1291, Várad: Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna (ZOKm I. 99–100 = EOkm I. 463. sz.); 1314, Adorján: Bihar, Békés, Szolnok és Kraszna (AOkl III. 849. sz.); 1317, Szalacs és Debrecen: Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna (AOkm I. 435–437 = AOkl IV. 528, 553. sz. vö. uo. 527. sz. is); 1320, Szakoly: Szabolcs, Szatmár és Szolnok (AOkm I. 553–554 = AOkl V. 721–722. sz.); 1322, Újsemjén: Szabolcs, Szatmár, Szolnok és Kraszna vármegyék számára (DL 39461 = AOkl VI. 587. sz., I. még uo. 406. és 411. sz. is). Arra, hogy Debreceni Dózsa bihari és szabolcsi ispánsága idején, majd erdélyi vajda korában is igazából nádori jogkörrel járt el: Zsoldos: *Debrecen* 53–66.

⁹² Vö. Gábor: *Megye* 127–139.

⁹³ BánfÓkl I. 157–158 = EOkm III. 458. sz.

ügyek,⁹⁴ illetve az itt megválasztott ülnökök között csak belsőszolnoki lakhelyűeket találunk.⁹⁵ A szakirodalom előtt már régóta ismeretes, hogy Külsőszolnok megyének a vajda vagy – az 1340-es évek közepéig – az ő nevében itteni alispánja tartott *generalis congregatiot*.⁹⁶ A fentiek alapján hozzátehetjük: nem vajdai jogköréből kifolyólag, hanem speciális megbízatású ispánként. Ezért a külsőszolnoki fórum az I. Károly alatti ispáni közgyűlések reliktumának tekinthető.⁹⁷ Helyszínéül kivétel nélkül Tasnád környéki falvak, általában a *sedria* aktuális székhelye: Csaholy (1334), Szödemeter (1335–1353), Szarvad (1344) és Kene (1366–1406) szolgáltak.⁹⁸

A többi szempont tekintetében a középszolnoki rész helyzete már egyértelmű: a közgyűléseken választott esküdtek számát 12-re,⁹⁹ a megyei szolgabírákét pedig – a szolnoki, külsőszolnoki és középszolnoki időszakban egyaránt – négyre tehetjük.¹⁰⁰ Láthatjuk: mindkettő magyarországi jellegzetesség.

A közfelfogas tanúságtétele

Nem alakíthatunk ki végleges álláspontot a Szilágyság hovatartozását illetően anélkül, hogy a legkézenfekvőbb szempontot meg ne vizsgálánánk: azt ti., hogy miként vélekedett minderről a 13–15. század embere. Ennek megragadásához az alábbiakban azokra a forrásokra fordítjuk a figyelmünket, amelyekben a két megye területén fekvő települések mellett Erdély neve, pontosabban „az erdélyi részek” (*partes Transsilvanas*) fogalma is előfordul, így lehetőség nyílik e tényezők térszemléletbeli viszonyának megállapítására. Adatainkat kistérségek szerint csoportosítjuk, hiszen elvileg előfordulhat olyan eset, hogy némelyiket Erdély, a többit viszont Magyarország részének tekintették.

Kraszna megye területén az első ilyen információt egy 1263. évi oklevél szolgáltatja, mely a Miskolc nb. Panitnak adományozott földek és falvak sorában Szilágybagost

⁹⁴ Elszigetelt esetnek tűnik az az 1329. évi ellenpélda, amikor Szécsényi Tamás vajda a Csányért folyó pert tordai közgyűlésére teszi át, és ott hozza meg a végső ítéletet (DL 64014 = EOkm II. 630, 632. sz., vö. Janits: *Vajdák* 28). Úgy tűnik a kor embere, bár előjogait foggal-körömmel védte, a bírói jogkörök és fórumok precíz szétválasztásához nem ragaszkodott túl mereven, ha a különféle szerepben feltűnő jogszolgáltató amúgy ugyanaz a személy volt. – Torma József egy ellenkező irányú esetről is tudni vél, miszerint egy belsőszolnoki ügy ítéletlevelének véglegesítését a vajda külsőszolnoki *congregatiójára* tette át (Torma: *Zonuki grófság* 1888. 68), de félreérti forrását, mert az csak annyit mond, hogy mivel a vajda nagypecsétjét elküldték az említett közgyűlésbe, az oklevél kisebb pecsétjével lett megerősítve (DocRomHist C, X. 178–183 = EOkm III. 684. sz.).

⁹⁵ DF 238228 = EOkm III. 227. sz.

⁹⁶ Gábor: *Megye* 13–14; Istványi: *Congregatio* 196; Janits: *Vajdák* 28; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 50.

⁹⁷ Gábor: *Megye* 124. skk; Istványi: *Congregatio* 1939. 57, 63sk; Tringli: *Két norma* 392, 395.

⁹⁸ EOkm II. 772. sz. (vajdai parancs közgyűlés tartására). – Csaholy: EOkm II. 813, 815–816. sz. – Szödemeter: EOkm II. 855–856, 859, 934–936, III. 298, 365, 684. sz. – Szarvad: AOkl XVIII. 769. sz. – Kene: DL 70653; DocRomHist C, XV. 639–641; DF 292451; ZsOkl II/2. 5044. sz. Vö. még Janits: *Vajdák* 28; W. Kovács: *Középszolnok és Kraszna* 50–51.

⁹⁹ EOkm II. 809, 813, 856, III. 365. sz.

¹⁰⁰ Szolnok: EOkm I. 579. sz. Külsőszolnok: EOkm II. 226, 772, 801 (névszerint felsorolva!), 813, 816, 855–856, 859, 934–936, III. 605, 639, 681. sz.; AOkl XIV. 352, XXVIII. 769. sz.; DL 105381, 96173, 108165, 84318; DocRomHist C, XIII. 447–449; DF 286490; ZsOkl I. 3927, 4043, 4769. sz. Középszolnok: DL 65396, 65408; ZsOkl II/2. 7216, VI. 1359, 2419. sz. Vö. még Gábor: *Megye* 13; Janits: *Vajdák* 27. Érdekes, hogy Középszolnok megörökölte a 14. századi régi Külsőszolnok négy szolgabíráját, míg a Tisza menti Külsőszolnok a 15. században már folyamatosan csak „két szolgabíró” – lásd C. Tóth: *Világi igazgatás* 322., vö. még DF 265739, 265754, 265757, 265752, 265769; DL 55890, 46322, 97988.

szembeállítja az erdélyi adománybirtokokkal.¹⁰¹ 1351-ben, mikor a Bátori család megszerzte a somlyói uradalmat a Meggyesiektől, a Krasznában fekvő fő birtoktest mellett külön szerepelt az erdélyi részekbe eső Miklóslaka¹⁰² – ez a megkülönböztetés a későbbiekben (1355) is érvényesült.¹⁰³

Külső- (később Közép-)szolnokban az Érmellék helyzetét mindössze egy adat alapján értékelhetjük, mely szerint 1355-ben Szécsi András püspök az erdélyi részekben fekvő kolozsvári házáat engedte át a kegyei nemeseknek a Szolnok megyei Kegye feléért cserében.¹⁰⁴ Ami viszont a Tövishát besorolását illeti, számos „tanúra” támaszkodhatunk. Az egyik legegységertelműbb e szempontból az az 1313. évi oklevél, amely szerint a Dobokai család egyik serviense két szolgálot Szilágyfőkeresztúrról Erdélybe akart vinni.¹⁰⁵ Debreceni Dózsa erdélyi vajda 1318-ban Zilahon kibocsátott perhalasztólevelében említi meg, hogy a király parancsára a fent említett tartományba kell indulnia hadaival.¹⁰⁶ 1370-ben, mikor lopott ló után nyomoztak Dobán, Külsőszolnok vármegye hatósága külön ki is emelte kiadványában, hogy a panasztevő András házi Péter az erdélyi részekből származott (aminek nyilván azért volt információértéke, mert megyéjük nem tartozott oda, vagyis a felperes *extraneus* volt).¹⁰⁷ Végül 1380-ban I. Lajos király egyértelműen úgy írt a Tövishátat lefedő Szilágy kerületéről, mint amely Erdélyen kívül fekszik.¹⁰⁸

Látható tehát, hogy a korabeli közfelfogás szerint Kraszna megye és Külsőszolnok megye nagy része nem tartozott Erdélyhez, hiszen a szilágysági birtokokat egyöntetűen és következetesen megkülönböztették az erdélyi jószágoktól.¹⁰⁹ Az oklevelekből körvonalazódó képet az elbeszélő források is megerősítik: egy 1308 körül készült és Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka Magyarország leírása során, a megyék – egyébként elég hiányos – felsorolásakor külön

¹⁰¹ „*terram ville Bogus in comitatu de Karazna existentem [...], item in Transsiluanis partibus terram Drauchvduarhel vocatam, terram ville Fenes cum terris Machou et Gurbeu vocatis...*” (DL 100036., lásd még EOkm I. 242. sz.).

¹⁰² „*castrum suum Somlyo vocatum prope fluvium Karazna existens cum possessionibus ad idem pertinentibus et villis Somlyo, Perechun, Chehy, Gyurgteluke, Hyduieg vocatis [...], item possessionem Myklouslaka in partibus Transsiluanis iuxta fluvium Morus in Albensi sitam comitatu*” (DocRomHist C, X. 84, lásd még EOkm III. 629. sz.).

¹⁰³ „*castrum Somlyo nuncupatum in comitatu de Karazna existens [...]* ac villa Myklouslaka in partibus Transiluanis” (DocRomHist C, X. 366, l. még EOkm III. 814. sz.). Az az 1379. évi oklevél, mely szintén idevonható lenne (DocRomHist C, XV. 621), függőpecsétje ellenére hamisítványnak minősítendő, mert a kézírás a 16. század elejére vall, akárcsak a somlyói birtoktest tartozékainak a listája (Badacsont pl. csak a 1448-ban sikerült idecsatolni [vö. DF 260756], és Gyulakúta is 15. századi telepítés).

¹⁰⁴ „*rectam medietatem possessionis Kegye vocate in comitatu de Zonuk existentis [...] pro fundo seu curia eiusdem domini episcopi in partibus Transiluanis et in civitate Koluswar in loco fori habito*” (DocRomHist C, X. 385, l. még EOkm III. 821. sz.).

¹⁰⁵ „*de Sancta Cruce de Zylag [...] ad partes Transsiluanas deducere voluisset*” (DL 73635 = EOkm II. 214. sz.).

¹⁰⁶ „*ex precepto domini nostri ad partes Transsiluanas exercitum facere debebamus [...]* Datum prope Zylah...” (AOkm I. 621 – éves keltezésére lásd: EOkm II. 303. sz.).

¹⁰⁷ „*Petrus filius Ladislai de Andreashaza de partibus Transilvanis*” (DocRomHist C, XIII. 753.).

¹⁰⁸ „*in provincia Zilagh et alias extra terminos terrarum Transsiluanarum*” (DocRomHist C, XV. 774.).

¹⁰⁹ Egy 16. század eleji forrás már egyértelműen kijelenti, hogy a Kraszna megyébe eső valkói uradalom Erdélyen kívül, Magyarország területén (*in partibus regni Hungarie extra Transilvaniam*) feküdt (BánfOkI II. 503 – köszönöm W. Kovács Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az oklevélre!). Ez az adatot azonban nem használhattuk fel érvelésünkben, mert olyan időkből származik, amikor Külső- és Középszolnok már nem állott a vajda joghatósága alatt – e korszak tekintetében az alternatív véleményt megfogalmazó szakemberek sem vitatták a Szilágyság Magyarországhoz való tartozását (vö. EOkm I. 30).

szerepelteti Szilágyot (amelyen bizonyára ezúttal is az általunk tárgyalt két megye területe értendő) és az ugyancsak megyének minősített Erdélyt.¹¹⁰

A figyelmes olvasónak azonban feltűnhetett, hogy az imént csupán Külsőszoznak megye „nagy részéről” beszéltem. Van ugyanis egy adatunk, amely látszólag megzavarja a fenti összhangot, ezért szükséges részletesebben tárgyalnunk – már csak azért is, mert olyan megállapításokhoz vezet el, amelyek jelentőségükben jóval túlmutatnak téziséünk pusztá igazolásán.

1332. október 6-án Váradon kelt oklevelében I. Károly király elrendelte, hogy Pogány István *magistert* vezessék be Almásszentmihály és Almásszentmária birtokokba, melyeket – bizonyára a kedvezményezettől származó értesülése alapján – Belsőszoznak megyében fekvő jószágoknak nevezett. A tanúbizonyosság kiküldésével megbízott erdélyi káptalan december 8-án annak rendje s módja szerint jelentést is tett az iktatás zökkenőmentes végrehajtásáról, szükségét érezte azonban megjegyezni, hogy az említett két birtok nem Belső-, hanem Külsőszoznak megyéhez tartozik, jóllehet Erdély határain belül fekszenek.¹¹¹ (E pontosításra minden bizonynyal azért került sor, mert egyfelől a téves megyenév utólag veszélyeztethette volna az adomány érvényességét, másfelől viszont a káptalan hiteleshelyként csak a tartományban volt illetékes, márpedig a köztudat inkább magyarországi megyeként ismerte Külsőszoznokot.)

Mi következik a fentiekből? Mindenekelőtt az, hogy Külsőszoznak megyének volt olyan része, amely Erdélybe esett. Gyorsan kizárhatjuk azt a kézenfekvő megoldást, miszerint ez a rész a megye keleti tömbjével, a későbbi Középszoznakkal lett volna azonos, hiszen – láthattuk – számos adat bizonyítja, hogy sem az Érmelléket, sem a Tövishátat nem tekintették Erdély részének. Almásszentmihály és Almásszentmária azonban nem is e kistérségek valamelyikében feküdt, hanem egy harmadikban, amelyről mindeddig nem esett szó: a megyének a Meszes-hegységen átnyuló, az Egregy völgyét és az Almás középső szakaszát felölölő csücskében.¹¹² Külsőszoznak megye erdélyi és magyarországi részét tehát minden jel szerint a Meszes határolta el egymástól.

Másként fogalmazva: a fentiek azt bizonyítják, hogy Erdély ÉNy-i határát a 14. században a Meszes-hegység képezte. E megállapítás nemcsak egy elszigetelt oklevél szövegéből kiinduló eszmefuttatáson nyugszik,¹¹³ hanem más forrás is megerősíti: egy 1368. évi egyezséglevél,

¹¹⁰ *Anonymi geographi descriptio Europae Orientalis*. (Fontes Historiae Daco-Romanorum II.). Ed. G[heorgh]e Popa-Lisseanu. Buc. 1934. (a továbbiakban: Descriptio) 29–30 = *Károly Róbert emlékezete*. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Bp. 1988. 73. (a továbbiakban: KRE). Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek szerzője Erdély fogalmát itt alighanem csak a vajdai joghatóság alatt álló hét megyére vonatkoztatta, hiszen a székelyek külön szerepelnek a felsorolásban. (Szemlélete végül is érthető, ha felidézzük, hogy az erdélyi megyék ispánjai rangban a magyarországi alispánokkal álltak egy szinten, így valódi ispánnak uruk, a vajda volt tekinthető.) Szigorúan nézve tehát e forrás csupán az előző fejezetben bizonyított álláspontunkat támasztja alá, miszerint a vajdai joghatóság nem terjedt ki a Szilágyságra.

¹¹¹ „*licet in litteris excellentie vestre contineatur, quod predictas possessiones Scenthmihaltelke et Scenthmariaazuntelke in Zonuk interiori existant, tamen predictae possessiones Scenthmihaltelke et Scenthmariaazuntelke in Zonuk exteriori existunt constitutae et situate infra metas terre Transsilvane*” (DF 254782 – lásd még EOkm II. 760, 764. sz.). Arra, hogy az *infra metas* kifejezés valóban „határokon belül” jelentéssel bír: CD III/1. 447, VII/4. 86, IX/7. 506, V/3. 335, 491, VIII/4. 167, 515, VIII/7. 322, IX/1. 276–277, IX/6. 55, IX/4. 637; ÁÚO V. 427, 429, I. 273, VII. 289; RegArp I/1. 237, I/2. 927, II/4. 3939. sz.

¹¹² Vö. Hegyi: *Szilágyság hovatarozása* I. 27.

¹¹³ Ha figyelembe vesszük, hogy Erdély és a vajdaság nyugati határai közötti eltérés csak rövid szakaszon és csak a 14. század utolsó harmadáig állott fenn, továbbá alig 20–30 km széles, néhány tucatnyi falut magába foglaló földterületet érintett, szerencsésnek mondható, hogy egyáltalán akad néhány olyan oklevél, ahol e terület és Erdély neve egyaránt előfordul. Sajnos a hasonló helyzetben levő történeti Kalotaszeg forrásanyagáról – mely téziséünk kontrollcsoportja lehetne, hiszen ez a Bánffyhungyadi-medencére kiterjedő kistérség eredetileg Bihar megye része volt, és csak 1361/2-ben csatolták a vajdasághoz (vö. ÁMTF I. 569–570, 581; Engel Pál: *Honor; vár; ispánság.* = Uő: *Honor; vár; ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 154 [85. jegyzet]) – még ez sem mondható el.

mely a meszesi Szent Margit-apátságának „a Meszesen kívül, azaz Magyarországon, illetve az erdélyi részeken levő” birtokairól tesz említést.¹¹⁴ Ugyanakkor a Névtelen jegyző munkája azt tanúsítja, hogy Erdély területét a 13. század elején¹¹⁵ is a Meszestől számították: midőn regényes gesztája fiktív hősei meghódítják a Körös és Szamos közti területet, egészen Zilahig hatolnak, és a Meszesi kaput jelölik ki Árpád országának határául,¹¹⁶ majd csak ezután kezdenek hallani „az erdőn túli föld” termékenységéről¹¹⁷ – vagyis ez utóbbi valahol a hegyvonulattól keletre feküdt, a Szilágyságot pedig már ekkor sem tekintették a részének.¹¹⁸

Említettük azonban, hogy a 14. század végéig a Meszes gerince nem esett egybe a megyehatárral, következőképpen a hét megye konglomerátumát jelentő erdélyi kamara és a vajdaság határával sem, nem is beszélve a szolnoki főesperesség és az erdélyi püspökség határaitól. (Az egyedüli kivételt, mint arról szó volt, a viszonylag későn, 1300 körül kialakult két vikáriátus választóvonalára képezte.) Mindez azt jelenti, hogy Erdély, pontosabban az „erdélyi részek” fogalma nem a közigazgatási, hanem a természeti határokhöz igazodott – vagyis elsősorban földrajzi egységként, tájként, nem pedig „különkormányzatként” vagy netán „országként”¹¹⁹ tekintettek reá. Ezt támasztja alá egyébként az 1308 körüli, már említett föld-

¹¹⁴ „[villas?] omnes, que extra Mezes videlicet in regno Hungarie [vel in?] partibus Transsilvanis existentes ad ipsum monasterium annotate beate Margarethe virginis [...] pertinere [!]” (DL 96433= Piti Ferenc: *A Vay család berkeszi levéltárának 1342–1382 közötti oklevelei*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LII[2010]. 475–476 [262. sz.]. Sajnos a oklevél eredetije a Vay család levéltárával együtt 1945-ben elpusztult, csupán fényképe maradt ránk, így nincs módunk arra, hogy a szövegnek a gyűrődések és a vízfoltok által eltartart részeit kiolvashassuk). A meszesi kolostor birtokai – az oklevélben név szerint is említett Szilágysolymos és Kirva kivételével – egy tömbben, de valóban határhelyzetben, a Meszest átvágó Vártelki-patak völgyében feküdtek (vö. DF 254809).

¹¹⁵ A magyarországi Anonymus-kutatásban az utóbbi évtizedekben konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy a geszta szerzője III. Béla király (1172–1196) jegyzője volt, és művét valamikor 1200 vagy 1210 körül írta meg – vö. pl. Thoroczkay Gábor: *Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993)*. Fons I(1994). 93–149, II(1995). 117–173; Kristó Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 50. Ettől gyökeresen eltérő véleményt fogalmazott meg legutóbb Tudor Sălăgean, aki a Névtelen Jegyzőt I. Béla király (1060–1063) személyéhez köti (Tudor Sălăgean: *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX–XI*. Cluj-Napoca 2006. 11–57.). Álláspontját, melyet a kérdéskör magyarországi szakirodalmának, közelebről az utóbbi 70 év igen gazdag termésének ismerete nélkül alakított ki, teljesen elhibáztotnak tartjuk.

¹¹⁶ „Et sic ascendentes usque ad Zylac pervenerunt. [...] Tunc Tuhutum et filius suus Horca de Ziloc egressi venerunt in partes Mezesina [...] Zobolus, Thosus et Tuhutum ino consilio constituerunt, ut meta regni ducis Arpad esset in porta Mezesina.” (Anonymi Gesta Hungarorum, cap. 22. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. [a továbbiakban: SRH] I. 63–64).

¹¹⁷ „Et dum ibi diutius morarentur, tunc Tuhutum pater Horca [...] cepissent audire ab incolis bonitatem terre Ultrasilvane, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat” (Anonymi Gesta Hungarorum, cap. 24. = SRH I. 65).

¹¹⁸ Mindez cáfolja Kristó Gyula különvéleményét, miszerint az eredeti Erdély-fogalomba Szatmár, Kraszna, Doboka és Kolozs mellett Közép- és Belsőszolnok megye is beletartozott (Kristó: *Széttagolódás* 105–107, 109–110; Uő: *Erdély* 25–27; Uő: *Tájszemlélet* 109–111). Nem bizonyítja tézisét Anonymus azon megjegyzése sem, miszerint az Igyfon-erdő (a mai Réz-hegység) Erdély felé terül el („silvam Igyfon, que iacet ad Erdeuelu” – Anonymi Gesta Hungarorum, cap. 11 = SRH I. 49), ez ugyanis csak irányt jelöl meg, nem pedig tőzsomszédságot. Kristó egyébként idézett műveiben önellentmondásba is keveredik, hiszen néhány oldallal odébb azt állítja, hogy Szolnok megye sokáig kívül maradt a történeti Erdélyen (Kristó: *Széttagolódás* 130–131; Uő: *Erdély* 127).

¹¹⁹ A „különkormányzat” többnyire a mai magyar (vö. Zsoldos: *Szlavónia* 279; Kristó Gyula: *Különkormányzat az Árpád-kori Drávántúlon és Erdélyben*. = Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 208–240), az „ország” (*regnum*) pedig a román nyelvű szakirodalom *terminus technicus*a (vö. Hegyi, Géza: *The Affiliation of Medieval Sălaj (Szilágys) Region in the Mirror of Social Relations*. = *Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th–18th Centuries*. Transylvanian Review 21/2012. Supplement No. 2, 67–100. 88–89, 12. jegyzet). A szóhasználatbeli eltérés nyilván szemléleti különbséget is takar, abban azonban öntudatlanul is megegyeznek, hogy közigazgatási egységnek tekintik Erdélyt – vö. pl. Jakó Zsigmondnak véleményével (EOkm I. 30), vagy Kristó Gyula meghatározásával, miszerint „Erdély fogalmán azt a kelet-magyarországi politikai képződményt értjük, amely XIV–XV. századi formájában hét vármegyéből, továbbá kiváltságolt szász és székely székekből állt” (Kristó: *Széttagolódás* 94).

rajzi leírás is, mely a fent idézett szöveghelyen túl, ahol Erdélyt „megyeként” szerepelteti, egy másik értelemben is beszél róla, mikor kifejti, hogy Magyarország két részre oszlik: a dunai és az erdélyi részre, melyeket négy napi járóföld szélességű erdő választ el egymástól¹²⁰ (ez utóbbi kitétel bizonyítja, hogy itt nem közjogi vagy közigazgatási megkülönböztetést tett,¹²¹ hanem geográfait). Végso soron pedig erre utal a korabeli névhasználat is, mely sokáig csak „erdélyi részekről/földről” (*partes Transsilvane*, illetve *terra Transsilvana*) tudott – maga a *Transsilvania* kifejezés csupán 1469-től adatolható megbízhatóan.¹²²

Kétségtelen, hogy e földrajzi jelentés elsődleges¹²³ – és sokáig kizárólagos – volt. Nem is lehetett másként, hiszen a késő középkor nem volt olyan intézmény, mely Erdély egészét átfogta volna, szervezeti egységet biztosítva számára: a vajdaság – hogy csak a legfontosabbat említsük –, melyet gyakran az egész tartomány szinonimájaként használnak, kezdetben csupán Dél-Erdélyre terjedt ki, s bár a 13. században sorra joghatósága alá vonta az észak-erdélyi megyéket is, a székely székek 1461-ig, a szászok pedig lényegében mindvégig önálló ispánok, illetve királybírák vezetése alatt maradtak.¹²⁴ (Téves tehát a vajdát Erdély előljárójának nevezni, mint azt szokták az elmúlt két-három évszázad szakirodalmában.) E különféle jogállású és vezetésű területek lakói számára az első közös pontot az 1288-tól adatolható közgyűlések jelentették – anélkül azonban, hogy ezeket autonóm intézményeknek tekinthetnénk, hiszen összehívásukra alkalmanként került sor, legtöbbször az uralkodó kezdeményezésére, és csupán bírói fórumként funkcionáltak a vajda (kivételes esetben a király) vezetésével. Erdélyről mint egységes tartományról a rendi szövetkezések, a három nemzet uniója (1437, 1459) előtt nem beszélhetünk.

E hosszabb kitérő után visszakanyarodhatunk eredeti témánkhoz, ahol már csak eredményeink összegzése maradt hátra. Leszögegethjük, hogy az alapprobléma részletes vizsgálata végső soron cáfolta a Szilágyságot Erdély részének tekintő álláspontot. Bár egyházigazgatásilag az összekötő és az elválasztó tényezők még nagyjából egyensúlyban voltak, a kamarai szervezet és világi közigazgatás szempontjából Kraszna, sőt Középszolnok is egyértelműen a magyarországi megyék közé tartozott, a „vegyes fennhatóság” munkahipotézise lényegét tekintve nem igazolódott. Láthattuk továbbá azt is, hogy a korabeli köztudat világosan megkülönböztette e térséget az „erdélyi részekétől”.

Ami pedig magának Erdélynek a fogalmát jelenti, meggyőződésünk, hogy a történeti kutatás csak akkor fog továbblépni a tartomány kezdeteinek és mibenlétének feltárásában, ha a továbbiakban következetesen és precízen különbséget tesz a földrajzi értelemben vett Erdély,

¹²⁰ „*Dividitur enim Ungaria in duas partes, videlicet in partem Transilvanam et in partem Danubialem. Dicitur enim [pars] Transilvana, quod inter ipsam et aliam partem sunt silve durantes ad IIII dietas.*” (Descriptio 30 = KRE 73).

¹²¹ Miként ezt pl. Sälägean: *Transilvania* 242 véli.

¹²² Györfly György: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. Századok CXVII(1983). 1103–1134.* (a továbbiakban: Györfly: *Gyulafehérvár*) 1113.

¹²³ A fentiek mellett ezt bizonyítják a legkorábbi okleveles források, ahol Erdély még csak nem is tulajdonnévből alkotott jelzőként, hanem egyszerű helyhatározó köznévként szerepel, külső – magyarországi – szemléletet tükrözve: *ultra silvam* (1075), *ultra silvas* (1177, 1206, 1211, stb.) (DIR C, veacul XI–XIII. vol. I. 355, 368–370 = EOkm I. 4, 32, 38. sz.; uo. 13, 34. sz. Vö. még ÁMTF II. 144–154; Kristó: *Erdély* 20–23). Megkockáztatjuk, hogy az „erdő” (értsd: erdős hegység), amelyen túl a tartomány feküdt, nem a Bihari- (Györfly: *Gyulafehérvár* 1112) vagy a Réz-hegységgel (Kristó: *Széttagolódás* 105; Uő: *Tájsemlélet* 25, 109) azonos, hanem éppenséggel a Meszessel.

¹²⁴ Lásd 28. jegyzet.

a vajdaság (ti. a hét megye) és ez utóbbival hosszabb-rövidebb ideig „perszónálunióban” álló igazgatási egységek (Szolnok, Arad, később a székely ispánság) területe között.

The Affiliation of Medieval (Sălaj) Region in the Mirror of Administrative Organization and of Public Perception

Keywords: Sălaj Region, Transylvania, Hungary, ecclesiastical organization, comitatus camere, Szolnok county, jurisdiction, voivode

The question how the Middle Szolnok and Crasna (today's Sălaj county) counties related to late medieval Transylvania has generated new scholarly opinions during the last two decades. This study aims to answer this question whether the two counties belonged to the voivodate of Transylvania or to Hungary proper by focusing on the analysis of administrative relations in the period 1200-1424. The results of the examination are leaning towards the second hypothesis.

From the point of view of ecclesiastical organization, the region was in an ambivalent situation. The area of Sălaj was part of the diocese of Transylvania and the archdeaconate of Szolnok extended not only over Sălaj, but included some territory in northern Transylvania. As concerns the jurisdiction of the bishop vicars, the area of Sălaj fell within that of the vicar from the area west of Meseş, and not under that of the general vicar from Transylvania.

From the point of view of fiscal administration, the two counties were administered by the chamber count of Satu Mare/Oradea, and not by the chamber count of Transylvania.

The study focused on the differences between the administrative organization existing between the counties from Hungary and those of Transylvania (namely, the palatine vs. voivode's jurisdiction, the assemblies of the estates, the number of noble magistrates, the number of assessors, the rank of the county counts). As concerns Crasna county, the results of the analysis did not support the idea of its similarity with Transylvania. In regard to Middle Szolnok, until 1446 this county was under the authority of the voivode of Transylvania. This authority seems more like a personal union rather than as institutional incorporation. Here the voivode exercised his authority as a county count, and organized the county congregations as a deputy of the palatine, distinct from those that he organized in his capacity of voivode. The number of the noble magistrates, as well as that of the assessors, is also supporting the idea that Middle Szolnok was part of Hungary proper.

The contemporaries' perceptions were routinely differentiating between the villages from Sălaj and those located in the "Transylvanian parts," except for a few villages belonging to Middle Szolnok county located east of the Meseş Mountains. Since Meseş Mountains were not an administrative border until the turn of the fourteenth century, representing however the north-western limit of Transylvania, the latter should be seen primarily as a geographical notion rather than as an administrative-political unit.

Vekov Károly

Sárkányok és humanisták

Ki ne hallott volna a sárkányokról? Gyerekkori meséink rettegett szereplője, egy vagy több, de főleg hét fejjel, de hallottunk már ennél „fejesebb” sárkányokról is. Hogy léteztek-e sárkányok egykoron? Kíváncsi lennék, ki mit mondana erre! De a „boszorkányok pedig nincsenek” kijelentéssel vitázókhöz hasonlóan a sárkányokról is mondhatjuk, hogy Erdélyben igenis voltak... Ugyanúgy, ahogy humanisták is voltak itt mifelénk, nem is akármilyenek, akik a mai tudósokhoz hasonlóan kapcsolatban maradtak egykori tanulóitásaikkal, később európai hírvételes írókkal, filozófusokkal, értelmiségiekkel.

Azt ugyan a forrásokból nem tudjuk meg, hogy milyenek is voltak a sárkányok, de az biztos, hogy mondjuk az 5-600 évvel ezelőtt élők tudták és hitték, hogy egykor léteztek. Talán azért, mert időben is közelebb voltak az egykor élt sárkányokhoz, mint mi? Az egykori utazók közül, akik megfordultak Erdélyben, és beszámolnak élményeikről, a látottakról, ha mégoly szűkszavúan is, de Enyed, pontosabban a város központjában található épületegyüttes kapcsán néhányan megemlítik a sárkányokat, illetve azok maradványait.

1583-ban a jezsuita Antonio Possevino Erdélyben járva megemlíti, hogy Gyulafehérvártól két mérföldre van Enyed, „egy nagy város kastéllyal”.¹ Enyed már 1293-ban adatolt, szerepel az 1330-as évek elején a pápai tizedjegyzékben, s mint köztudott, az erdélyi káptalan birtoka volt.² A „kastély” ma is létezik Enyed központjában, és valószínűleg elhanyagoltabb, mint volt egykoron. Nem is nagyon kutatták, így nagyon keveset tudunk róla. A város központjában található, bástyákkal és fallal övezett épületegyüttest – templom, parókia, a bejárat fölötti emeletes épületet ma Bethlen-kastélynak, régen csak kastélynak nevezték. Enyed kapcsán a kérdés szakavatott ismerője, a művészettörténész Entz Géza a középkori erdélyi építészet repertóriumában csak a templomot ismertető tömör leírásában azt írja, hogy „az egyházat százszakra nyolc külső, lőréses toronnyal megerősített, magas, ötszögben futó várfal veszi körül”.³ Művének első kötetében ugyancsak Entz megemlíti a templom déli oldalán található kápolnát, amelyet 1333-ban kezdtek el építeni, és amelyet 1334-ben már be is fejeztek.⁴ A bejárat feletti épületre azonban Entz nem tér ki. 1939. november 10-én Kós Károly a „*A nagyenyedi Bethlen-kastély átalakítási és restaurálási munkáinak műleírása*” című és a Bethlen Kollégium Elöljáróságához intézett beszámolójában erről az épületről – többek között – a következőket írja: „A Bethlen-kastély Erdély 16. századbeli reneszánsz épületeinek egyik igen sikerült alkotása, Enyednek pedig templomán kívül legértékesebb műemléke. Nemesarányú, jól tagozott

Vekov Károly (1947) – történész, ny. egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, kvekov@gmail.com

¹ *Călători străini despre Ţările Române* (a továbbiakban: Călători străini). II. Ed. îng. de Maria Holban – M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru – Paul Cernovodeanu. Buc.. 1970. 547.

² Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp. 1987. 141–142.

³ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 122.

⁴ Uő: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár 1994. 133.

alaprajza és homlokzata is, de külsejénél talán még értékesebb számunkra művészilag és műtörténetileg kitűnő aránya, fiókboltokkal megtört dongaboltozatos belső helyiségei, melyek az első emeleten eredeti formájukban maradtak ránk, ami ilyen lakókastélyoknál ritkán fordul elő, mert azokat (kivált városiakat) többnyire átalakították a későbbi századok divatja szerint a tulajdonosok.”⁵

Mindebből 1566–1567-ben az olasz Giovanandrea Gromo annyit regisztrál, hogy: „Gyulaféhevártól [...] északra, a húszmérföldes út felénél Nagyenyedhez, egy nagy, nyitott kereskedővároshoz érünk. Ez síkon helyezkedik el egy nagy apátsággal, melyet falazott erősség, széles és mély, vízzel teli árok és ellenlejtő övez.”⁶ Talán az 1556-os szekularizáció előtti egykori birtokosra – a gyulaféhevári káptalanra mint egyházi intézményre – tett pontatlan utalás a „kolostor” megnevezés. Jelenlegi tudomásunk szerint szerzetesek soha nem bírták a kastélyt, az viszont tény, hogy Enyed és környéke egyházi kézben volt, a gyulaféhevári káptalan birtoka, amint ezt számos oklevél is tanúsítja. Sőt, a kastély bejárata fölött régebben még olvasható volt egy felirattörredék: „Capitulum [...] 1541”,⁷ amely szintén a kastély tulajdonosának – a kaput vagy a bejáratot – építő vagy tatarozó tevékenységét tanúsítja. A pár évvel később Enyedre látogató Pierre Lescapier lényegében az Enyed központjában található épületegyüttesről más utazókhöz hasonlóan számol be. („A város felett vizesárokkaal körülvevett erős vár magasodik.”)⁸

Egy Konstantinápolyba tartó svéd követjárás kapcsán Konrad Jakob Hiltebrandtól értesülünk arról, hogy a jó ideig védelmi szempontból igen jelentős „kastély” mentette meg a város lakóinak egy részét a híres 1658-as tatártámadáskor. („Enyed egy magyar város, amely előzőleg szintén német volt; ma már kevés német lakja. Magyar módra van építve kiterjedt területen, van egy mély vizesárokkaal körbevevett vára, melynek köszönhetően a város lakói sikeresen védekeztek a tatárok ellen a legutóbbi török–tatár elleni háborúban. A várban található a gimnázium és a német lutheránus templom, amely a magyarral egy fedél alatt van.”)⁹ Egy kései adat ugyanerről a szomorú eseményről ekként számol be: „*a pogányság* Enyed alá szállott és [...] *a várost mind elégették és elrontották* [...] az Isten csodálatosan az égből tüzet bocsátott a pogányokra, az *enyedi várat avagy kastélyt meg nem vehették*.”¹⁰

⁵ Magyar Országos Levéltár, K, 341. cím, 1944. 18. dosszié, 2–3. Nagyenyed kastélyáról lásd még Benkő Samu: *Veszedelem az Órhegy tövében 1657-ben*. Dipsei Szabó István nagyenyedi krónikája. = R. Várkonyi Ágnes *Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter et al. Bp. 1998. 290–298.

⁶ Giovanandrea Gromo: *Compendio del tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*. Ed. Aurel Decei. Apulum 2 (1943–1945). 176.: „Da Alba Iulia tirando per piano et per alcune piacevoli colline et vallette uerso Maestro, lasciata una grossa villa nel mezzo del camino lungi circa XX miglia, si troua Agnedina, terra grossa, aperta, mercantile, posta in piano con una grossa Abbadia in fortezza di muri, cinta con largo et profondo fosso pieno d'acqua, con la sua contrascarpa.” Felületes magyar fordítása: Tima Renáta: *Fejedelmek – forradalmak – vasutak*. Debrecen 2000. Szerk. Takács Péter. (Erdélytörténeti Könyvek 3). 46–47.

⁷ Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance*. Kvár 1943. 271.

⁸ *Pierre Lescapier utazása Erdélybe [1574]*. Közreadja Benda Kálmán és Tardy Lajos. Európa Könyvkiadó, Helikon Kiadó, [Bp.] 1982. 88.

⁹ *Călători străini*. V. Buc. 1973. 576.

¹⁰ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Szerk. Szabó T. Attila et al. VI. Bp.–Buk. 1993. 230. S.v. „kastély”, 2. „Innen a chám Kolosvár felé tarta, Enyed városát is felégetvén, mellynek hogy a kastélyában a templom mellé feles nép szorult volna, azok a pogányság eltakarodása alatt nem kevésbé sürgöttetek vala, de hogy azok is belől nagyon emberkedének, kastélyok alatt lennének, sokak ellövdöztetvén, magokat keményen viselnék, békével maradtak vala.” (Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. S.a.r. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp. 1980. 440.

Ugyanennek a tatár támadásnak a kapcsán a közismerten fantáziadús és ezért eléggé megbízhatatlan Evlia Cselebi visszaemlékezése szerint Enyed „szép város volt, egy síkságon, nem messze a Marostól, szép kolostorokkal és palotákkal [!], vásárral és bazárral, szerájokkal és más jótékonyági épületekkel, s égette porig az elővédet vezénylő Ismail basa, kirabolva valamennyi élelmiszerkészletüket”.¹¹

De talán a legérdekesebb Jacques Bongars (Bongarsius), az 1585-ben Konstantinápolyba tartó francia humanista tudós és diplomata beszámolója Enyedről, aki szintén megemlíti a kastélyt. Ennek bemutatásakor hivatkozik az unitárius Kratzer Lukácsra (Lucas Gracerus), aki megmutatta neki a várost, amelyet úti beszámolójában kastélyával együtt réginek, azaz régtől fogva létezőnek nevez. Majd így folytatja: „A kastélyban óriások csontjai vannak, meg sárkányfejek, melyeket Erdély egyik barlangjából hoztak, ahol, mint mondják, roppant mennyiségben találhatók.”¹²

Ha még kétségeink lennének afelől, hogy valóban léteztek-e valaha „sárkányok” Erdélyben, hiszen a csontok kétségtelenül erre utalnak, a Mátyás király udvarában is megfordult olasz dommonkos szerzetes, humanista néven Petrus Ransanus *A magyarok történetének rövid foglalata* című beszámolójából kell idéznünk: „Erdélyben vannak barlangok, amelyekben sok érintetlenül maradt [a latin szövegben: *ép, azaz bőr nélküli*] sárkánykoponya, valamint -csont található, nem lehet pontosan tudni, honnan és hogyan kerültek ide ezek a szörnyek, kiváltképpen azért, mert azon a vidéken ilyenfajta állatok nem élnek, bár néhányan úgy tartják, hogy az özönvíz idején Afrikából vagy máshonnan, ahol sárkányok élnek, a kiáradó víz sodrásával kerültek ide ezek a testek; egy sárkányfejet pedig ajándékba kaptam, amit részben a dolgok hitelére, részben emlékére megőrzök, hogy honfitársaimnak bemutassam.”¹³ A tény, hogy mind Ransanus, mind a száz évvel később Enyeden járt Jacques Bongars barlangokban talált „sárkányleletekről” szólnak, eléggé valószínűsítik, hogy mindketten ugyanonnan származó leletekről beszélnek.

Hogy ezek a „sárkánynyomok” valóban léteztek egykoron, valószínűsítik az utóbbi években előkerült „sárkányleletek” Erdélyben¹⁴ Ezek ugyan nem barlangokból, hanem a Sebes folyó árterületének kutatása során kerültek elő napjainkban a kolozsvári geológus-paleontológus Vremir Mátyás felfedező munkájának eredményeként. Az egyik, az 1,8–2 méterre becslült „zömök sárkány”, amelyik egy eddig nem ismert dinoszauruszfajta, míg a másik egy még frisebb lelet, egy felső kréta korbelt Eurazhdarcho Langendorfensisnek elnevezett pterosaurusz, egy 68 millió évvel ezelőtti repülő őshüllő szárnyainak fesztávolsága 3 méter

¹¹ *Călători străini*. VI. Buc. 1976. 547–548.

¹² *Călători străini*. III. Buc. 1971. 157. Az eredeti szöveg: „Au chateau y a des os de geants, des tests de dragons apportez d'une montagne de Transylvanie, ou, on dict y en avoit extreme quantite.” (Bărbulescu Alexandru: *Archäologische Aufzeichnungen in Jacques Bongars' Reisetagebuch*. Studia Antiqua et Archaeologica IX. Iași 2003. 384.)

¹³ „In Transilvania sunt cavernae, in quibus sunt et multa et integra licet nuda cute capita ceteraque ossa mortuorum draconum, nec satis reddi potest causa vel unde vel quomodo talia monstra fuerint ad ea loca delata eo praesertim, quod in ea regione eiusce generis animalia nequaquam gignuntur, quanquam sunt, qui opinantur per diluvii tempora ex Africa aut ex locis aliis, ubi gignuntur dracones, exundantium aquarum impetu ea corpora illuc fuisse correpta, ex capitibus autem illis unum mihi dono datum est, quod in rei tum memoriam meis Italis ostendendum reservo.” (Petrus Ransanus: *Epithoma Rerum Hungaricarum*. Curam gerebat: Petrus Kulcsár. Bp. 1977. 71–72. Magyar változata: Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Bp. 1985. 76.

¹⁴ Csiki Zoltán, Vremir Mátyás, L. Stephen Brusatte, Mark A. Norell: *An aberrant island-dwelling theropod dinosaur from the Late Cretaceous of Romania*. = *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America PNAS*. Vol. 107. no. 35.

volt, és tíz kilónál kevesebbet nyomott. Ez utóbbit ugyanott, a dél-erdélyi Sebes folyó üledékében találták.¹⁵

Mit bizonyítanak a fentebbi adatok? Először is azt, hogy szó sincs barlangi medvékről vagy mamutokról, amint arra korábbi Ransanus-kutatók gondoltak,¹⁶ hanem a korabeli szóhasználatból élve „sárkányokról”, azaz olyan őshüllőkről, amelyek egykor valóban éltek Erdély területén, és amelyeket későbbi századokban sárkányoknak neveztek, napjainkban pedig pontos rendszertani elvek alapján a -saurusok sokszínű családjának tagjaiként határoztak meg. A másik fontos megállapítás, hogy ezek a leletek – mind a 4–500 évvel ezelőttiek, mind pedig napjaink felfedezései – Dél-Erdélyhez kapcsolhatók, mi több, mind Enyed, mind pedig a Sebes patak vidéke Gyulafehérvár, az erdélyi püspökség székhelyének közelében találhatók.

Ransanus, a szerzetes történetíró nem mondja ugyan meg, hogy hol lehettek azok a barlangok, feltételeznünk kell, hogy nem túl messzire Gyulafehérvártól. Ez viszont ráillik akár Szászsebes környékére, ahol Vremir Mátyás felfedezte a már említett leleteket. A szászsebesi dekanátus egyházügyi szempontból különben is a gyulafehérvári püspökség fennhatósága alá tartozott.¹⁷ Tehát kuriózumokat innen begyűjteni egyáltalán nem volt lehetetlen. Noha egykor a „sárkányfejeket” őrizhették Gyulafehérváron is a humanisták kedvelte antik emlékek mellett, tény, hogy ilyen leleteket – amint az Bongars szövegéből egyértelműen kiderül – Enyeden is őriztek, nevezetesen a káptalan tulajdonában lévő „kastélyban”. Több mint valószínű, hogy Ransanus is itt láthatta az őslénycsontokat. Enyeden a káptalani birtokközpontnak az enyedi „kastély” lehetett a székhelye. Sőt a „kastélyba” gyűjthették be az enyedi káptalani birtokról a terményeket. Begyűjtéskor, ha máskor nem is, a káptalan képviselői itt várták be, majd vehették át a nekik járó terményt, amit itt is raktároztak el vagy tároltak, akárcsak a más jellegű földesúri járadékokat. Tehát biztonságos raktározási hely volt az enyediek számára a kastély, és kétségtelen, hogy az volt a katolikus egyházi javak 1556-os szekularizációja előtt is. Káptalani tizedjegyzékekből ismerjük is azoknak a kanonokoknak, főespereseknek a nevét, akik éppen az enyedi káptalani birtok jövedelmeiből részesedtek,¹⁸ nem beszélve a dekánról, akinek elsőrendű feladata volt a káptalani javakat/jövedelmeket, így az enyedieket is adminisztrálni. Amúgy a terménytárolás gyakorlatára, mely szerint az enyediek a „kastélyban” tárolhatták terményeiket, egy kései, a reformáció utáni adat is utal. („Az Enyedi Kastélyban a Nemességnek, kiknek az előt-is Kamorájuk volt, ha elvételét, restituáltassék [...] a’ Nemességnek, kiknek az előt-is Kamorájuk volt, ha elvételét, restituáltassék [...] a’ Kastélyhoz tartozó rend szerint való tereh viselést [...] supportállják.”¹⁹)

Nem kétséges, hogy a „sárkányleletek” felkelthették az amúgy művelt gyulafehérvári káptalani tagok érdeklődését, akik értékelni tudták a leleteket, ha másképp nem, hát mint kuriózumokat. A Bongars előtt majd egy századdal korábban Gyulafehérvárra ellátogató Ransanust a káptalaniak bizonyosan elvitték Enyedre, ahol meglátva a kastélyban található

¹⁵ A zömök sárkányról: http://www.balaurbondoc.ro/balaur_hu.html (az EME honlapján); Zay Éva: *Mégsem mesebeli az erdélyi sárkány. Új dinoszaurusz fajtára bukkantak Szászsebes környékén*. Szabadság. 22 (2010). szept. 1.

¹⁶ Lásd a 12. jegyzetben, 226–227. és a 11. jegyzetben (*Călători străini*, III. 157, 39. jegyzet).

¹⁷ 1331. jún. 20., 1477 (Lásd Barabás Samu: *Erdélyi káptalani tizedlejstromok. Huszti András levele*. Történelmi Tár 1911. 406, 418–419.) és 1504 (Erdélyi Káptalan Levéltára. Biblioteca Documentară „Batthyaneum”. Capitlul din Alba Iulia. III. 165 (lelt. sz. 917), fól. 1’).

¹⁸ Lásd káptalani tizedjegyzékek: 1496 (Barabás: *i.m.* 417, 421, 428, 429, 430–431.), 1497 (uo. 424.) és 1504 (A gyulafehérvári káptalan levéltára. Biblioteca Documentară „Batthyaneum”. Capitlul din Alba Iulia. III. 165, lelt. sz. 917, 4, 5, 14, 15, 16).

¹⁹ Lásd a 10. jegyzetben.

őshüllőmaradványokat, az öt kalauzoló káptalaniak szívesen adtak neki emlékül gyűjteményükből egy „sárkányfejet” – valószínűleg jut is, marad is alapon! –, ha már ilyen jelentős külföldi személyiség ellátogatott hozzájuk.

Mindezeken túl van még egy közvetett, ám mégis fontos érv az enyedi kastély kiemelkedő művelődéstörténeti jelentőségére vonatkozóan. Janus Pannonius elégiáinak addigi legteljesebb kiadásában, amelyet 1522-ben jelentetett meg Bolognában az ott jogi tanulmányait folytató Wolphard Adorján,²⁰ később kolozsi főesperes, majd püspöki helynök²¹ van egy nagyon érdekes utalás. A kiadott Janus Pannonius-versek kapcsán Wolphard megemlíti a humanista műveltségű és nagy olvasottságú Pelei Tamás kanonoktársához intézett 1522. december 10-i ajánlásában, hogy Janus-kéziratok nagy számban voltak találhatóak „az ő enyedi múzeumukban” (*sunt nonnullae museo in nostro Enyediensi*).²² A kor humanista szóhasználatának megfelelően itt nyilván nem mai értelemben vett múzeumból van szó, hanem metaforikusan inkább a „múzsák otthonáról/lakáról”. Tehát egy olyan helyről, ahol ha csak képletesen is, de a Múzsákkal lehetett találkozni. Egy ilyen helyen megfértek egymás mellett humanista szerzők művei, akár kéziratban, mint Janus Pannonius versei, akár más korok irodalmi, történelmi, filozófiai művei vagy humanista szerzők kiadott művei, nemkülönben a gyulafehérvári káptalaniak által kedvelt ókori emlékek is (feliratok, érmek, szobrok stb.)²³, melyekben Erdély, az egykori Dacia igen csak bővelkedett. Ezek mellett, mint letűnt korok egykori érdekessége, nyugodtan megfértek a „sárkánymaradványok” is. A középkori és a humanista műveltséget ötvöző gyulafehérvári káptalani tagok, a Várdai Ferenc püspök körül létrejött második erdélyi humanista kör tagjai nyilvánvalóan szívesen elidőztek az „enyedi múzeumban”, akár amíg a beszolgáltatandó terményekre váraoztak, akár pedig egyszerű kedvtelésből.

Amúgy kérdés, hogy a Janus Pannonius Marcellus panegyricusának kiadásához Várdai Ferenc püspökhöz intézett Wolphard-ajánlásban található utalás, nevezetesen az, hogy a kiadás alapjául szolgáló Janus-kéziratok sárosak, mocskosak és gyűröttek voltak, enyedi vagy máshonnan származó kéziratokra vonatkozik-e.²⁴ Enyedre inkább azért gondolhatunk, mert ugyanabban az ajánlásban Wolphard megemlíti, hogy Janus Pannonius összes művének kiadását tervezi, amiből arra lehet következtetni, hogy ezek a keze ügyében voltak. Mivel Wolphard már egy 1512. évi bécsi Janus-kiadáshoz is írt kísérő verset, nem kizárt, hogy ez lelkesítette fel, hogy az Erdélyben található kéziratokat kiadja. És amikor jogi tanulmányait folytató 1521-ben Itáliába utazott, magával vitte a Janus-kéziratokat Bolognába. Hogy kiadási szándékát miért nem valósította meg, nem tudjuk. Ebben talán közrejátszott Várdai Ferenc püspök 1524 őszén bekövetkezett halála.

A Gyulafehérváron működött humanistákról összefoglaló képet Balogh Jolán nyújtott 1943-as, az erdélyi reneszánszról szóló nagy összefoglalójában. Az elpusztult gyulafehérvári humanista könyvtárak nagyságáról és milyenségéről talán a Pelei olvasmányairól, akárcsak hétköznapjairól és kanonoktársairól Erasmus *Adagiájába* beírt széljegyzetei nyújtanak valamelyes

²⁰ Ernuszta Johanna: *Adrianus Wolphardus*. (Értekezések a magyarországi latinság köréből 1.) Bp. 1939.

²¹ 1519-ben kanonok, állítólag 1521-ben kolozsi, 1531-ben krasznai főesperes és püspöki helynök (Vö. Vekov Károly: *Locul de adevire din Alba Iulia. Secolele XIII-XVI*. Cluj-Napoca 2003. Melléklet.)

²² *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Edd. Eugenius Abel, Stephanus Hegedüs. Bp. 1906. 490.

²³ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. Kvár 1943. 49–70.

²⁴ *Analecta nova*, 487.

képet.²⁵ Sokat ugyan nem tudunk a káptalani könyvtárról, de azt igen, hogy a szekularizációt követően a gyulafehérvári hiteleshely kezelésében volt, ahol a requisitorok őrizték egészen a 17. századi nagy pusztulásig. Nyilvánvalóan a káptalan levéltára mellett, azaz a székesegyházban lehetett ez a hely.²⁶ Wolphard azonban nem erről, hanem egy Enyeden létező „múzeumról” beszél. „A mi múzeumunkban” kifejezés nyilván nem fejedelmi többes, hanem – mivel Peleihez szóló szövegről van szó – számukra, a humanista műveltségű káptalaniak számára közös helyet jelöl, méghozzá Enyeden. Ez pedig nem lehetett más, mint a régen, akárcsak ma „kastélynak” nevezett épület a város központjában, amely a középkorban Enyed mezővárosát birtokló gyulafehérvári káptalan tulajdona volt, amit csak még hangsúlyosabban aláhúz, hogy napjainkig a kastély udvarán, azaz a falakon belül található a középkori templom, valamint a papilak. De az a többletinformáció is elgondolkodtató, amit Hildebrandt beszámolójából megtudunk, hogy a kastélyban működött a németek és magyarok által használt templom szomszédságában az iskola (gimnasium), ami azt sejteti, hogy egy ilyen oktatási intézmény létezett Enyeden már korábban is, azaz a középkor folyamán. A „kastély” tehát nem csupán védelmi célokat szolgált, hanem a szellemnek is fellegvéra volt. Meglehet, hogy a kastély bejárata fölötti torony, illetve emeleti rész volt a Wolphard említette „múzeum”.

Hogy a kuriózumok szempontjából a 15–16. század fordulóján Erdély a külföldi humanisták figyelmének középpontjában állt, és feltehetően nem véletlenül, bizonyítja Aldus Manutius, a neves humanista könyvkiadó állítása. Ő, akinek számos magyarországi, sőt erdélyi barátja is volt, említi az 1502. évi Valerius Maximus-kiadás bevezetőjében, hogy Padovában, egy humanista baráti társaságban beszédtema volt – és ez, ha nem egy egzotikus toposz, akkor tényként kell elkönyvelnünk –, hogy van egy torony Daciában (mármint Erdélyben) tele kéziratokkal, ahonnan még sok minden, azaz akár antik szerzők művei is előkerülhetnek.²⁷

Ma semmiképpen sem dönthető el, hogy a fenti beszámoló éppen Enyedre vagy akár a gyulafehérvári székesegyház tornyára vonatkozna-e. De az mindenképpen bizonyos, hogy legkésőbb a 15. sz. vége felé létezett az enyedi „kastélyban” egy gyűjtemény, amelyet Wolphard Adorján „a mi múzeumunknak” nevezett. Ez, ha nem is a mai fogalmak szerinti múzeum volt, a humanista kor „studiolójának” felelhetett meg,²⁸ a múzsák székhelyének, amit később, a szintén ott őrzött ritkaságok és kuriózumok miatt Európában „Wunderkammernek” is neveztek, amiből később a mi múzeumaink is kialakultak.

A fentiek ismeretében megkockáztatnánk még egy állítást, nevezetesen azt, hogy talán nem is olyan véletlen, hogy Gyulafehérvárról Enyedre költöztették a Bethlen Kollégiumot. Valószínűleg élt az emléke ennek a Wolphard Adorján által említett „múzeumnak”, amely akár létezhetett is még az átköltöztetéskor, mint ahogy ugyancsak előzményként, a „kastélyban” működött az enyedi iskola, amelynek hasznos segédeszköze lehetett a káptalaniak gyűjteménye. Az enyedi kollégium korai – 18. századi – leltáraiban még szó esik az ott őrzött

²⁵ Kelényi B. Ottó: *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagiájához*. Fővárosi Könyvtár Évkönyve 1939. (1940). 43–137.

²⁶ Vekov Károly: *Hol működött a gyulafehérvári hiteleshely kancelláriája*. Református Szemle XCVI(2003). 6. 638–641.

²⁷ Gerézdi Rabán: *Janus Pannonius magyar barátai*. = *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*. Bp. 1968. 154.

²⁸ Karsay Orsolya: *Uralkodók és studiólók*. = *Uralkodók és korvinák*. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállításának 200. évfordulóján. Bp. 2002. 19–36. Angol változata: *Potentates and Corvinas*. Uo. 37–53.

„csoda-gyűjteményről”,²⁹ csak ezt mindenki a későre áttelepített kollégiummal hozta kapcsolatba, nem pedig annak jóval korábbi enyedi előzményével. Ezt azonban ma már nehezen tudjuk ellenőrizni, ugyanis Enyed keményen megsínylette egyrészt a kuruc kori háborúskodásokat – Tige felégeti, majd Rabutin hadai pusztítanak ott a 18. század elején –, nem beszélve az 1849. január 6-i pusztításról. Egy biztos: az enyedi kollégium gyűjteményeinek sem a 18. század végi leltárában, sem a későbbiekben már nem szerepelnek a „sárkányleletek”, ahogyan az egykor ott tevékenykedő humanistákra sem emlékezik ma már senki.

Dragons and Humanists

Keywords: Enyed, Transylvanian chapter; Ransanus, Adorján Wolphard, dragon remains, remains of reptiles

A source from the 15th and another one from the 16th century speak about “dragon” remains in Transylvania. These fossils can be related to the southern part of Transylvania having been mentioned by Petrus Romanus and Jacques Bongars. The latter saw them in Enyed/Aiud in 1585. Ransanus may have seen the “dragon bones” in the same place, that is Enyed, in the so called castle, the property of the Transylvanian chapter. It consists of a church, the bastions and the castle walls around it and some other buildings. Supposedly the building over the entrance could have been the “museum” mentioned by the humanist Adorján Wolphard, later a archdeacon and vicar general, who published several Janus Pannonius manuscripts found there in Bologna 1521 and 1522. They might have kept there these remains of reptiles probably similar to those (a dinosaur and a pterosaur) discovered close to the centre of the Transylvanian bishopric and to the town of Enyed, along the banks of the river Sebes by Mátyás Vremir a little while ago.

²⁹ Benkő Ferenc: *Enyedi ritkaságok*. Parnassusi időtöltés. VII. Kvár 1800. 30.

Farkas Gábor Farkas

Ransanus és a sárkány

Kulcsár Péter emlékére

„Erdélyben vannak barlangok, amelyekben sok érintetlenül maradt sárkánykoponya és – csont található, nem lehet pontosan tudni, honnan és hogyan kerültek ide ezek a szörnyek, kiváltképpen azért, mert azon a vidéken ilyenfajta állatok nem élnek, bár néhányan úgy tartják, hogy az özönvíz idején Afrikából vagy máshonnan, ahol sárkányok élnek, a kiáradó víz sodrásával kerültek ide ezek a testek; egy sárkányfejet pedig ajándékba kaptam, amit részben a dolog hitelére, részben emlékére megőrzök, hogy honfitársaimnak megmutassam.”¹

Petrus Ransanus (1428–1492) itáliai történétíró, domonkos szerzetes írta mindezeket Mátyás királynak ajánlott történeti munkájában.² Thuróczy János krónikája átdolgozásakor belekerültek személyes történetek is a szövegbe. Ez az erdélyi részlet ennek kiváló példája.³ Nyilvánvalóan nem egy szimbolikus, mitikus vagy mesebeli lényről van szó, hanem olyan fossziliáról, melyet a humanista sárkánytól származónak vélt. A magyar fordítás jegyzete az utolsó jégkorszakban, nagyjából 10000 évvel ezelőtt kihalt barlangi medve (*Ursus spelaeus*) koponyájának tartja a Ransanus lucerai íróasztalán őrzött maradványt.⁴ Tény, hogy Erdély és Partium több barlangjában is találtak medvecsontokat már a 18–19. század folyamán. A Bihar megyei Mézged (Meziad) cseppkőbarlang talán a leghíresebb a lelőhelyek közül, melynek részletes feltárását Adolf Schmidl (1802–1863)⁵ illetve Czárán Gyula (1847–1906)⁶ barlangkutatóknak köszönhetjük.

Farkas Gábor Farkas (1966) – tudományos kutató, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, gfarkas@oszk.hu

Itt mondok köszönetet Bakos Józsefnek, Bogár Juditnak, Boross Klárának, Csiki Zoltánnak, Monok Istvánnak, Szvorényi Róbertnek és Vremír Mátyásnak a segítségükért.

¹ *A magyarok történetének rövid foglalata*. [Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet]; a Corvinus János c. részt ford. Kulcsár Péter. Bp. 1999. (Millenniumi magyar történelem, Források) 40.

² Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*. Curam gerebat Petrus Kulcsár, Bp. 1977. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova II) 71–72. „In Transilvania sunt cavernae, in quibus sunt et multa et integra licet nuda cute capita ceteraque ossa mortuorum draconum, nec satis reddi potest causa vel unde vel quomodo talia monstra fuerint ad ea loca delata eo praesertim, quod in ea regione eiusce generis animalia nequaquam gignuntur, quanquam sunt, qui opinantur per diluvii tempora ex Aphrica aut ex locis aliis, ubi gignuntur dracones, exundantium aquarum impetu ea corpora illuc fuisse correpta, ex capitibus autem illis unum mihi dono datum est, quod in rei tum fidem tum memoriam meis Italis ostendendum reservo.”

³ Kulcsár Péter: *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon*. Földrajzi Közlemények 93(1969). 297–308. – az újabb, bővített szöveget használtam; Kulcsár Péter: *Eszmék, legendák, történelem és történetírás*. (Tanulmányok). Bp. 2010. (Kisebbségkutatás Könyvek) 31.

⁴ *A magyarok történetének rövid foglalata*, 178.

⁵ Adolf Schmidl: *Das Bihar-Gebirge an der Grenze von Ungarn und Siebenbürgen*. Wien 1863. 31.: „Auch hier ist es übrigens nur Ursus speläus, von dem eine ungemene Menge von Knochen, meistens Wirbel- oder Röhrenknochen, seltener Kiefer oder andere Schädelknochen gefunden werden.”

⁶ Czárán Gyula: *Kalauz a biharfüredi kirándulásokhoz*. Belényes [1903] 129–130. „Csontház. Ennek iszaptalaja meg van sűrűn a barlangi medve kihalt fajának ősvilági csontmaradványaival tömve; de a csontok gyengébbek, porlékonyabbak, mint az oncsászi barlang csontjai. A csontbőség a csarnok alsó szakadásának falain eléggé fel van tárva.”

Úgy tűnik, arra a kérdésre, miszerint az erdélyiek milyen koponyával kedveskedtek Ransanusnak, a válasz: valamelyik leletgazdag barlangból előkerült medvekoponyát kaphatott ajándékba. Ám – legfőképpen a pár évvel ezelőtt Erdélyből előkerült szenzációs őshüllő maradványok miatt – érdemes lenne néhány kérdést megfogalmazni. Biztos, hogy csak barlangi medve koponyája lehetett a csont? Egy laikus számára – méretétől eltekintve (ami a hatalmas és a hatalmasabb szóval írható le) – a két medve, a kihalt barlangi és a ma is élő barnamedve koponyája nem különbözik. Nincsen bennük semmi *sárkányszerű*. Viszont ha valamelyik ragadozó őshüllő koponyáját vesszük kézbe, s hasonlítjuk össze bármelyik élő vagy kihalt medvekoponyával: szembeötlő lesz az eltérés. Tény, hogy rengeteg barlangimedve-lelet bukant fel az évszázadok során, melyekről azt hitte a 15–18. század embere, hogy sárkányoktól származnak. Nyilvánvalóan több csont kerülhetett elő a 10 000 évvel ezelőtt kipusztult barlangi medvéktől, mint a 65 millió éve eltűnt őshüllőktől. De nem zárható ki az sem, hogy akadhatott közöttük olyan csont vagy koponya, amely nem barlangi medvéé volt, és mégis sárkánymaradványoknak vélték a 18. század vége előtt. A speleológia (barlangtan) tudományának kialakulása előtt a barlangokra mint sárkányok és ördögök lakhelyére tekintett a tudós és a laikus egyaránt.⁷ Nem véletlen, hogy a legtöbb barlang neve így kapcsolatban állt valamilyen módon a sárkánnyal.⁸ A barlangokban talált csontok megmozgatták az emberek fantáziáját már a történelem előtti időkben.⁹

Elképzelhető-e, hogy a barlangi medve koponyáját sárkányfejnek nézhették? Van erre is példa, Johann Friedrich Esper (1732–1781) német természettudós és teológus ismeretlen négy-lábú állatok újonnan felfedezett kövületeiről írt könyvében sárkányként írt le kihalt állatokat 1774-ben.¹⁰ Néhány évtizeddel később Robert Townson (1762–1827) angol természettudós magyarországi utazásai során felkereste a Deménfalunál (Demänová) található nevezetes jég-és cseppkőbarlangot. Itt már figyelmeztette az olvasót, hogy Buchholtz György (1688–1737) késmárki polihisztor megállapításaival ellentétben ezek a csontok nem sárkányoktól, hanem barlangi, illetve jegesmedvéktől származnak.¹¹ Buchholtz több esetben küldött sárkánycsontokat Bél Mátyásnak, melyeket a környéken gyűjtött.¹² Természetesen a 18. század első harmadában még senki számára sem volt világos, hogy ezek a fossziliák milyen állatok maradványai

⁷ Kubacska András: *Az ősgérinces maradványok kutatása hazánkban*. Debreceni Szemle 3(1929). 164–168; József Hála: *Fossils in the popular traditions in Hungary*. = *Rocks, fossils and history, Italian-Hungarian relations in the field of geology. XIIIth Symposium of Inhigeo, Pisa-Padova, Italy 1987*. Ed. J. Hála. Bp. 1987. [!1989.] (Annals of the History of Hungarian Geology. Special issue) 215–216.

⁸ *A magyarországi barlangok s az ezekre vonatkozó adatok irodalmi jegyzéke (1549–1913)*. Összeáll. Horusitzky Henrik Siegmeth Károly közrem. Bp. 1914. (A M. kir. Földtani Intézet kiadványai) 7.

⁹ Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest 1854. 222–228; Solymossy Sándor: *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai*. (Hermész Könyvek) Bp. 1991. 72–79.

¹⁰ Johann Friedrich Esper: *Ausführliche Nachricht von neuentdeckten Zoolithen unbekannter vierfüßiger Thiere*. Nürnberg 1774. 81. „Es wäre entdeckt, was die Carpatischen Drachen, (denn diese Odontopetrae gleichen denen unserigen, wie wir in dem folgenden sehen werden, in allen) eigentlich sind.”

¹¹ Robert Townson: *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year 1793*. London 1797. 403. „[...] that this was the cave which Bruchman says is so full of bones, and out of which the skeleton of the dragon, which was sent to the Elector of Saxony, was taken, Im should certainly soon have levelled all these trifling difficulties, and I should probably have been rewarded with a fine specimen of the skull, not of a dragon, but of the Ursus maritimus, or Ursus spelaeus according to Rosenmuller, for my trouble; for those which are found in the cavern of the Hartz, to which these are likened, are of this kind.”; Bogár Judit: *Egy késmárki polihisztor élete és munkái – feljegyzéseinek tükrében*. Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737). PhD értekezés. Piliscsaba 2009. 118.

¹² Bogár Judit: *„Draconum ossa” Ifj. Buchholtz György és a deményfalvi barlang. =Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*. Tanulmányok. Szerk. Szelestei N. László. Bp. 2006. 15–18.

lehetek, mivel Johann Christian Rosenmüller (1771–1820) német orvos évtizedekkel később írta le tudományos alapossggal a már kihalt barlangi medvét. Townson 1794 után olvashatta el Rosenmüller Lipszében megvédett disszertációját.¹³

Viszont Ransanus után más is látott sárkányfejeket Erdélyben egy évszázaddal később. Jacques Bongars (1554–1612) francia diplomata 1585-ös konstantinápolyi követjárása¹⁴ során a következőről számolt be, mikor Nagyenyedhez érkezett: „Másnap átkeltem az Aranyoson és a Maros mellett fekvő Enyed városában (Hegnedin) ebédeltem. A várkastélyban óriások csontjai és sárkányfejek láthatók, melyeket valamely erdélyi hegységből hoztak, hol, mint mondják, igen sok található.”¹⁵

A 17. század második felében képekkel díszítve több írás is megjelent magyarországi sárkányok – vagy annak tartott lények – maradványairól. Johannes Patersonius (1615–1675) – Hain János – porosz származású eperjesi katonaorvos a lipcsei Akadémia folyóiratában publikálta rajzait azokról a csontokról, melyekről később kiderült, hogy egy barlangi medvéé.¹⁶ Még 1671-ben Hain levelet írt Philipp Jakob Sachs (1627–1672) boroszlói természettudósnak, aki éppen a halála előtt megjelentette folyóiratában az eperjesi kolléga fantasztikus beszámolóját: „Hét évvel ezelőtt küldtem Varsóba néhány sárkánycsontot Lubomirski Matesalco [Mareschalco] kapitány fiának. Volt köztük egy ép fej, néhány nyakcsigolya, combcsont, tibia, ujjperc és három karomcsont, mik a medve karmainál jóval nagyobbak és görbébbek. [...] A paraszt, aki a sárkánybarlangot több ízben felkereste, egy fiatal sárkány sértetlen csontvázát vitte gróf Rákóczi László úrnak. [...] A csontokat nyavalyatörés ellen árulják. [...] Akik a nyáron arra felé juhot legeltettek, erősen bizonygatták, hogy a Kárpátok barlangjai telve vannak csontokkal. [...] Azt mondják, csak éjjel járnak ki, nappal visszahúzódnak az üregbe. [...] Azt hallottam, hogy egy olasz elővarázsolta odújából a sárkányt és messze repült rajta. Szeretném kielégíteni ritkaságszeretetedet, megvásároltam hát a paraszttól a csontokat s elküldöm neked egy dobozban.”¹⁷

A sikerre való tekintettel Hain lelkesen folytatta a kutatást – néhány évvel később egy sárkányvadászat alkalmával szerzett sebesülésébe hal bele –, és újabb különleges tudósítását¹⁸ jelentették meg a lipcsei szaklapban: „Azt hiszem, sikerült eddig sok mindent megvilágítanom és a sárkányok történetét érthetőbbé tennem. Amint megígértem, elküldöm a barlangok részletes tervrajzát. [...] Ez a [liptói] nemes azt írta, hogy Ung megyében, közel az Orlo-tóhoz, Kúpos városka mellett, az előző évben egy eleven sárkányt láttak. Nyilvánvaló hát, hogy nem lehet csekély a sárkányok száma, akárcsak a Kárpátok üregeiben, ahol a sárkánycsontokat ássák.

¹³ Johann Christian Rosenmüller: *Quaedam de ossibus fossilibus animalis cujusdam, historiam ejus et cognitionem accuratorem illustrantia*. Lipsiae [1794].

¹⁴ Hermann Hagen: *Zur Geschichte der Philologie und zur römischen Litteratur: Vier Abhandlungen*. Berlin 1879. 154. „Le lendemain passé l’Arevasch disné a Hegnedin, bourg et chateau ancien 3 lieus, située pres de la riviere Marusium. [...] Au chateau y a des os de geants, des tests de dragons apportez d’une montagne de Transsylvanie, ou, on dict, y en avoit extreme quantité.”

¹⁵ *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717*. Összegeyűjt. és jegyz. Szamota István. (Olesó könyvtár, 290) 1891. 174.

¹⁶ Johannes Patersonius: *De draconibus Carpathicis*. Miscellanea curiosa sive ephemeridum medico-physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum 3(1672). 220–222; Bernd Roling: *Drachen und Sirenen: Die Rationalisierung und Abwicklung Der Mythologie an Den Europäischen Universitäten*. (Mittellateinische Texte und Studien, 42) Leiden–Boston 2010. 610.

¹⁷ Tasnádi Kubacska András: *Johannes Patersonius Hain*. Orvostörténeti Közlemények 5(1957). 88–89.

¹⁸ Johannes Patersonius: *De draconum Carpathicorum cavernis*. Miscellanea curiosa sive ephemeridum medico-physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum 3(1672). 314–317.

Megbízom egy parasztot, szerezzen nekem még csontokat. Remélhetőleg nemsokára elhozza a koponyát, karmokat és a többit, amivel Sachs úr gyűjtőszendélyét kielégíthetem. [...] A második barlang Liptó megyében van. Szent Miklós és Deménfalva közelében, a Vág forrásvidékén. Itt is cseppkő fedi a földön heverő sárkánycsontokat.”¹⁹

Csak sajnálhatjuk, hogy ambiciózus terve, a magyarországi ritkaságok és különlegességek megírása korai halála miatt nem teljesült. Jegyzeteit felhasználta Heinrich Vollgnad (1634–1682) boroszlói orvos egy évvel későbbi cikkében, amely szintén a Kárpátokban és Erdélyben megbúvó sárkányokról szól.²⁰

Nemcsak a sárkánycsontok, hanem az élő(nak vélt) sárkányok is okozhattak gondot a korabeli értelmezésben. A már említett Buchholtz a fossziliák gyűjtése mellett beszámolt egy különös esetről a naplójában (1718): „Láttam egy sárkányt Laziste felett!”²¹ Erre talán a legkézenfekvőbb magyarázat a Christfried Kirch (1694–1740) német csillagász által 1718. január közepén felfedezett üstökös (C/1718 B1) látványa lehetett.²² A repülő sárkányok jóval korábban is megzavarták a dolgos hétköznapokat.²³ Két krónikás időben és térben távol egymástól írt le hasonló(nak tűnő) természeti jelenséget. Székely István krónikájában a következőket jegyezte le 1557-nél: „Ez eztendobe eg nag sarkan lattatec deel elöt niarba az egen.”²⁴ Ugyanakkor Cserei Mihály erdélyi históriájában vagy az 1702-es üstökösöt,²⁵ vagy egy sárkány formájú felhőt megvilágító szép napnyugtát örökített meg a következőképpen: „Egy estefelé Kecén az úrral kün a kapunál állottunk sokan, s nagy hirtelenséggel az egen egy szárnyas sárkány szikrázva keresztülmene, más helyeken is az országban ugyanakkor láttatott.”²⁶

Ez a különleges természeti kép található meg Liszti László Zrínyi-követő soraiban is: „Isten be nagy fellegh, áll Egen chak veztegh! nyilván Sárkány van benne!”²⁷ Georg Vette (1645–1704) nagyszombati patikus, természettudós is bekapcsolódott a sárkány-keresésbe.²⁸ Ő a következő történetet mesélte el Vollgnadnak, a már említett boroszlói orvosnak: „Nemrégiben egy oláh hatalmas szárnyas sárkányt égetett el. Az állat odvas fában húzódott meg. A paraszt régóta tudta, hogy a sárkány az odút látogatja, de féltette életét és nem merte elfogni vagy megtámadni. Szeben mellett is tanyázott egy sárkány, de villám ütött a fába s az állat odaveszett. Feje ma is látható a királybíró házában.”²⁹

¹⁹ Tasnádi: *Johannes Patersonius Hain*, 90–91.

²⁰ Heinrich Vollgnad: *De draconibus Carpathicis et Transylvanicis*. Miscellanea curiosa sive ephemeridum medico-physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum 4(1673). 214–216.

²¹ Bogár: *Draconum ossa*, 15.

²² Gary W. Kronk: *Cometography. A Catalogue of Comets*. I–V. Cambridge 1999–2010, I. 391–392.

²³ Farkas Gábor Farkas: *A tízes sárkány. = Szöveg – Emlék – Kép*. Szerk. Boka László, Vásárhelyi Judit. (Bibliotheca Scientiae et Artis, 2) Bp. 2011. 130–139.

²⁴ Székely István: *Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairol*. Craccoba Niomatot, Striykouiai Lazar Altal, 1559. (RMK I. 38.) 237.

²⁵ Kronk: I. 388. Ha üstökösöt feltételezünk, akkor valószínűleg a Francesco Bianchini (1662–1729) itáliai tudós által április 20-án felfedezett kométát (C/1702 H1) láthatták Erdélyben.

²⁶ Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. S. a. r., bev. és jegyz. Bánkúti Imre. Bp. 1983. 322–323.

²⁷ Liszti László: *Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete*. Bécben, 1653. (RMK I. 869.) 85.

²⁸ Vollgnad: *De draconibus Carpathicis*, 215.

²⁹ Tasnádi: *Johannes Patersonius Hain*, 97.

Elég kis sárkány lehetett, ha belefért egy fa odújába, ám valószínűbb, hogy egy ma is élő hullőfaj példányát láthatták meg Erdélyben.³⁰

Természetesen Ransanus sárkánykoponyája egy valóságos tárgy volt az íróasztalán. Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1699) református lelkész is létezőként tekintett a sárkányra, melynek két fajtáját ismerte: „A Sárkánynak mind alsó s felső álla-kaptzáján három sorral vannak fogai, szemei felette igen nagyok, s még pedig olly élesen látók, hogy a poéták azokra nézve őket kintsek őrizőinek nevezték. Az álla alatt két szakál forma nagy üres bőrok tsüggenek-le, mint az ökörnek. Az igazán való Sárkányoknak két kiváltképen való nemeik vannak. Az egyik rendbéliek nagy vékony hártýából formáltatott szárnyasok [...] Másik rendbélieknek pedig semmi szárnyok nints, mindazáltal mind a kétfélék nem egyebek, hanem tsak igen vén és megnevekedett Kigyók.”³¹

Az érzékletes leírásból úgy tűnhet, hogy a lelkész láthatott élő sárkányt. Viszont a „létező” sárkányt megkülönbözteti a Cserei által leírt „tüzes sárkány”-tól, a lenyugvó napsugarak által megvilágított különleges felhőalakzatoktól: „Mert más félék a bújós bájos, varásló boszorkányok Sárkányai [...] néha pedig világos, tüzes. tsillagzó testben látszanak, s az aërben abba(n) repülnek, és nagy zivatarokat támasztanak: ezek nem természet szerint való Sárkányok, mert a Sárkány soha szárnyon nem jár, hanem ő hason mászó Kigyó; ama pedig a kivel a bújós-bájosok élnek, ő maga az ördög, avagy ördöggel bérlett Sárkány.”³²

Ez alapján világossá válik, Miskolci Csulyak Gáspár csak az élő s valamikor élt hullőket (melyek között óriási méretűeket is elképzelt) tekintette sárkányoknak, míg a természeti jelenségekért (forgószél, tüzes sárkány, égi háború, üstökösök) magát az ördögöt tette felelőssé.³³

Ugyanakkor valószínű, hogy a három sorban álló sárkányfogakat leíró lelkész láthatott őshüllőkoponyát, különben az ettől igencsak eltérő barlangi medve fogazatáról elmélkedett volna könyvében.³⁴ Hain 17. század végi tévedése, miszerint egy kihalt medve koponyáját vélte sárkányénak, meghatározta a későbbi interpretációkat. A 15–18. századi sárkány-csontokról hírt adó forrásokat kizárólagos alapon a nagy tömegben előkerült medve-csontokkal hozták összefüggésbe, s nem került sor arra a kérdésfeltevésre, hogy az első modern leírásokat³⁵ megelőző adatok vonatkozhatnak-e őshüllőkre. Mivel Erdélyből kizárólag növényevő őshüllőket

³⁰ Ilyesfajta téves azonosításokat ismerünk korábról is. Jó példa erre Abu-Hámíd al-Garnáti arab utazó és kereskedő útikönyve, melyben egy szárazföldi hullőről számolhatott be. *Abu-Hamid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153.* Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. A jegyzeteket kieg. Czeglédy Károly, Ford. Iványi Tamás, az előszót, a bev. tanulmányt, a tört. kommentárt és a jegyzeteket ford. Bakcsi György. Bp. 1985. 55. „Egy napon az egyik fa lábánál észrevettem egy gyíkhoz hasonló állatot, két keze és két lába volt [...] Ámulatba ejtett a szépsége. Kísérőim eközben körülvették lóháton, az állat pedig úgy nézett a szemeivel, mintha varázserő lett volna bennük. Forgatta a fejét felénk, jobbra meg balra, de nem mozdult, és nem nagyon törődött velünk.”

³¹ Miskolci Csulyak Gáspár: *Egy jeles vad-kert, avagy az okatlan állatoknak [...] öt könyvekbe foglaltatott tellyes historiaja.* Lőtsén. [özv. Brewer Sámuelné] 1702. (RMK I. 1658.) 621.

³² Miskolci: *Egy jeles vad-kert*, 622.

³³ Farkas Gábor Farkas: *Régi könyvek, új csillagok.* (Humanizmus és Reformáció, 32) Bp. 2011. 115.

³⁴ Hasonlóképpen pl. Georgius Agricola: *A föld alatti élőlények.* Ford. Tóth Péter. Rudabánya 2010. 62. „Ezenkívül a száját alul is, felül is három sor fog díszíti, de mégsem nagyon harapós.” Neki volt is egy saját házi sárkánya, amit később elajándékozott.

³⁵ A barlangi medve első tudományos ismertetéséhez (Rosenmüller, 1794) képest fél évszázaddal később történt meg a dinoszauruszok tudománytani besorolása (Richard Owen, 1842). Az őshüllőkutatásról összefoglalót lásd Kádár Zoltán: *Sárkányok újjászületése.* (Gyorsuló idő) Bp. 1978.

ismertünk, ragadozók jelenlétét csak néhány fogmaradvány sugallta. Ez a helyzet változott meg 2010-ben.

Vremir Mátyás, az Erdélyi Múzeum-Egyesület geológusa és paleontológusa egy részleges állatcsontvázat fedezett fel Szászsebestől nem messze, a Sebes folyó mentén 2009 szeptemberében. A leletet elküldte Csiki Zoltánnak, a bukaresti egyetem őslénykutatójának. Majd 2010 augusztusában jelent meg cikkük két amerikai szerzővel közösen.³⁶ A zömök sárkány (Balaur bondoc) nagyjából 70 millió évvel ezelőtt élt a 200 km hosszú Hátszeg-sziget partmenti részén, melyet a Tethys-óceán ölelt körül. Ennek az elszigetelődésnek köszönhetően abnormális jellemzőit. Az ázsiai velociraptor izmosabb változataként félelmetes csúcsragadozó lehetett, mérete nagyjából egy megtermett kutyáé volt. 2013 februárjában újabb különleges leletről számolt be a kolozsvári kutató. A repülő őshüllő (Eurazhdarcho langendorfensis) maradványai ugyancsak a Sebes folyó mentén, Lámkerék (Langendorf) közelében került a felszínre, s a szárnyas gyík (pterosaurusz) rekonstrukciója tovább színesítette az erdélyi sárkányok történetét.³⁷ Az elmúlt évek figyelemre méltó paleontológiai felfedezései megengedik annak a feltételezésnek a létjogosultságát, miszerint a késő középkori és kora újkori forrásokban szereplő sárkányok egy része valójában őshüllő fossziliája lehetett.³⁸

³⁶ Csiki Zoltán, Vremir Mátyás, Stephen L. Brusatte, and Mark A. Norell: *An aberrant island-dwelling theropod dinosaur from the Late Cretaceous of Romania*. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America 107, 35(2010). 15357–15361.

³⁷ Mátyás Vremir, Alexander W. A. Kellner, Darren Naish, Gareth J. Dyke: *A New Azhdarchid Pterosaur from the Late Cretaceous of the Transylvanian Basin, Romania: Implications for Azhdarchid Diversity and Distribution*. Plos One 8(2013). 1–15.

³⁸ A megkérdéztet paleontológusok a kevés adat alapján nem tartják eldönthetőnek, hogy Ransanus milyen koponyát tarthatott az íróasztalán. Problémát jelent továbbá, hogy a 15. században hogyan tehettek volna szert gondosan letisztított őshüllőkoponyára.

Szász Anikó

A kolozsvári református egyházközség dézsmából származó jövedelme a 17. század második felében

Báthory Gábor fejedelem támogatásával az unitárius vallású Kolozsváron 1612-ben létrejött református egyházközség fejlődésének fontosabb mozzanatait többen is bemutatták,¹ jövedelmeinek vizsgálatára azonban kevés figyelem irányult, annak ellenére, hogy a fennmaradt források ezt is lehetővé teszik. A kutatók számára ismertebb városi számadáskönyvekhez hasonlóan a református egyházközségnek is több ilyen jellegű kötete maradt fenn a 17. század második feléből,² melyek alapján következtetni lehet az egyházközség gazdálkodásának bizonyos jellegzetességeire. Az alábbiakban az egyházközség egyik legjelentősebb bevételi forrására, a dézsmajövedelemre vonatkozó adatokat mutatjuk be.

A 17. század második felében az egyházközség bizonyos jószágokat örökölt és vett zálogba a városon kívül. *Örökjogon kapta meg az Ajtonban (1668), Kötelenden és Fejérden (1694) levő részjóságokat, ugyanakkor zálogjogon jutott Felek falu (1667), valamint Alsó-, Felsőfülén, Asszonyfalván (1675) és Apahidán (1679) levő részjóságok birtokába.*³ Az egyházközségnek Ajtonban, Felsőfülén és Alsófülén volt udvarháza, ezek fontos szerepet töltek be részbirtokainak igazgatásában, gazdálkodásának megszervezésében és ellenőrzésében. Majorsági gazdálkodása a korra jellemzően nem volt jelentős mértékű, jobbágytelkeinek egyharmada pusztá volt, a szökött jobbágyok, illetve zsellérek száma is fokozatosan növekedett. Ennek ellenére, figyelembe véve jobbágyainak számát (az 1690-es években hozzávetőlegesen 100), az egyházközség a vármegye tehetősebb, középnemesi földbirtokosainak rétegébe sorolható.

Szász Anikó (1976) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, szaniksz@gmail.com

¹ Szász Gerő: *A kolozsvári ev. ref. egyház történetének rövid vázlata. Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára.* Kvár 1870 (továbbiakban: Szász: *Névkönyv*); Jakab Elek: *Kolozsvár története.* I–II. Bp. 1888. (továbbiakban: Jakab: *Kolozsvár*), II. 503–507, 560–569, 637–643, 674–675, 694–700, 725–727, 811–812, 819–821.; Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* Bp. 1904–1905. (továbbiakban: Pokoly) II. 34–37, 65, 81, 88–90, 133–135, 148–151.; IV. 120–127.; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I–III. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1965–1971. (továbbiakban: Adattár); Herepei János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből.* Szerk. Sas Péter. Kvár 2002.; Uő: *A kolozsvári Farkas utcai templom és kollégium történetéből.* Szerk. Sas Péter. Kvár 2004.; Uő: *Kolozsvár történeti földrajza.* Kvár 2004. (Herepei: *Történeti helyrajz*); Uő: *A Házsongárdi temető régi sírkövei.* Bp. 1988; Sipos Gábor: *A kolozsvári református egyházközség a XVII. században.* = Kolozsvár 1000 éve. Kvár 2001. (továbbiakban: Sipos: *Kolozsvári egyházközség*) 110–120; Kiss András: *Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása.* = *Báthory Gábor és kora.* Debrecen 2009. 293–309.

² Kolozsvári Református Egyházközség levéltára (továbbiakban: KvRefEkLt) az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, Kolozsváron, I. C. 1–5, 7; KvRefEkLt I. E. 1.

³ KvRefEkLt 2. I. 6; KvRefEkLt 2. 2. 35; KvRefEkLt 2. 8. 10; KvRefEkLt 2. 8. 11/b; KvRefEkLt 1. 3. 8.

Az egyházközség jobbágysái és zsellerei bizonyos termények és állatok után dézsmát adtak, ennek egynegyedét az illető falvak papjai vették át, a háromnegyedét pedig az egyházközség a fejedelemtől bérelte.⁴ Felekről egész dézsmát kaptak a quártások.⁵ A bérleti díjat az egyházközség valószínűleg minden részjóságának dézsmája után fizette, kivéve az ajtoni részt, mivel ezt a fejedelem Kovásznai Péter első lelkész kérésére 1668-ban elengedte.⁶

Az egyházközség részjóságain a tisztartók és a quártások által beszedett háromnegyed dézsmá mennyisége elenyésző volt. A feleki dézsmaszedést többször,⁷ a három román faluból 1683-ban említik a források.⁸ A termények közül csak a búzára, zabra, méhre és hüvelyesekre vonatkozóan van adat.⁹ A méhdézsmát többnyire terményben fizették,¹⁰ de előfordult, hogy azt pénzben váltották meg.¹¹ Mivel a dézsmajövedelem megítélésében csak néhány adattal számolhatunk az egyházközség iratanyagában, figyelembe vettünk egy másik forrást is. Apahidát és a három román falut (*Alsó-, Felsőfülé, Asszonyfalvát*) az egyházközség a várostól vette zálogba 1675-ben, illetve 1679-ben. Megvizsgálva a Kolozsvár külső birtokait felügyelő tisztartók, a városi jószágispánok igen töredékesen fennmaradt számadáskönyvei közül a zálogosítás éveikhez időben legközelebbieket, kiderült, hogy ők 1659-ben a jelzett falvakban a jobbágyoktól dézsmát búzából, zabból, árpából, kölesből, juhból, bárányból, disznóból és méhből szedtek be. Mivel a tizedszedés módjának rövid időintervallumban való változása nem valószínű, a kolozsvári református egyházközség is feltehetően ezeket kapta dézsmaként.¹²

A környékbeli falvakból földbirtokosként követelt, kis mennyiségű dézsmával ellentétben a kolozsvári református egyházközség egyik legjelentősebb bevételét a *kolozsvári dézsmá*

⁴ Az erdélyi katolikus püspökség javainak szekularizálása (1556) után a dézsmá háromnegyed része kincstári jövedelemmé vált, negyedrésze továbbra is a település papjait illette meg. Erdélyben, a középkori hagyományt követve, a fejedelem a neki járó dézsmát a földesuraknak adta bérbe. Az utóbbiak saját birtokukon a dézsmát maguk szedték be, amiért a fejedelmi tisztnek, a tizedfőrendátornak bérleti díjat fizettek. A kincstári uradalmakban a tizedet nem adták bérbe, azt a fejedelmi tisztségviselő, a dézsmálás idején szedte be. Nem mindig jelentette a termék vagy szaporulat tizedrészt, mértéke és szedési módja településenként és korszakonként, valamint a termék típusa függvényében változott. Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsmá fejedelemségkori adminisztrációjához*. Erdélyi Történelmi Adatok V. 2. Kvár 1945. 4; Szentgyörgyi Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből. Új sorozat, 27. Bp. 1962. 31–39; Csizmadia Andor: *A tized Erdélyben*. Jogtörténelmi Tanulmányok. IV. Bp. 1980. 43–58.

⁵ KvRefEkLt 1. C. 5. 2°; KvRefEkLt 1. C. 7. 1°.

⁶ KvRefEkLt 2. 1. 8.

⁷ A quártások instrukciója 1668-ból: „A feleki dologról jó gondviselést kívánunk, a dézsmát percipiálják...” KvRefEkLt 2. 5. 28/2. – Az 1669–1670-es számadáskönyvben feltüntették a felekiek dézsmabúzájának mennyiségét. KvRefEkLt 1. C. 5. 2°. – Ugyanezt tették az 1682–1683-as számadásban is. KvRefEkLt 1. C. 7. 1°.

⁸ 1683. szeptember 23-án Budai kurátor Jenei Mihály és Kocsis Mihály egyházközségi tagokat küldte el a „Felső jószágba” (Alsó- és Felsőfüle, Asszonyfalva) dézsmálni. KvRefEkLt 1. C. 7. 36°. – KvRefEkLt 1. C. 7. 8°.

⁹ 1684-ben a quártások utasítást kaptak a hüvelyesek és a méh dézsmálására: „Minden leguminának [hüvelyesek] és méhek indifferenter az ecclesia számára dézmáltassanak, tartassanak és pénzre tétessenek.” KvRefEkLt 2. 5. 28/2.; Búza: KvRefEkLt 1. C. 5. 2°; KvRefEkLt 1. C. 7. 1°; Zab: KvRefEkLt 1. C. 7. 8°.

¹⁰ 1663–1664-ben a quártás 14 ft-ot és 40 dénárt kapott a méhek eladásából, továbbá elődjétől átvett 200 ft-ot, mely összeg a dézsmából származó méhsőr (hígított mézből erjesztett ital) értékesítése révén gyűlt össze. KvRefEkLt 1. E. 1. 23°, 24°, 25°. – 1670-ben is átvették a dézsmából származó négy kosár méh árát, 6 forintot. KvRefEkLt 1. C. 5. 13°. KvRefEkLt 1. E. 1. 23°, 24°, 25°.

¹¹ A quártások 1669–1670. évi számadáskönyvében feljegyezték az ajtoni méhdézsmá váltásösszegét. KvRefEkLt 1. C. 5. 33°.

¹² A Nemzeti Levéltár Kolozs megyei fiókja Kolozsváron (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca), Kolozsvár város levéltára, Városi számadáskönyvek. 30. cs. XXIX.

egynegyedéből származó búza, zab és bor jelentette, melyet a város polgáraitól egyházközségi minőségében szedett be a fejedelmi kiváltságlevelek alapján.

A város többségi gyülekezete, az unitárius egyházközség ekkor nem egy, hanem két quartával rendelkezett a városi dézsmából. Megemlítenénk néhány erre vonatkozó, fontosabb adatot. A középkorban a kolozsvári polgárok dézsmájának háromnegyede a püspököt, egynegyede a helybeli plébánost illette. 1556 után az erdélyi katolikus püspökség javainak szekularizálásával a kolozsvári dézsma is kincstári jövedelemmé vált, melyet egy ideig a fejedelem nem adott bérbe, hanem a gyalui uradalom tisztjeivel szedett be. A protestáns lelkész viszont továbbra is megkapta a dézsma egynegyedét. A lelkészi quartának a szekularizáció utáni első említése 1558-ból való.¹³ Dávid Ferenc plébánosnak¹⁴ 1571–1572-ben a városi tanáccsal folytatott egyezkedése rávilágít arra, hogy a lelkészi quartát a plébános a város által alkalmazott quartástól vette át, a bevételekről és kiadásokról pedig nyilvántartást is vezetett.¹⁵ A plébánosi quarta mellett azonban a kolozsvári kezdetben protestáns, a későbbiekben unitárius egyházközség a fejedelemség idején egy másik quartával is rendelkezett.¹⁶ Az 1556. novemberi országgyűlésen a rendek megszavazták, hogy a szekularizált zárdákban iskolákat hozzanak létre, melyek költségeit Izabella királyné viselje a kincstári jövedelmekből.¹⁷ Ennek következtében 1557. június 1-jén Kolozsvár adományba kapta azt a quartát, melyet a kolozsvári iskolában tanuló ifjak, valamint a szegények és az árvák eltartására kellett fordítania.¹⁸ A kiváltságot többször megerősítették, János Zsigmond 1562-ben,¹⁹ Báthory István 1571-ben,²⁰ Báthory Kristóf 1576-ban,²¹ Bethlen Gábor 1626-ban.²²

A kolozsvári református egyházközség és az iskola fenntartását Báthory Gábor biztosította. Az 1610. december 21-én Szebenben kiállított oklevelével e célra rendelte a kolozsvári harmincadvám jövedelmének egész bérösszegét, amely akkor 900 forintot tett ki, és a kolozsvári dézsma egy negyedét. Báthory Gábor adománya a lelkész, a rektor és a diákság javára egyaránt szólt.²³ Utódai megerősítették ezt a kiváltságot. Bethlen Gábornak 1617. április 28-án kelt

¹³ A városi tanács 1558. május 1-jén határozatot hozott, hogy a Kolozsvárról eltávozott Károlyi Sebestyén prédikátor helyére újat kell fogadni, akinek járandóságként a város pénzéből járó 100 forint mellett bort és búzát kellene kapnia a quartából. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. II. Bp. 1888. (továbbiakban: Jakab: *Oklevéltár*) CCXXXVI; Jakab: *Kolozsvár* I. 631; II. 111, 176–177.

¹⁴ Az unitárius egyházközség első lelkészét a 16. és 17. században plébánosnak nevezik a források. Uo.; Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (továbbiakban: ErUnEGyL), Regestrum A, fasc. E. 5.

¹⁵ A jövedelmekről és kiadásokról a számadásait az „inventariumba” jegyezte fel. Jakab: *Kolozsvár*. II. 111, 176–177, 215–217.

¹⁶ Pokoly I. 93–94, IV. 115–116; Jakab: *Kolozsvár* II. 111, 176–177.

¹⁷ Ezt a határozatot az 1557. februári országgyűlés is megerősítette. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae, 1540–1699*. I–XXI. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898, II. 60, 74–75.

¹⁸ János Zsigmond 1561. április 21-én kelt parancslevelében utasította a kincstár szolgálatában álló quartás Thury György kolozsvári polgárt, hogy ne akadályozza a bírót és az esküdteket annak a quartának a beszedésében, melyet az iskola tanulóinak és az ispotály szegényeinek adományozott. Jakab: *Kolozsvár* II. 166.

¹⁹ ErUnEGyL, Regestrum A, fasc. A. nr. 1.

²⁰ ErUnEGyL, Regestrum A, fasc. A. nr. 2.

²¹ ErUnEGyL, Regestrum A, fasc. A. nr. 3.

²² Pokoly József: *A magyar prot. egyházak vagyoni viszonyai az 1790–1791. XXVI. t.-cizikkig*. Protestáns Szemle VII. 61.

²³ Eredeti: KvRefEKlt 1. 2. 1. – Átirva a kolozsmonostori hiteleshely 1769. november 5-én kelt oklevelében. KvRefEKlt 1. 2. 1. – Sipos: *Kolozsvári egyházközség*. 112; Jakab: *Kolozsvár*. II. 507; Szász: *Névkönyv*. 12–14; *Adattár* I. 338. – Az oklevélszöveg a pontos összeget nem tartalmazza, azonban Báthory Gábornak egy 1609. november 1-jén kelt okleveléből tudjuk, hogy a teljes bérösszeg 900 forint volt. Jakab: *Oklevéltár*. 225–227.

oklevele szerint az adományozottak csak a kolozsvári református alumnusok voltak, az adomány pedig a harmincadjövedelemből kiutalt 300 forint és egy quarta volt.²⁴ 1625. szeptember 13-án Váradon kelt oklevelében szintén egy quartáról és 300 forintról rendelkezett, de a kedvezményezettek ekkor már a lelkészek, rektorok, kántorok, diákok voltak, illetve a juttatásból az egyházközségnek az épületek fenntartási költségeit is állnia kellett.²⁵ Brandenburgi Katalin 1630. július 2-án²⁶, továbbá I. Rákóczi György 1632. szeptember 16-án kelt oklevelében²⁷ egy quartáról és 900 forintról rendelkezett, mindkét jövedelmet a lelkészek, rektorok, kántorok, diákok javára, illetve az épületek fenntartására utalva ki. Az utóbbinak 1635. december 31-i kiváltságlevele megismételte a három évvel korábbi adományozást, de csak a dézsmanegyedre vonatkozót.²⁸ Végül megemlíti Barcsay Ákos fejedelem 1659. augusztus 21-i kiváltságlevelét is, mellyel megerősítette I. Rákóczi Györgynek 1632. szeptember 16-án kelt oklevelét.²⁹

Az egyházközség kolozsvári quartájának beszedése és az arról való pontos számadás a quartások feladata volt. E tisztséget a református egyházközség valószínűleg már az adományozáskor létrehozta, mivel a dézsmálás, dézsmajövedelem kezelése nehéz feladat volt, azt az egyházi saját munkája mellett nem teljesíthette. Egy 1622-ből származó, a dézsmabor szállítására vonatkozó adat bizonyítja, hogy az egyháztanács tagjai már ekkor részt vettek a dézsmával kapcsolatos teendők ellátásában.³⁰ Források hiányában nem lehet meghatározni, hogy az első évtizedekben hányan viselték egy időben a quartási tisztséget. 1640-ben azonban már két quartás nevé ismerjük, és 1653-tól a forrásokban folyamatosan két quartás szerepel.

A konzisztórium megalakulása (1652) után a quartások munkáját ez a testület irányította. A konzisztórium tagjai a quartásokkal szembeni elvárásaikat kezdetben valószínűleg szóban közölték a gyűléseiken, később azonban szükségessé vált az utasítások (instructiók) írásba foglalása, ami megkönnyítette a quartások munkájának irányítását és ellenőrzését. A 17. századból három instrukciót ismerünk, 1668. július 8-i, 1684. február 17-i, valamint 1693. május 26-i keltezéssel.³¹ A konzisztórium ezekben az instrukciókban a quartásokat arra utasította, hogy a rájuk bízott jövedelmekről és kiadásokról számadást vezessenek, a dézsmálás menetében és a beszedett termények kezelésében a kurátorok utasítását kövessék. A búzából és a borból a javadalmasok (beleértve a lelkészeket és tanárokat is) fizetését pontosan adják meg, a maradék mennyiségekről pontos leltárt készítsenek, és azokat értékesítsék.³² További feladataik közé tartozott a külső jószágok és ezek jövedelme, illetve az építkezések, javítások felügyelete, a jobbágyok adójának átvétele, a jobbágyok közötti viták megoldása is. Az 1684-es instrukció szerint az egyik, „a számadó” quartásnak kellett a számadáskönyvet vezetnie, aki a városban lévő javakra felügyelt és a dézsmajövedelmeket kezelte. A „második”, vagy „külső” quartásnak a külső jószágokra kellett gondot viselnie, és a máshonnan, például a sókamarákból származó

²⁴ Eredeti: KvRefEkLt 1. 2. 3. – A kolozsmonostori hiteleshely 1698. június 1-jén kelt átiratát közölte: Jakab: *Oklevéltár* II. 234–236.

²⁵ KvRefEkLt 1. 2. 5.; A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MOL), F1: 15, fol. 60^v–61^v.

²⁶ MOL, F1: 19, 115^v–117^v; Jakab: *Oklevéltár* CXXX.

²⁷ MOL, F1: 30, p. 278–280.

²⁸ Jakab: *Oklevéltár* CXL.

²⁹ MOL, F1: 30, p. 277–280.

³⁰ *Adattár* I. 185.

³¹ Kv RefEkLt. 2. 5. 28/1, 28/2, 28/3.

³² Kv RefEkLt. 2. 5. 28/2.

jövedelmeket elhoznia, amelyeket át kellett adnia a kurátoroknak. Ugyanezeket felsorolva, az 1693-as utasítás azt is előírta, hogy a második kvártás vezesse az építkezéseket.

A búzadézmálást a református és az unitárius egyházközség együtt végezte, a költségeket közösen állták. A dézsmálás munkamenetének részleteire és a különböző költségekre vonatkozóan számos adat található a számadáskönyvekben.³³ A dézsmából származó asztagok száma az adott év jó vagy rossz búzatermését mutatja: 1627 és 1669-ben három, 1653 és 1682 őszen négy, 1655-ben pedig két asztagot raktak. Az asztagokba mindig a kolozsvári polgárok földjei után járó dézsmabúza került, amelyen a két kolozsvári egyházközség, a református és az unitárius csak cséplés után osztozott. A feleki kis mennyiségű dézsmabúza csak a református egyházközségnek járt, és azt a csűrűfiókban („csűrűfióban”) szokták elhelyezni.³⁴ Volt ugyanis egy nagy dézsmacsűr a mostani Malom utca közepe táján, amelyet a város a 17. század elején épített, és amelybe a kolozsvári dézsmabúzának egy részét tartották.³⁵ A cséplésre december és április között került sor.³⁶ Közvetlenül a cséplés után a kvártás a búzát szekerekkel a városban levő búzatarató házba szállíttatta.³⁷ A búza mennyiségét a beszállításkor és tisztségváltáskor mérték fel.³⁸ Az egyházközségnek ebben a korszakban egy vagy két búzatarató vagy gabonás (frumentaria) háza volt, 1654-ben például két kolozsvári házban bérelt búzatarató boltot,³⁹ 1655-től pedig zálogba vette a főtéri lábasház boltját és pincéjét.⁴⁰

A város lakosságának egyik fontos bevételi forrása volt a bor, a szőlőtulajdonosok ebből egyrészt a saját és családjuk szükségleteit fedezték, másrészt jelentős mértékben eladásra is termeltek. A máshonnan származó bor behozatalát a város vezetése szigorúan tiltotta, Zsigmond király 1414-i és Mátyás király 1458-i erre vonatkozó kiváltságlevele értelmében. Az általában érvényben levő tilalmat a városvezetés csak ideiglenesen oldotta fel szükség esetén, továbbá előfordult, hogy a borkivitel tiltották meg.⁴¹

A bordézsmálásra az unitáriusokat képviselő város, a református egyházközség és a fejedelem gyalui udvarbírája egy-egy kvártást küldött ki, akik azt a városfalakon kívül négy helyen szedték be. A Szent György-hegy borát a Szent György-hegyi dézsmahelyen dézsmálták, a

³³ A főkvártás már 1653. július 23-án az augusztusi búzadézmálás előtt felfogadott lovaslegényeket, két asztagrakót és két napszámot az asztagok lefedésére. A dézsmálásra mindnyájan augusztus 6-án mentek ki, és 7-én kezdték elhordatni a búzát az asztagok rakásának a helyére. KvRefEkLt. 1. C. 2. 4°, 42°. – L. még: Kv RefEkLt. 1. C. 4. 27°; Kv RefEkLt. 1. C. 7. 25°–26°.

³⁴ KvRefEkLt. 1. C. 5. 2°.

³⁵ Herepei: *Történeti helyrajz*. 374–387.

³⁶ Kv RefEkLt. 1. C. 2. 4°–5°; Kv RefEkLt. 1. C. 7. 2°.

³⁷ Kv RefEkLt. 1. C. 7. 2°, 32°.

³⁸ 1654: „Tavaly quartas uraiméktől az búzaházból, egyéb szallaristáknál levő adóssággal együtt percipiáltak ökegyelmék búszát in granis cub. 134.”, vagy 1659-ben: „Óbúzat előttök levő dézmásoktól az ecclesia frumentaria házából percipiáltak cub. maj. 38. m. 2.” Kv RefEkLt 1. E. 1. 14°.

³⁹ Az egyiket már 1653-tól bérelte Jónás deáknétól, akinek 1654. augusztus 1-jén a kvártás megadta az éves bérleti díjat, 15 forintot. A másikat Kovács Gáspárnétól az Óvárban (Mátyás király szülőházában) csak 1654-től bérelte és használta. „Eodem die [1654. március 20.] meghfogadván Kovács Gáspárné asszonyomnak az óvárban levő házában egy boltját frumentaria háznak, meghszegődvén esztendeigh pro fl. 15, fele bérít meghadtam fl. 7 den. 50. Eodem die az ecclesia szükségére azon bolthoz vettemm ... két öregh bécsi lakatokat...”. – 1654-ben a számadó szerint csak ebben a két boltban volt búza. Kv RefEkLt. 1. C. 2. 46°, 49°. – Az 1655–1656. költségvetési évben csak egy boltot említnek, a Kovács Gáspárné búzatarató boltját kőművessel 38 d-ért javították meg. KvRefEkLt. 1. C. 4. 27°.

⁴⁰ Kv RefEkLt. 2. 4. 1, 2, 29; Kv RefEkLt. 1. C. 7. 26°, 35°.

⁴¹ Kovács Kiss Gyöngy: *A játékos város*. = Rendtartás és kultúra. Marosvásárhely 2001. (továbbiakban: Kovács Kiss: *Város*) 14–15; Jakab: *Kolozsvár* I. 481; Makkai László: *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron*. Kolozsvári Szemle Könyvtára. 12. Kvár 1943. (továbbiakban: Makkai) 27.

Békáspataki hegyről hozott bort a Közép-kapu előtti dézsmáló helyen, a „Házongárdy” hegyről valót a Széna utcai Kis ajtó előtt, de a legnagyobb mennyiséget a Hid-kapu előtt szedték be a „Derékhegyekről” származó mustból.⁴² A termelők a legtöbb bort a Hid kapun szállították a városba, ugyanis a kolozsváriak szőlőhegyei főként ennek irányában, északon voltak.⁴³

A quártások részletesen feljegyezték a számadáskönyvekbe a bordézsmálás előkészítésének költségeit is.⁴⁴ Szüretkor az egyházközség szolgálatában levő személyeket, beleértve a lelkészeket és tanárokat is, kirendelték a kapuk előtti dézsmáló helyekre, ahol a kádakba és hordókba gyűjtött borból (tulajdonképpen mustból) kiadták járandóságukat.⁴⁵ A bort évente egy alkalommal, itt osztották ki az arra jogosultaknak, ellentétben a több részletben kiadott búzával. Ezután a quártások feljegyezték a megmaradt bor mennyiségét, továbbá a pincékbe való szállításának költségeit is.⁴⁶ Az egyházközségnek több pincéje volt, kettőt közülük zálogjogon⁴⁷ bírtak, másokat béreltek.⁴⁸

A református egyházközségnek a dézsmabor árusításából jelentős pénzbevétele származott, akárcsak más tehetős szőlőtulajdonos polgárnak. A saját szőlőjéből származó borát bárki kimérhette a házánál bizonyos feltételek mellett, a városban külön kocsmaház nem volt. Erre viszont csaplárt kellett szerződtetni, akit a vásárbíró jelölt ki.⁴⁹ Az egyházközség borának a pincékbe való behordása után azt a vásárbíró és a felfogadott csaplár jelenlétében újramérték. Feltehetően ekkor a quártások és a csaplár egyezségéről szerződést is írtak a vásárbíró felügyelete alatt, felírva a bormennyiséget.⁵⁰ Eladás után a borból származó összegeket a csaplárok átadták a quártásoknak. Az alkalmazott lelkészek, kántorok, kézművesek és napszámosok is a csaplároktól vehették át évközben a borból járó fizetésüket.

⁴² KvRefEkLt 1. C. 4. 39^c–40°.

⁴³ Makkai. 27.

⁴⁴ A bejegyzések szerint a bordézsmálás előkészítésének a műveletei a következők voltak: új hordók, csebrek, kádák és csapok készítése, vásárlása, javíttatása a kádárral, forrázása, illetve kiszállítása a dézsmálás helyére. Mindezen munkálatok elvégzésére napszámosokat fogadtak. KvRefEkLt 1. C. 2. 42^c–43°; KvRefEkLt 1. C. 4. 28°; KvRefEkLt 1. C. 5. 16^c–18°; 27°; KvRefEkLt 1. C. 7. 25^c–26°; 30°, 36°. 1655. októberében a Szent György hegye alatti dézsmáló helyre 16 hordót szállítottak ki, ezekből 14 telt meg; a Közép-kapu előtti dézsmáló helyre 6 hordót, mind megteltek; a Széna utcai („Szénucza”) Kis ajtó előtti dézsmáló helyre 5 hordót, mind megteltek; a Hid-kapu előtti dézsmáló helyre 59 hordót, ezek közül 58 telt meg. KvRefEkLt 1. C. 4. 28^c–28°.

⁴⁵ „1653. die 16 Octobris: Predicátor urainknak és egyéb salaristáknak is az mint az kapuk előt az borokat kiadtuk igaz rend szerént.” Kv RefEkLt. 1. C. 2. 16°.

⁴⁶ KvRefEkLt 1. C. 2. 43^c–43°; KvRefEkLt 1. C. 4. 8v, 28^r–28°; KvRefEkLt 1. C. 5. 8°.

⁴⁷ A zálogos pincék, melyekben 1653 és 1683 között mindig tartottak bort, Thordasi Márton, majd 1655-től özvegye házában és a Lábasházban voltak. KvRefEkLt 1. E. 1, KvRefEkLt 2. 4. 1, 2, 29.

⁴⁸ 1653-ban két pincében tartottak eladásra zánt bort, ugyanabban az évben egy, 1654-ben pedig két pince bérét fizették. Az 1655–1656. évi számadáskönyvben három pincét említenek: dézsmáláskor a 4622 veder újbort három pincében, 61 hordóban tartották, amelyeket nem neveznek meg, az év végén azonban a megmaradt hordók csak a két zálogos pincében voltak. A későbbi számadásokban csak az utóbbi két zálogos pincére találunk utalást. KvRefEkLt 1. C. 4. 8^c–9°; KvRefEkLt 1. C. 2. 9^c–9°; KvRefEkLt 1. C. 7. 9^c–10°.

⁴⁹ Az 1560-as statutum szerint még a város bírójának kellett felügyelnie a csaplárok munkáját, de a következő években ezt a feladatot már a vásárbírók vették át. A csaplár a borkimérésnél köteles volt helyesen eljárni a használt mértékeket és a bor minősége függvényében megszabott árakat illetően. Az 1560-as rendelet értelmében csaplár csak az lehetett, aki a bíró előtt esküt tett. Ugyanakkor csaplár csak kolozsvári házzal rendelkező, teljes jogú, adófizető polgár lehetett. Vásárbírók feladatköre I. Jeney-Tóth Annamária: *Mives emberek a kincses Kolozsvárott*. Erdélyi Tudományos Füzetek 247. Kvár 2004. 34–35; Kovács Kiss: *Város*. 16.

⁵⁰ 1669. októberében a következőt írták: „Meghmaradván még az sallaristáktól 16 hordó borok, az Thordassiné aszszonyom pinczéjében és az lábas ház ecclesia pinczéjében vadnak berakva, mellyeket hűtös vásárbíró Verner Mátyás uram meghmervén, mellyek rend szerént így következnek.” Kv RefEkLt. 1. C. 5. 8°.

Az egyházközség a kolozsvári dézsmanegyedből származó búzát és bort két célra használta: részben ebből állta az egész éves szolgálata, illetve a különböző időszakos munkára, például építkezésre felfogadott személyek járandóságát, de egy részét mindig értékesítették, kisebb tartalékokat hagyva egyik évről a másikra. Az eladott búzából nyert jövedelem nem volt jelentős, többnyire nem haladta meg a 100 forintot. Azonban bizonyos években kiemelkedően nagy bevétel származott az eladott borból (l. az alábbi táblázatot). Az 1660 körüli években mindkét jövedelem mennyisége csökkent a várost körülvevő és a környéket pusztító török seregek miatt. Előfordult olyan év is, melyben egyik gabonaféléből sem tudtak dézsmálni, mivel a fenyegettség miatt az emberek nem tudtak vetni, vagy ha vethettek is, azt a hadak tönkretették.⁵¹

A fentiek alapján megállapítható, hogy az egyházközség a kolozsvári quartát a nagy – és fokozatosan növekvő – számú egyházi tisztségviselők fizetésének fedezésére használta fel. Az 1640-es évektől kezdve ugyanis az egyházközségnek két temploma és három lelkésze lett, 1655 után az iskola kollégiummá alakulásával a tanárok és diákok létszáma is jelentősen megnőtt.

Következtetések levonásához célszerű volna a dézsmajövedelem és az egyházközség éves összbevétele nagyságának arányát megállapítani, ez azonban lehetetlen a rossz forrásadottságok miatt, ugyanis a különböző tisztségviselők számadásai különböző évekből valók. A következő táblázatban⁵² azt próbáljuk szemléltetni, hogy a dézsmabor eladásából származó jövedelem milyen mértékben fedezte az alkalmazottak pénzbeli fizetését az évek folyamán.

Év	Bor eladásából származó bevétel összege (ft)	Éves járandóságra kiadott összeg (ft)
1653–1654	1479,79	1689,25
1655–1656	1939,59	1765,49
1658–1659	x	2622,75
1659–1660	–	915,62
1660–1661	x	1629,63
1661–1662	2239,00	2172,00
1662–1663	539,95	664,32
1663–1664	–	726,00
1669–1670	437,00	1987,63
1682–1683 (1 ¾ évre)	1044,87	3317,37

A vizsgált adatok alapján megállapítható, hogy a külső jószágok bérelt háromnegyed dézsmájának és a kolozsvári quartának jövedelme az egyházközség szükségleteinek kielégítésére nem volt elegendő, de mind a szétosztott mennyiségek, mind az értékesítés utáni pénzbevételek azt bizonyítják, hogy ez a jövedelem jelentős és állandó bevételi forrása volt az egyházközségnek. Ugyanakkor – bár állandó volt – nagyon változó nagyságú jövedelemnek számított, mivel a termés is eltérő mennyiségű volt a különböző években.

⁵¹ 1662–1663-ben: „dézma búzát semmit nem percipiálhattak, mivel az háborúságos időben az emberek semmit sem vethettek, s ha mi kövés vetés volt is az hadak eltapodták s tékozlották.” KvRefEkLt. I. E. 1. 22^v.

⁵² Két gazdasági évben x-szel jelöltük a búza és bor eladásából nyert jövedelem forrásainkból hiányzó összegét, „-” jellel az értékesítés elmaradását.

The Financial Aid Granted from the Tithe to the Reformed Parish of Cluj in the Second Half of the 17th Century

Keyword: tithe, tithe collector, reformed parish of Cluj/Kolozsvár

Throughout the 17th century the reformed parish of Cluj/Kolozsvár benefited of a given material support provided by the princes. One part of this material aid consisting of one quarter of the tithe paid by the inhabitants of Cluj had been enjoyed by the parish from the year 1610 onwards presumably until the decline of the Principality. The above mentioned income constituted the source for the wages of the parish clerks, for the boarding of the students and for the maintenance of the parish edifices. However, due to the fact that the expenses of the parish exceeded by far this sum, there was great demand for additional income in order to cover all expenses.

Gálfi Emőke

Hercegszőlősi János levélkereső végrendelete 1650-ből

Hercegszőlősi János levélkereső nem teljesen ismeretlen a kutatás számára, személyével e sorok írója is foglalkozott már egy előző tanulmányában, amely a köznemesi rétegből származó Barkai családról szól.¹ Mégis érdemes a témához visszakanyarodni, főként, ha olyan forrás kerül napvilágra, amely eddigi ismereteinket jelentősen módosítja. Ilyen forrásnak tekinthető a levélkereső végrendelete,² amely immár a harmadik a gyulafehérvári requisitorok által az utókorra hagyományozottak sorában.³

A végrendelet tárgyalása előtt érdemes vázlatosan felidézni a Hercegszőlősi-re vonatkozó eddigi ismereteinket. A majdani levéltáros igen nagy valószínűséggel annak a marosvásárhelyi particula rektorságát 1581-ben betöltő Hercegszőlősi Jánosnak volt a fia vagy legalább rokona, aki neve alapján Baranyából származott, és valószínűleg Laskai Csókás Péter köréhez tartozott, s marosvásárhelyi rektorságában is utóbbit követte.⁴ Később, 1588–1593 között gyulafehérvári prédikátor lett, és mentesített házat birtokolt Sárdon.⁵ Minthogy a levélkereső többször szerepel Sárdi előnévvel az oklevelekben,⁶ joggal feltételezhető, hogy rokonok voltak.

A bennünket közelebről érdeklő, requisitorságot is betöltő Hercegszőlősi János igen hosszú, mintegy 25 évnyi kancelláriai írnokoskodás után, szolgálatai betetőzéseként nyerte el a

Gálfi Emőke (1972) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, galfie72@yahoo.com

¹ Hőrsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*. Sárospatak 1998. 70; *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Herepei János cikkei*. II. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1966. 66–69; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700*. 120. (1235. sz.); Gálfi Emőke: *A Barkai család*. = „Éltünk mi sokáig »két hazában«...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. *Speculum Historiae Debreceniense* 9. (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai) Sorozatszerkesztő: Papp Klára. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen 2012. 147–158. (a továbbiakban: Gálfi: A Barkai család)

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MOL) F4. Comit Alb. Cista 4. Fasc. 2. Nr. 45.

³ A kutatás előtt is ismert ezek közül a Debreceni Jánosé. MOL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F2. VI. 64r–65v, teljes szövegű közlése Sunkó Attila: *Debreceni János életpályája. A Gyulafehérvári Káptalan levéltárosának élete, végrendeletének tükrében*. Fons IX (2002). 1–3. sz. 305–343., eredetije MOL F2. IV. 308–315. Ezenkívül tudomásunk van Kisfaludi András végrendeletéről, MOL Magyar Kamara Archivuma E149. Acta Transsylvanica Fasc. 2. További ilyen jellegű forrásként jöhet számításba Dési István requisitor hagyatékának lajstroma 1622-ből. MOL F2. IV. 308–315.

⁴ *Régi Magyarországi Nyomatványok*. I. 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelencsényi Ákos. Bp., 1971. 483. sz. http://www.arcanum.hu/ozsk/lpext.dll/eRMK/1f0f/2167/2421?f=temp_lates&fn=document-frame.htm&2.0

⁵ *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602*. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rác Etelka, Szász Anikó. Kvár 2005. 805, 842. sz.; *Az Erdélyi Káptalan Jegyzőkönyvei 1222–1599*. Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kvár 2006. 660. sz.; Pokoly József jegyzete Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollegium története*. Marosvásárhely 1896. 515. lapján (az EME Lakatos utcai könyvtárban).

⁶ MOL F2. XII. 93r-v. MOL F15. XXXI. 100r-v.

levélkeresői hivatalt 1638-ban. A kancellárián töltött éveiről nincs túl sok adat. Jelenléte a nagyobbik kancellárián 1613 és 1629 között többé-kevésbé folyamatosan kimutatható,⁷ anélkül azonban, hogy családjáról vagy birtokairól értesülnénk. Az adatok személyével kapcsolatban 1638 után sokasodnak meg, miután levélkeresőként a gyulafehérvári hiteleshelyre került.

Siklói Mihállyal együtt 1638. május 1-jén nevezték ki hivatalába. Egy ugyanaznap kelt oklevélből pedig kiderül, hogy Hercegszőlősi egykori kollégája, Barkai Ambrus⁸ egyik leányát, Zsófiát vette feleségül, továbbá az, hogy igen jól nősült: Zsófia asszony Torda és Fehér vármegyei birtokai ekkor Hosszúaszón, Hosszúpatakon, Alsótótfaluban, Elekesen, Batizházán, Ivánfalván, Kisokloson, Boldócon és Mezőcsányon feküdtek.⁹

Évekkel később ugyancsak a Barkai-jószágokkal kapcsolatban értesülünk arról, hogy 1647-ben Hercegszőlősinek három kiskorú gyereke volt: Sámuel, János és Johanna.

Nem sokkal ezután Barkai Zsófia távozott az élők sorából, róla utoljára 1647-ből van adatunk.¹⁰ Nem ismeretes előttünk, hogy a requisitor mikor nősült meg ismét, a halála előtt kelt oklevelek csupán arról tudósítanak, hogy 1649 májusától kezdve betegeskedett.¹¹ Hosszas betegeskedés után Hercegszőlősi 1650. február 22-én halt meg, Bárdi István levélkereső társa szerint 63 éves korában.¹²

Mint már említettük, kevéssel halála előtt újból megnősült, egy Katonai Zsófia nevű nemesasszonyt vett nőül. Erről a könyveinek jegyzéke elé írt szövegből értesülünk, amely szerint 1650. március 22-én Katonai Zsófia átadta Torma Pálnak és feleségének, Barkai Erzsébetnek¹³ a Hercegszőlősi árvákat megillető javakat, többek között atyjuk könyveit. Könyvtára összesen 15 kötetből állt, nagyrészt teológiai tárgyú műveket tartalmazott (talán emiatt is tévesztették össze a váradi iskolamesterrel és lelkésszel).¹⁴

A requisitorra vonatkozó imént vázolt információk még kiegészíthetők a gyulafehérvári hiteleshely levélkeresőinek anyagi helyzetéről készített összesített adatokkal.¹⁵ Ezekből kiderül, hogy a székvároshoz kötődő munkája és itteni hivatalviselése miatt minden általunk vizsgált fejedelemség kori levélkereső igyekezett Gyulafehérvár közelében birtokra, magában a városban házra, a várost övező szőlőhegyeken pedig szőlőre szert tenni. Az erre vonatkozó forrásokat megvizsgálva kimutatható, hogy 36-ból 32 személy rendelkezett jószággal Gyulafehérváron vagy a városhoz közeli mezővárosokban és falvakban, ha azonban figyelembe vesszük, hogy négy requisitorról hivatalviselésükön kívül szinte semmit nem tudunk (így birtokaikról sem), akkor az arány 100%-os.

⁷ MOL F2. IV. 131., V. 133–137., XII. 59r, III. 71, III. 201., VI. 138v.

⁸ Barkai Ambrus 1622–1626 között volt a gyulafehérvári hiteleshely levélkeresője. Személyére lásd Gálfi: A Barkai család, 148–151.

⁹ MOL. F2. XII. 93r-v.

¹⁰ MOL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F15. XXXI. 100r-v.

¹¹ MOL F15. XXXIII. 27v–28r, regesztáját lásd Kovács András: „Egy kőhajításnyira kollégiumunktól és templomunktól...” *Néhai Csáki (VII.) István gyulafehérvári házaról (1649)*. Erdélyi Múzeum 2011. 3–4. sz. 8–10; MOL F2. XV. p. 179–181.

¹² Bárdi István levélkereső a következőképpen jegyezte le: „Anno domini 1650. die 27. februarii Albae Iuliae circa horam 4. vespertinam generosus Joannes Hertzeghszölősi, unus requisitor Capituli Ecclesiae Albensis Transilvaniae vitam cum morte mutavit aetatis suae annorum 63 et tumulatis est Sardini die 5. Martii honorifice.” MOL F2. XV. 206.

¹³ Nagy bizonyossággal törvényes gyámjaik voltak.

¹⁴ MOL F.9. 4/1. és 49., közreadva: Erdélyi könyvesházak III. 184–185.

¹⁵ A számadatok a szerző kéziratosa *A gyulafehérvári hiteleshely requisitorai (1556–1690)* című PhD- dolgozatából származnak.

A levélkeresők jószágainak összefoglaló táblázatában az akkor rendelkezésünkre álló adatok alapján Hercegszőlősit a nem túl előkelő, 23. helyre soroltuk, holott apósa, az ugyancsak requisitorként tevékenykedő Barkai Ambrus a kilencedik, sógora, Kisfaludi András pedig a nyolcadik helyet foglalta el. A Barkai családba beházasodó Hercegszőlősi anyagi állapotát ezek alapján jellemeztük (halálakor mindössze sárdi házáról és borbándi malomhelyéről volt tudomásunk), ám már akkor is hangsúlyoztuk, hogy a rangsort a rendelkezésre álló adatok építették fel, az újabbak jelentősen módosíthatják.

A végrendelet a requisitor családi és anyagi helyzetére nézve pontos adatokkal szolgál, és a róla alkotott képet jelentősen megváltoztatja. Soraiból kiderül, hogy Hercegszőlősi kevéssel első felesége halála után másodszor is megnősült, valamikor 1648 táján. Második feleségétől, Katonai Zsófiától egy negyedik gyermeke is született, Mihály, akit a testamentumban apja Mihóknak nevezett. Hercegszőlősi erre a kiskorú fiára hagyta gyulafehérvári házát, amelyet 100 talléron váltott meg rokonaitól. Úgy rendelkezett, hogy a házat felesége bírja, és ott nevelje legkisebb gyermekét, a már említett Mihókot.

Második, Sárdon levő házát minden tartozékával Samu nevű fiára hagyta, minthogy az a maga szerzeménye, de első felesége, Barkai Zsófia pénzén építette. Kikötötte azonban, hogy a ház jelenlegi felesége kezén maradjon addig, míg fia megnősül, akkor is, ha sógora Torma Pál¹⁶ nevelné a továbbiakban Samut.

Két szülője közül a Magasmál nevű szőlőhegyen fekvőt legkisebbik fiára hagyta, az ott található házhellyel együtt, úgy azonban, hogy ha említett fia meghalna, akkor azt Katonai Zsófia örökölje a Tarlószer szőlővel együtt, mivel az is oda tartozik. A két szülő művelésének költségét feleségére rója, kijelentvén, hogy ellenkező esetben (ti. ha jobbágyokkal művelteté) terméséből minden gyermekének juttatni kell.

A Fehér vármegyében fekvő borbándi¹⁷ és a Küküllő vármegyei hosszúaszói részbirtookról, amelyek első felesége útján kerültek a család birtokába, a következőképpen rendelkezett: minthogy a borbándi birtokrész saját pénzén váltotta magához a Barkai lányok férjeitől, Harasztosi Györgytől¹⁸ és Kisfaludi Andrástól,¹⁹ egyenként kilenc arany és tíz tallért, illetőleg tizenhat tallért fizetve értük; ha ezt az összeget Barkai Zsófiától született gyermekei kifizetik, akkor a jószág oszljon háromfelé közöttük. A hosszúaszói részbirtokot, rendelkezett, ősjószág lévén ugyancsak a fent említett három gyermek között osszák szét. Abban az esetben, ha Torma Pál nevelné őket a későbbiekben, a jószág is hozzá kerüljön. A Barkai Zsófiát 1638-ban megillető többi, Torda és Fehér vármegyei birtokról nem esik említés, annak jeléül, hogy ezek már nem voltak a család birtokában.

Az ingatlanokon kívül Hercegszőlősi tetemes készpénzről is rendelkezett, ebben is eltérve az általunk ismert és már idézett két levélkeresői testamentumtól, illetve hagyatéktól.²⁰

¹⁶ Barkai Zsófia testvérhúga, Barkai Erzsébet férje volt Vajdaszentiványi Torma Pál. 1652–1655 között Torda vármegye főszolgabírói tiszteletét töltötte be. Vö. Dáné Veronka: „Az őnagysága széki így deliberála”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. Debrecen–Kvár, 2006. 186.

¹⁷ A borbándi jelentős nagyságú birtokrész apósa, Barkai Ambrus szerzeménye volt. Gálfi: *A Barkai család*, 148.

¹⁸ Harasztosi György Barkai Erzsébet első férje volt 1636-ban. Gálfi: *A Barkai család*, 157–158.

¹⁹ A harmadik Barkai leány, Judit férje, Kisfaludi András, 1622–1631 között a nagyobb kancellária írnoka, 1631-től 1633 végéig a gyulafehérvári hiteleshely levélkeresője, 1636-ban a váradi vár udvarbírája. Gálfi: *A Barkai család*, 151–153.

²⁰ Erre nézve lásd a 3. jegyzetet.

Debreceni János levékkereső²¹ jóllehet jelentős ingatlanállománnyal rendelkezett, készpénzzel annál kevesebbel és ugyanez mondható el Dési Istvánnal kapcsolatban is. Ezzel szemben Hercegszőlősi 200 aranyról és 500 tallerről diszponált: gyermekeinek és feleségének egyenként negyven-negyven forintot és száz-száz tallért hagyott. További tíz forintot rendelt a sárdi templom épületére, ezzel is visszautalva lelkipásztori gyökereire.

A jelentősnek mondható pénzvagyon felosztása után arany és ezüst vagyontárgyai felől intézkedett. Két aranyos kardját Samu és Mihály fiai örököljék, négy ezüstpoharát négy gyermekének adják, két pártaövért Johanna és János nevű gyermekei kapják, hét darab aranygyűrűjét pedig igazságosan osszák el négy gyermeke között. Tizenkét forintnyi aprópénzét és 14 darab „hitván lábas marháit” is feleségére és gyermekeire hagyja, ugyanakkor kiköti, hogy ha gyermekei előbb halnának meg, mint felesége, akkor az ő javaik is feleségét illessék.

A végrendelet adatait összegezve kiviláglik, hogy Hercegszőlősi halála előtt két házzal (egy gyulafehérvári és egy sárdi), két meghatározhatatlan méretű részbirtokkal, két szőlővel és egy házhellyel, továbbá jelentős készpénzzel rendelkezett. Az új adatok fényében, csupán ingatlanjainak lajstroma alapján és pénzbeli hagyatékát nem számolva²² a 11. hely illeti meg a levékkeresők jószágairól készült rangsorban. Immár világos, hogy a leányait igen körültekintően kiházasító Barkai Ambrus egykori kollégája személyét illetően nem tévedett: veje későbbi karrierje és az általa szerzett vagyon tekintetében is egyenrangú volt nemcsak az őt befogadó Barkai család tagjaival, hanem Barkai másik két vejével is. A testamentum sorai megvilágítják egy hosszú hivatalnoki életút utolsó állomását, és választ adnak a személyét illető eddig megválaszolatlan kérdésekre.

Hercegszőlősi János végrendelete

Mi Feiér vármegyében Giulia Feiérvarat lakó nemes személyek, úgy mint nagy enyedi Mészáros Péter, ezen erdélyi Fejér vármegyének edgyik viceispánnya, és Bárdi István fejérvári edgyik hites cáptalan, adgyuk tudásokra mindeneknek az kiknek illik, hogy in anno currenti 1650 die vero 27. mensis februarii midőn mind ketten edgy[sz]ersmind nemzetes HertzegSzőlősi János uram látogatására itt Fejérvárat magha házához mentőnk volna és ott eőkegelmét nehéz betegh ágyban feküve tanálván, vigasztalásos beszélgetésekkel batorítottuk volna, véghre monda:

Mivel énnekem jó akaró uraim, látom én azt, az én uram nem messze vagyon, mivel immár jó időtt éltem, énnekem kétt feleségimtől két rendbeli gyermekeim vadnak, hogy azért az én mostani feleségemet holtom után senki ne busicsja és gyermekim is mind az két rendről jobban meghalkhassanak, kegyelmetek jó intését szemeim előtt akarom viselni.

Akkor egy kevésbé halgatván és gondolkodván monda viszontagh, és teőn mi előttünk illen testamentomot:

Én HerczeghSzőlősi János, esmérem kegyelmes teremteő felséghe és mindenható Istenemnek rajtam való kegyelmességéghét, mind én töllem azért, mind gyermekimtől,

²¹ 1614–1623 között viselte a hiteleshely levékkeresői tisztét.

²² Pénzbeli vagyonát itt amiatt sem vehetjük figyelembe, mivel a többi levékkereső ilyen jellegű vagyonáról nem tudunk.

maradékimtól, eő szent felségének dicseősségheš szent neve mindeörökké áldassék, dicsirtessék és felmagsztaltassék, ki engemet ez világhra születtetnem engedvén áldásival látogatott, eddegh éltetett, táplált és csudálatosson gondomat viselte, most azért testemben betegh lévén, de elmém helyén és lelkem egésségben, azokról az jókról mellyekkel engemet eő szent felsége megh áldott volt, minek elötte, lelkemet az boldogh feltámadásnak, és eöreök idvességnek reménséghe alatt, eő szent felségének vissza adnám, teszek ilyen eörökké meghállandó testamentomot: Az fejevári házamat száz tallérral váltottam volt hozzám az kétt atyafiaktól, addégh való iussom vagion benne, azt az száz tallert mostani feleségemtől való gyermekemnek HertzeghSzölősi Mihóknak hagiom úgy, hogy az mígh az kiknek illik hogy az szasz tallert le tegyék, azt le teszik száz tallert, feleségem Kathona Sophia bírja ez házat, és nevellye Mihókot mint édes gyermekét.

Az sárdi háznak proprietassa cum omnibus pertinentiis Samukájé legyen, mint hogy az anya jóságával építettem, noha magam keresményem, de úgy, hogy mígh az házassághot el éri, mostani feleségemtől fűghjön, neki vallom az házat, addégh feleségem bírja mind éppen, ha penigh Thorma Páll el tanálná vinni az gyermeket, ez sárdi ház ugyan az feleségem kezénél maradgyon, de csak az Samuka házasságháigh.

Az Maghas mál szeőleöt az házhellyel edgyütt, et cum suis pertinentiis Mihóknak hagiom, ha eő megh tanál halni, deficiálni, maradgyon az feleségemre, de ily modalitással revolvaltassék az Tarló szer szölővel edgyütt, mivel az is ide való az Magas málhoz.

Az borbandi eörökségekből az malom helylyel edgyütt ki töttem az atyafiakat, Harasztosi Györgynek attam kilentz aranyat, tíz tallért, KisFaludi Andrásnak tizenhat tallért. Ezeketh enynyi summáigh bírja az gazda asszony, ha az én gyermekeim az summát le teszik, ki bocsássa feleségem Kathonai Sophia kezéből, és az három gyermekim osztozzanak vélle, ez magam keresetem, melyet fizettem az atyafiaknak, az aviticum penigh praecisem [?] az előbbi feleségemtől való gyermekimet illeti, mind az Hosszúaszai portióval együtt. Tudom én azt Thorma Pál kezéhez foghja venni az gyermekeket, kiket ha el viszen adgiák oda.

Vagion aranyom nro 200. Mindenik gyermekemnek hagiok negyven, negyven aranyat, az feleségemnek is szintén annyit, úgy mint negyvent, fiával edgyütt 80. aranyat. Mindenik gyermekimnek hagiok száz, száz tallért, az feleségemnek is száz tallért. Ezen kívül az sárdi templom épületire hagiok tíz aranyat. Két aranyas kardom vagyon, edgyiket Samukának, másikat Mihóknak hagiom. Négy ezüst pohárom vagion, mellyeket hagiok az négy gyermekimnek, de úgy osszák fel közteők, hogy egyarányt jusson mindeniknek. Dutka és apró pénzem is vagion valami kevés, talám lehet tizenkét forintni, vagy valamivel teőb az is eőt részre oszollyon. Két párta eővem vagion, edgyike az megh holt feleségemé volt, masikát én vittem/vettem [?] utánna, az remekes türkesest Joannának hagiom, az másikat Jancsinak, az fiamnak.

Szölősi István gyermekinek vagion nállam két arany gyüreőjeök zálogban, tíz forintban, ha Isten házassághoc [!] ád érni, házasságha idején mutassák fel az leánynak, és egy pénz fizetés nélkül adgyák megh. Addito etiam, hogyha penigh (kit isten el távoztasson) az én gyermekim deficiálnának, és elhálnának, eo casu mind pénzem, ezüst, arany marhám, magam pénzemmel acquiralt záloghos jovaim, nem egyebüvé, hanem mostani feleségemre Kathonai Sophiara szállyanak.

Holmi hitván lábas marháim vadnak, omnibus computatis nro. 14, ezeket közönségheš élésekre hagiom minnyájoknak, feleségemnek, gyermekimnek, de egymás híre nélkül el ne adgyák eöket.

Az Magas mál és Tarló szer szőlőket az jobbágiokkal mostani feleségem ne miveltesse, hanem magha költséghén, mivel ha az jobbágiokkal miveltetné, az másik feleségemtől való gyermekimnek is jutni kellene az termésében. Az mi boraim most vadnak kölcsék közönségesen, tarcsa mostani feleségem gyermekimet belöllök, migh el viszik teölle eöket. Az vetések az feleségem kezénél maradgyanak, hát eő mivel élne? Arany gyüreöm vagion nro. 7, mellyeket igazán osszanak fel négy gyermekim között.

Mely testamentumát midőn HertzeghSzölösi János uram elvégezte volna, ismét újobban articulatum elolvassván előtte, megkérdeök ha úgy hattaje mindenekben, mondgia megh, mellyet meghhallgatván approbála, es recognoscála hogy úgy testalta, s jól vagion. Mely dologh az mint mi előttünk véghez mene, attól adgyuk ez mi jelen való levelünket fide nostra mediante, peccätünkkel is megherösítvén. Datum Albae Juliae die et anno in praemissis.

Mézáros Péter Fejér vármegyének vicze ispánja manupropria

Bárdi István manupropria

Az oklevél alján: Testamentaria fassio egregii Joannis Szölösi super bonis suis universis facta. Ao. 1650.

The Testament of Requisitor János Hercegszölösi from 1650

Keywords: testament, archivist, Alba Iulia, place of authentication

The archives of the place of authentication from Alba Iulia during the period of the Principality employed only well-qualified personnel. That's why the appointed clerks, the so-called requisitors needed to be well-trained in matters of paleography, Latin and legal issues. This study offers a detailed description of the activity and life of János Hercegszölösi, one of requisitors (archivist) in the secularized chapter of Alba Iulia. On the basis of his testament dated in 1650 we could gather data concerning his family and his financial status that radically changed our conceptions on his career. This is the main reason for the full-text edition of his last will.

Fejér Tamás

Bornemissza Anna fejedelemasszony 1675. évi rendelete és a fogarasföldi román gyülekezetek

A fogarasföldi román gyülekezetek és a fogarasi református egyházközség meglehetősen összetett kapcsolatviszonyának vázolására legutóbb Juhász István¹ és Ana Dumitran² tett kísérletet, megállapításaik, észrevételeik – minden bizonnyal – jó kiindulópontot nyújtanak a további kutatáshoz. Úgy véljük azonban, hogy e felekezetközi viszonyok részletesebb feltárását jelenlegi forrásismereteink még nem teszik lehetővé. Következésképpen előrelépés főként az újabb forrásoktól várható, de a már közzétett források szövegei új szempontok szerinti értelmezése alapján is több tekintetben finomíthatók az eddigi eredmények. Igyekezetünk tehát elsősorban arra irányul, hogy ezeknek az egyházi viszonyoknak egy újabb szeletét tárja fel, valamint állapítsa meg annak jelentőségét a kérdéskör szempontjából.

Ismeretes, hogy Fogarasföldre urai, különösen Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna fejedelemasszonyok igyekeztek rendezni a fogarasföldi ortodox gyülekezetek helyzetét, mely törekvések – legalábbis a végső célt tekintve számottevőbb eredmény nélkül – lényegében a románság reformátussá tételére irányultak. Evégett egy sor intézkedést hoztak több-kevesebb sikerrel, melyek közül a jelentősebbeket, nevezetesen Lorántffy Zsuzsanna 1657. április 2-i vizitációs rendeletét,³ mellyel a román gyülekezetek vizitációját a fogarasi református lelkészekről vezetett testületre bízta, a fogarasi román skóla 1657. április 3-i megalapítását,⁴ Bornemissza Anna 1665. április 11-i intézkedését, mellyel az ortodox gyülekezeteket a fogarasi református konzisztórium ellenőrzése alá rendelte,⁵ valamint ugyanazok vizitációjáról, úgyszintén „az ecclesiát és papokat illető holmi közönséges dolgokról” most bemutatásra kerülő 1675. évi rendelkezését említjük fel. Minthogy ezeket a forrásokat – kivéve az utóbbit – már többször közzétették, ismertetésüktől e helyen eltekintünk.

Fejér Tamás (1977) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, feiertamas77@yahoo.com

¹ Juhász István: *Az erdélyi egyházak XVII. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban.* = Uő: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből.* Kvár 1996. 58–72. (a továbbiakban: Juhász: *Együttélés*). Juhász a románok reformációjáról írt munkájában is foglalkozik a kérdéssel, vö. *A reformáció az erdélyi románok között.* Kvár 1940. (a továbbiakban Juhász: *Reformáció*) 157–159, 168–170, 216–220.

² Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – religie reformată. Ipостaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII.* Cluj-Napoca 2004. (a továbbiakban: Dumitran: *Religie ortodoxă*) 184–185, 312–318.

³ David Prodan: *Urbariile Țării Făgărașului.* I–II. 1601–1680. Buc. 1970–1976. (a továbbiakban Prodan: *Urbarii*). II. 182–184.

⁴ Prodan: *Urbarii* II. 185–189.

⁵ Uo. 306–307.

Bornemissza Anna fejedelemasszonynak az 1675. március 1-jei, Fogaras várában kelt rendelkezése az Erdélyi Fiscalis Levéltárnak a fogarasi uradalommal kapcsolatos anyagában másolat formájában maradt fenn (lásd a függelékét).⁶ A rendelkezés két részre tagolódik, az első rész 12 cikkelyt, a második pedig 25-öt tartalmaz. Az említett 12 artikulus közül tíz csaknem szó szerinti átvétel Lorántffy Zsuzsanna 1657. évi vizitációs utasításából⁷ – ezért azokkal e helyen nem foglalkozunk⁸ –, tehát csupán két cikkely tartalmaz új intézkedéseket. Feltehetően az iskola működésének, illetve a szorosabb egyházi felügyeletnek tulajdonítható a fejedelemisszony ama megállapítása, miszerint „az mi birodalmunk idejétől fogván Istenhez való buzgo indulatunkból tett dispositionk szerint az egész fagarasföldi oláh papok az kösséggel együtt az keresztényi tudományban és istenes életben tapasztalhatóképpen eppültek...”, a rendelkezéssel pedig az „elkezdett jokban valo terjedéseket közönsegesen remenyük mind az kösség, s mind penig az praedicatorok részéről.” A fejedelemisszony az első artikulussal kijelölte a vizitátorokat Szilvási Mihály, a román esperesek, a fogarasi református eklézsia két tagja és három vagy négy román pap személyében. Az újonnan felállított vizitatori testület összetétele az 1657. évihez viszonyítva lényegesen megváltozott, ugyanis Lorántffy Zsuzsanna az egyházlátogatással a fogarasi református lelkészeket, románul jól tudó két-három konzisztoriumi tagot (inspectort), valamint két bojárt és két román papot bízott meg.⁹ A református lelkészek és bojárok tehát már nem kerültek be az új testületbe, helyettük viszont – alighanem a még akkor is betöltött iskolamesteri tisztségéből kifolyólag – megjelent Szilvási Mihály,¹⁰ valamint az ortodox esperesek. Szilvási minden tekintetben megfelelt a követelményeknek, ugyanis a román iskola vezetőjeként a konzisztórium szoros ellenőrzése alatt állt,¹¹ ugyanakkor – minthogy a román skóla hivatása a fagarasföldi papok és tanítók képzése volt¹² – a református lelkészknél lényegesen jobb ismeretei kellett hogy legyenek a vidék papságáról. Ezt látszik megerősíteni

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 234 (Erdélyi Fiscalis Levéltár), XXI. szekrény, Fasc. B. nr. 8. Itt jegyezzük meg, hogy eredetijét nem sikerült fellelni az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában őrzött Fogarasi református egyházközség levéltárában (a továbbiakban FogRefLt).

⁷ Pontosabban a 4–12. és 14. artikulusok. Vö. Prodan: *Urbarii II.* 182–183. Itt említjük meg, hogy Lorántffy Zsuzsanna utasításának eredetijébe utólag szó szerint bemásolták az 1675. évi rendelkezés első felének 12. artikulusát, illetőleg azon egyéb betoldásokat, javításokat is eszközöltek. A 13. cikkelynél – amely nem került be az 1675. évi rendelkezésbe – pl. megjegyezték, hogy: „Nem kell odairni.” Vö. FogRefLt, Fasc. XXIX. nr. 290.

⁸ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy 18 évvel Lorántffy Zsuzsanna vizitációs utasítása és a román iskola alapítása után még mindig problémát jelenthet pl. az, hogy a papok tudják vagy sem románul a miatyánkot, a tízparancsolatot stb., továbbá tudnak vagy sem románul prédikálni. Ez ugyanis az iskola működésének a hatékonyságát is megkérdőjelezi.

⁹ Az 1657. évi rendelkezés első cikkelye nem nevezi meg a testület tagjait, csupán annyit mond, hogy a vizitátorok azok legyenek, mint „akik a fogarasi oláh scholának”. Vö. Pokoly József: *A fogarasi ref. egyházközség levéltárából.* Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Pokoly József. Bp. VIII(1910). (a továbbiakban Pokoly: *Fogarasi It*) 110, 116. Itt említjük meg, hogy a rendelkezés Prodan-féle közlésébe hiba csúszott, ugyanis itt „az kik az Fagarasi ola ecclesianak” olvasat tűnik fel (Prodan: *Urbarii II.* 182).

¹⁰ Szilvási Mihállyal kapcsolatosan lásd még Prodan: *Urbarii II.* 214–215, 879; Dumitran: *Religie ortodoxă* 289–290.

¹¹ Legalábbis az iskola rendtartása ezt írta elő (II. rész, 2. artikulus). Vö. Prodan: *Urbarii II.* 186.

¹² A rendtartás értelmében csakis az lehetett pap Fogarasföldön, aki a román iskolában tanult (III. rész, 9. artikulus). Uo. 187. A román iskoláról lásd még Náhlik Zoltán: *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája.* = *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből.* Szerk. Mészáros István. Bp. 1980. 17–29; Lázár Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi iskolája.* = *Erdély és Patak fejedelemisszonya Lorántffy Zsuzsanna I.* Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak 2000. 187–192; Juhász: *Együttélés* 63–65; Juhász: *Reformáció* 217–220.

az az 1678 májusából fentmaradt adat, mely szerint akkor Szilvásit a fogarasföldi román papok képzettségének a felülvizsgálására, illetőleg az azok közül képzetlennek bizonyultak felkészítésére rendelték, és úgy tűnik – a várkapitány után – szava meghatározó volt az esperesi és papi tisztek betöltésében.¹³ Minden jel szerint tehát ezekben az években Szilvásinak jelentős szerepe volt a fogarasföldi románság egyházi életében, a kezében összpontosuló hatáskör pontosabb meghatározásához viszont további források szükségesek. Az esperesek feltűnése a vizitatori testületben – úgy véljük – a románság irányába tett engedménynek minősíthető: a fejedelemszony és fogarasi környezete minden bizonnyal a korábbi tapasztalatokból okulva jutott arra a meggyőződésre, hogy az új testületet, melyben az esperesek is helyet kaptak, az ortodox gyülekezetek inkább elfogadják, mint a református lelkészek irányítása alatt álló korábbit.

A vizitációt a rendelkezés értelmében a testület nem falvanként, hanem Fogarason évente kétszer tartozott végrehajtani, értesítvén annak időpontjáról mind a papokat, mind a híveket, hogy a kijelölt napon megjelenhessenek.¹⁴ Egyébként a Lorántffy Zsuzsanna vizitációs rendelete értelmében 1658 februárjában végrehajtott egyházlátogatás jegyzőkönyvtörredékének közléte is sejtették, hogy – a rendelkezés 14. cikkelye ellenére – a vizitátorok nem faluról falura menve, hanem Fogarason vizsgálták meg a papokat és a gyülekezetet.¹⁵ Az utolsó, 12. artikulus pedig elrendeli az espereseknek, hogy a vizitációk idején kívül is vigyázzák fel a hatáskörük alá tartozó egyházközségeket, azokat látogassák és fegyelmezzék, illetőleg a felmerülő gondokat jelentsék a „generalis visitationokon”. A gyülekezetek vizitálását tehát nem csupán a vizitatori testület, hanem az esperesek is végezték. Következésképpen Bornemissza Anna jelentős szerepet kívánt biztosítani a fogarasföldi espereseknek mind a vizitatori testületben, mind általában az egyházi rend megtartásában, ugyanakkor – mint az alábbiakból kiderül – a papok bírságolásából származó bevételek egy részét átengedte nekik. Egy szorosabb egyházrend kialakítására való törekvést figyelhetünk meg tehát, melyet egyfelől a Szilvási Mihálytól vezetett testület, másfelől az esperesek voltak hivatottak felvigyázni.

A rendtartás második felében (Az ecclesiat és papokat illető holmi közönséges dolgokrol etc.) – mint említettük – a fejedelemszony 25 artikulusban szabályozta a román papok által működésük során betartandó szabályokat, illetve az ortodox közösségek egyházi életét. Az első cikkellyel Bornemissza Anna a papság megszerzésének addig ellenőrizetlen rendszerébe kívánt rendet vinni: ennek megfelelően a deákok úgy szenteltessék magukat pappá, ha az esperes őket mind az erkölcs, mind a felkészültség tekintetében arra alkalmasnak ítélte, és miután ajánlását

¹³ „3. Az Fogaras földi oláh papok dólját is, most job rendben uöttük Isten dücsösségére való épülésben is job modgyok vagyon, magunk hasznat is nem néztük benne, rendeltük Sziluási uramot tanittatásokra, az kik tudatlanok, tégyen napot nekik az tanólásra; ha tanóltanak jó reménség alát megh hagyatassanak az kik pedigh tanólni ne akarnak, nem pénzt kel raitok venni, hanem tisztekből haittassanak ki s menyenek elebben állapattyokra, az ki boer lészen szólgallyon ugy, az ki jobbágy, legyen jobbágy.

4. Az esperestek, oláh papok és deákok dolga, mint hogy ugy szoktuk eddigh is, az ő klme, és ő kglme után Szilvási uram teczéséből tetetödgyenek, az kik arra való lésznek; mivel ő kglme s Szilvási uram tudgya az kik arra alkalmatosok és tudosok.” Vö. Prodan: *Urbarii* II. 879.

¹⁴ Bár ezzel ellentétben áll a 11. artikulus, mely szerint a vizitátorokra, szolgálókra, illetve lovaikra a vizitáció idején a falu és a pap tartozik gondot viselni. Minthogy ez a 11. cikkely is átvétel Lorántffy Zsuzsanna 1657. évi vizitációs utasításából, alighanem arról van szó, hogy nem figyeltek fel a két előírás közötti ellentmondásra.

¹⁵ Valer Literat–Martin Járay: „*Vizite*” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului. *Un dar al lui Constantin Brâncoveanu la Făgăraș*. Anuarul Institutului de Istorie Națională VII(1936–1938). 583.

a fejedelemasszony is jóváhagyta.¹⁶ A jelölt pedig az annuenciális levéllel, illetve az esperes bizonyosságlevelével menjen felszentelésre, egyébként 40 forint büntetésen marad, ezenfelül „az papságra is ugyan nem admittáltatik.” A bírság kétharmada a fejedelemasszonyt, harmada pedig az esperest illeti meg. Ugyanakkor a falvak – szintén 40 forint bírság terhe alatt – jóváhagyólevél nélkül ne fogadjanak be papot; azokat a papokat illetően, akiknek sem a falutól, sem az eklézsiától nem volt „semmi hivatalya”, valamint az esperesek és a fogarasföldi tisztek tudta és akarata, úgyszintén a fejedelemasszony jóváhagyása nélkül „magokat csak utcunque beszinlették” valamely falu papságába, a következőképp rendelkezik: ha egy falunak papra van szüksége, illetve a pap egy adott faluban kíván szolgálni, a felek együtt keressék meg az esperest, aki, miután megvizsgálta egyfelől a pap erkölcsét, felkészültségét, másfelől „az helyben szükséges voltát”, azt jelentse a tiszteknek. Az utóbbiak pedig, ha az esperes az illetőt alkalmasnak találta, értesítsék a fejedelemasszonyt, s csupán annak jóváhagyása mellett foglalja el a papi tiszteket. Ellenkező esetben mindkét fél 40–40 forint bírságon marad, melynek kétharmada a fejedelemasszonyé, harmada pedig az esperesé legyen; minthogy „az sok haszontalan papoknak létele” nincs javára sem Fogarasföldre urának, sem a szegénységnek, főként mivel a papok között a bojár származásúak mellett sok jobbágyrendű is van – erről viszont a fejedelemasszony parancsára korábban egy regesztrumot is készítettek, melynek másolatait megküldötték az espereseknek is –, ezért úgy döntött, hogy akik a regesztrum szerint papi tisztükben megmaradtak, azok élvezzék a papi előjogokat, akik pedig „pro tempore deponáltattanak”, azok az újabb rendelkezésig adják meg a dézsmát a jobbágyfundusok után, ugyanakkor a falvak se fizessenek nekik; az esperesek vigyázzák fel a papokat, hogy legalább vasárnaponként románul prédikáljanak, magyarázzák az evangéliumot és könyörögjenek. Ha valamelyik pap elmulasztaná ezeket megtenni, első alkalommal – a vizitáció idején – egy, másodszer három, harmadszor pedig 12 forint bírságon marad; aki pedig a fentieket nem tudja románul elvégezni, és nem is akarja megtanulni, az előbbiekhöz hasonló büntetésen marad; aki nem látja el megfelelően papi teendőit, vagy a templomnak nem viseli gondját, első mulasztásért – vizitáció idején – három, másodikért hat, harmadikért pedig 12 forinton marad; aki éjnek idején vagy titokban nappal esket, 12 forinton marad; aki részegen tanít, vezeti a könyörgéseket, keresztel vagy esket, az az első esetre három, másodikra hat, harmadikra 12 forintot fizet; azt a papot, aki olyan személyt esketne meg, ki erővel szerzett magának feleséget,¹⁷ úgyszintén ha olyanokat adna össze, akik közül egyik fél korábban már elkötelezte magát, vessék ki hivatalából, és a várbéli tisztek büntetésén maradjon; az elválasztott személyeket kizárólag bizonyosságlevelével alapján esketheti össze, de a bizonyosságlevelet ne csupán a pap, hanem az esperesek több pappal együtt vizsgálják meg, s azután döntsenek összeadásukról; aki más pap tisztébe beavatkozik, az 12 forinton marad, mely bírság harmada a sérelmezett félt, kétharmada pedig az esperest illeti meg; ama pap felett, aki „szánt szandékból csak az részegségnek adgya magát”, háromszori figyelmeztetés után az esperes ítélkezzék, és büntesse érdeme szerint; amely papot lopással, parázsnással, orgazdasággal és más cégéres vétkek elkövetésével vádolnak, azt az esperes vizsgálja meg, s ha a vádak igaznak bizonyulnak, papságából vesse ki, és adja a várbéli tisztek kezére, elítéltetésére

¹⁶ Itt említjük meg, hogy az 1642. febr. 16. – márc. 9. között Gyulafehérváron tartott országgyűlés elrendelte, hogy a tudatlan jobbágyokat a román püspök ne szentelje pappá. Vö. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor. X. (1637–1648). Bp. 1884. (a továbbiakban EOE X.) 328.

¹⁷ Ezzel kapcsolatban lásd még az 1640. ápr. 24. – máj. 17. között Gyulafehérváron tartott országgyűlés végzéseinek 5. cikkét. Uo. 281.

pedig a városban kerüljön sor, ahol a tisztek emberei is legyenek jelen; aki nem tartja „tisztán” a templomot és felszerelését, első esetre három, utána hat forinton marad; aki az esperes megidézése ellenére nem jelenik meg a gyűlésen, először hat, másodszor kilenc, harmadszor 12 forinton marad, negyedszer pedig az esperes ítélkezzen felette. Meghagyja ugyanakkor azt is, hogy az esperesek ok nélkül ne fárosszák főként a távolabb lakó papokat; a papok a botrányos életű, templomkerülő személyeket az esperes tudtával a templomból tiltás ki, s egyidejűleg értesítsék erről a falusbírákat, akik, a maguk során, tájékoztassák a tiszteket. Utóbbiak a vétkeket megbüntetik, vagy azoknak megkegyelmeznek, és ha életüket megjobbítják, a papok – az esperes tudtával – őket ismét engedjék be a templomba. Ezek a személyek az esperesnek egy forintot, a papnak ugyanannyit, a templom szükségére két forintot adnak, a papok pedig csupán e bírságok megfizetése után szolgáljanak ismét nekik; aki a papot szidalmazná vagy ok nélkül megverné, azt a falusbíró, valamint a tisztek a pap panaszára fogják meg, vigyék a várba és érdeme szerint büntessék meg. Ha vétkéért megbírságozzák, harmadát a pap, kétharmadát pedig a tisztek kapják; amely falu a templomra vagy a cinteremre nem visel jó gondot, első esetre három, másodikra hat, harmadikra kilenc, negyedekre pedig 12 forintot fizet; aki a pap tudta és engedelmével a templom vagy cinterem ajtaját felnyitná, illetve a templomból bármit ellopna, azt fogják el, és a várbeli tisztek ítélkezzenek felette; aki „tolvajul ragad feleséget” magának, annak az ország törvényei szerinti megbüntetése a fogarásföldi tisztekre, nem a papokra tartozik.¹⁸ A papi renden ugyanis az olyanféle cégéres vétkekben élő személyeknek „annak idejében vagy öszve esketettések, vagy elvasztások, vagy templomból való kitiltások, vagy peniglen recipiáltatások áll”; azok a házastársak, akik a pap elváasztása nélkül hagyják el egymást, a papok előtt indítsanak keresetet egymás ellen, ha pedig valamelyikük az esperes megidézésére nem jelenik meg, akkor „az igaságos felnek tegyenek törvént”. A másik felet a falusbírák és tisztek fogják el, vigyék a várba, és javaiból először az esperes „pecsetinek meg nem böcsüléseert” hat forinton büntessék, mely összeg az esperest illeti meg, azután pedig a tisztek büntetésén maradjon; ha a pap az esperes tudta nélkül olyan személyeket esketne meg, akik korábban együtt éltek, 12 forinton maradjon. Ugyanakkor a felek is 12 forintot fizetnek, ha eklézsiaakövetés nélkül vagy az esperessel és papokkal többször magukat összeházasítatják; az a pap, aki a házasulandókat „negyedik izig” megesketi, papságát veszítse el, és egyidejűleg a tisztek büntetésén maradjon, de ha bebizonyosodik, hogy a rokon viszonyról nem tudott, csupán 12 forint bírságot fizet; ha a házasulandók annak ellenére eskették meg magukat, hogy tudatában voltak atyafiságuknak, az ország vonatkozó törvényei szerint őket a tisztek büntessék meg, ha pedig arról nem volt tudomásuk, és törvényes úton válni kívánnak, az esetben a papok ítélkezzenek; minthogy az egyéb botrányos vétkekben élők büntetése is a tisztek hatáskörébe esik, abba az esperesek és papok ne avatkozzanak bele. Ha viszont ők maguk is cégéres vétkekbe esnek, hivatalukat elveszítik, és a külső magistratus büntetésén maradnak. A hívek életére és tanítására tehát ők vigyáznak fel, de az említett eseteket kivéve egyéb „külső büntetés nintsen az papok hatalmában, hanem csak az ecclesiái fenyítés”, úgymint a prédikálás, a szentírásnak a magyarázása, könyörögtetés, keresztelés, esketés vagy házastársak szétváasztása, a templomból való kizárás vagy a templom látogatásának engedélyezése stb.

A fenti 25 cikkely alapján fény derül tehát arra, hogy Bornemissza Anna fejedelemszszony és fogarasi környezete miként törekedett a fogarásföldi románság egyházi életének a

¹⁸ Uo.

jobbítására. Mindenekelőtt képzett papokat kívántak a gyülekezetek élére állítani, és evégett szigorúan szabályozták a papság elnyerésének módját, melynek alapfeltételeként a megfelelő képzettséget és erkölcsösséget szabták meg. Ezenfelül igyekeztek csökkenteni – vagy legalábbis korlátozni – a papok számát egy-egy településen belül, mellyel egyfelől a falvak némi tehermentesítését, másfelől – minthogy a papok jelentős része jobbágy származású volt – az uradalom bevételeinek a gyarapítását kívánták elérni.¹⁹ E téren egyébként korábban is voltak próbálkozások, 1647 júniusában ugyanis alighanem I. Rákóczi György rendeletére összeírták a papokat – megvizsgálván egyidejűleg azok felkészültségét is –, és minthogy „egy faluban egy olah papnak kellett megthartani”, Kemény János fogarasi várkapitány csaknem minden településben egy papot hagyott meg tisztében, többet pedig adófizetésre rendelt.²⁰ Bornemissza Anna fejedelemasszony is alighanem az „egy falu, egy pap” elvet kívánta ismét gyakorlatba léptetni, és – miután a papokat származásuk szerint regesztrumba foglaltatta – úgy rendelkezett, hogy azok, akiket a regesztrum összeállításakor papi tisztükben meghagytak, a továbbiakban is élhetnek mentességeikkel, a többi viszont köteles lesz jobbágytelke után dézsmát adni, emellett a falvak sem tartoznak nekik fizetni. A cikkelyek zöme a papokra vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz, amelyek áthágása pénzbírsággal vagy – súlyosabb vétségek esetén – tisztükből való eltávolítással jár. A fejedelemasszony természetesen a gyülekezetekre is rótt ki kötelezettségeket, és különösen a házasság és a válás terén igyekezett rendet teremteni.²¹ (Úgy tűnik például, hogy a leányrablás és a rokonok közötti házasságkötés Fogarásföldén nem volt ritka jelenség.)

A rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk határozottan kimutatni Bornemissza Anna fenti rendelkezésének gyakorlatba léptetését. (Az is bizonyos viszont, hogy több cikkely végrehajtásáról – tekintettel az előírás jellegére – nem is remélhetünk információkat.) Talán a már fentebb is említett adat, miszerint Szilvási Mihályt bízták meg 1678-ban a papok felkészültségének megvizsgálásával, a papi tiszt gyakorlásának feltételként a megfelelő képzettséget jelölve meg,²² utal arra, hogy a rendelkezésnek bizonyos artikulusait ideig-óráig alkalmazták. Bárhogy is történt, az bizonyos, hogy a rendelkezés szervesen beilleszkedik ama intézkedések sorába, melyeket Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna fejedelemasszonyok hoztak a fogarásföldi románságot illetően. Minthogy Lorántffy Zsuzsanna intézkedései jól ismertek a kutatás előtt, az alábbiakban Bornemissza Anna ama 1665. április 11-i rendeletét ismertetjük, amellyel az 1675. évi intézkedés – úgy véljük – szoros kapcsolatban áll. Miután 1665. április 10-én a sárkányi és betleni lutheránus egyházközsegeket a konzisztórium

¹⁹ Itt említjük meg, hogy a fogarásföldi papság egyébként is jelentős bevételi forrást jelentett Fogarásföldre urának, melyről pl. Bornemissza Anna gazdasági naplói jól tájékoztatnak. Vö. Szádeczky Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690)*. Bp. 1911. 11, 13, 18.

²⁰ Prodan: *Urbarii* I. 831–841. Gyaníthatólag nem arról volt szó, hogy az adózásra rendelt papok nem gyakorolhatták tovább tisztüket, hanem arról, hogy falvanként csupán egyetlen olyan papot igyekeztek megtartani, aki élvezte a papsággal járó mentességeket. Egyébként nem valószínű, hogy félévvel később, 1648 januárjában Felsőporumbákon ugyanazt a négy papot (Prodan: *Urbarii* I. 839, 865), Skorein pedig ugyanazt a két papot (uo. 839–840, 874.) írták volna össze, mint 1647 júniusában. Sőt 1647-ben Strezakercsisórán két papot, 1648 januárjában viszont már hármat jegyeztek fel az urbáriumba (uo. 840, 871.). Az 1658. évi vizitációkor pedig a falvak csaknem felében két papot, de pl. Marginenen négyet, Ludisoron pedig ötöt találtak a vizitátorok (vö. Prodan: *Urbarii* II. 195, 199.). Az ortodox falvak és papok kapcsolatára lásd: Juhász: *Együttélés* 60–63.

²¹ Ezek kapcsán lásd még *Approbata constitutiók. = 1540–1848. évi erdélyi törvények*. (Magyar Törvénytár 1000–1895) Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1900. I. rész, VIII. cím, 4. cikkely.

²² Lásd a 13. jegyzetet.

ellenőrzése alá vonta,²³ április 11-én – Lorántffy Zsuzsannának „az Fogarasfeoldi olahok javokra vigyazo dicziretes” példáját követvén –, minthogy Fogarasföldén a román püspöknek nincsen juriszdikciója,²⁴ ugyanakkor „az olah esperestek es papok, mind pedigh az olah nep keozeot az tudatlansagh, erkölcztelensegh es az egyhazi dolgokban valo rendeletlensegh s magok viseletlenseghe igen gyakor”, úgy rendelkezett, hogy a fogarasföldi román gyülekezetek a fogarasi református eklézsia lelkészeiből és inspectoraiból álló konzisztóriumtól függenek, és egyidejűleg „plena autoritast” adott a konzisztóriumnak Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony 1657. évi rendelkezésének értelmében a román papok vizitációjára, valamint az esperesek és egyházak „Szentírás szerent valo igazgatasara”.²⁵ Bornemissza Anna rendezte tehát a fogarasföldi ortodox egyházközségek felügyeletét, de azok vizitálása kapcsán ekkor még Lorántffy Zsuzsanna 1657. évi rendeletére hivatkozik. Az intézkedés 1675. évi újabb kiadására részben azért kerülhetett sor, mert – mint említettük – a vizitációt végrehajtó testület összetételét, illetve a vizitáció lefolytatásának a módját megváltoztatta, részben pedig azért, mert a vizitáció mellett konkrét intézkedésekkel próbálta szabályozni a gyülekezetek életét.

Végezetül Juhász István említett írása kapcsán arra térünk ki röviden, hogy Bornemissza Anna fenti rendelkezése ismeretében a szakirodalomban eddig kialakult nézetek is némi módosításra szorulnak. Juhász ugyanis Bornemissza Anna 1665. április 11-i rendeletét a következőképp értékelte: „Minden okunk megvan arra, hogy ezt a rendeletet a fogarasi városi ügyekből előállott intézkedésnek tekintsük, amelyet nem hajtottak végre, nincs későbbi megerősítése, sem alkalmazása. [...] Az 1658. évi kánoni vizitációnak nem volt folytatása. A két egyház összekötő szerve továbbra is a Szilvási Mihály által vezetett iskola maradt. Ezt mutatja a fejedelemasszony 1678. évi döntése is, mely újra elrendelte, hogy a román iskola elvégzése nélkül senki sem lehet ortodox pap, de a papok feletti felügyelet kérdését nem szabályozta.”²⁶

Az 1675. esztendei rendelkezés ismeretében – úgy véljük – az ortodox-református kapcsolatviszonyok alakulásának ettől némileg eltérő képe rajzolható meg. Egyébként már Bornemissza Anna 1665. április 10-i – a betleni és sárkányi lutheránus egyházközségeknek a református konzisztórium felügyelete alá rendelkezéséről szóló – intézkedése arra enged következtetni, hogy az ortodox egyházakra vonatkozó hasonló rendelkezés nem tekinthető kizárólag a „városi ügyek”²⁷ következményének: az lényegében szervesen beilleszkedik ama egyházpolitikai irányvonalba, amelyet a fejedelmek, illetőleg a fejedelemasszonyok általában Fogarasföldre más felekezetektől illetően folytattak, és melynek csupán egyik lényeges eleme volt a fogarasi református eklézsia

²³ Pokoly: *Fogarasi It* 126–127.

²⁴ Ezzel kapcsolatban lásd korábbi írásomat: *A fogarasi református eklézsia egyházjogi státusa a 17. században*. Erdélyi Múzeum LXXIV(2012). 3. sz. 124–137.

²⁵ Prodan: *Urbarii* II. 306–307. Itt említjük meg, hogy Apafi Mihály 1662. április 20-án a fogarasföldi román egyházak superintendensévé Daniilt nevezte ki, és egyidejűleg a református püspök felügyelete alá rendelte. Vö. Ana Dumitran: *Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania*. Mediaevalia Transilvanica. V–VI(2001–2002). Nr. 1–2. 172–173. Daniil püspök itteni működéséről alig tudunk valamit, de az bizonyos, hogy ha még ekkor is betöltötte tiszttét, Bornemissza Anna fenti rendelkezése jelentősen korlátozta mozgásterét. Daniil püspökről lásd Valeriu Literat: *Bisericii vechi românești din Țara Oltului*. Cluj-Napoca 1996. 101, 153–154; Ștefan Mețeuș: *Viața bisericască a românilor din Țara Oltului*. Sibiu 1930. 13–15, 51.

²⁶ Juhász: *Együttélés* 69–70.

²⁷ A városi ügyek alatt Juhász alighanem a fogarasi reformátusok és ortodoxok között főként az ortodox templom építése, a románok által a református eklézsianak fizetendő adó stb. kapcsán 1662-ben és 1665-ben jelentkező feszültségeket érti. Uo. 65. Ezekre vonatkozóan lásd még Prodan: *Urbarii* II. 224, 307–308.

„kivételezett” pozíciójának a biztosítása a településen belül, illetve felügyeleti jogának kiterjesztése a vidék ortodox és lutheránus közösségeire. A rendelkezés kibocsátására tehát nemcsak a szűkebb helyi, a fogarasi ortodoxok és reformátusok közötti egyenetlenségek kapcsán került sor, hanem az az egész fogarasföldi románság egyházi életének a korábbi irányelvek szellemében hozott rendezésére irányult. S bár az 1675. évi rendelkezés szerint a vizitációs testület már nem a fogarasi református lelkészek, hanem Szilvási Mihály vezette, de minthogy utóbbi a konzisztórium ellenőrzése alatt állott, bizonyos, hogy Bornemissza Anna még ekkor is fenntartotta a konzisztórium felügyeleti jogát a román gyülekezetek felett. A rendeletből ugyanakkor az is kiténik, hogy a román papok és gyülekezetek felügyelete elsősorban az esperesek, majd – a vizitációk révén – a konzisztórium hatáskörébe tartozott. Sajnos nem tudjuk, hogy az 1658. évi vizitációnak volt-e folytatása vagy sem. De mind az 1665., mind az 1675. évi rendelkezések arra engednek következtetni, hogy volt, viszont végrehajtásuk időről időre elmaradt – egyebek mellett ezért is volt szükség megújításukra –, az ezzel kapcsolatos iratok pedig megsemmisültek vagy lappanganak.²⁸ Gondoljunk csak az 1675. évi rendelet második szakaszának harmadik pontjára, amelyből világosan kiderül, hogy Bornemissza Anna is összeíratta a román papokat, de ezt a regesztrumot sem sikerült fellelni. A két egyház közötti kapcsolatot tehát nem csupán a román skóla, illetve Szilvási iskolamester személye jelentette, hanem továbbra is főként a konzisztórium – a korábbiakhoz viszonyítva talán lazábbnak minősíthető – felügyeleti joga, úgyszintén a Szilvási által vezetett vizitatori testület, melyben a református eklézsia két jelentősebb híve is bekerült.

Az 1675. évi rendelkezés fényében másként ítélnélhetjük meg az 1657. évi vizitációs utasítást is, melynek jelentőségéről Juhász a következőképp vélekedik: „Rákóczi és fogarasi vártisztjeinek az ortodox falvak-papok közösségébe való beavatkozásától²⁹ el kell választanunk azt a kísérletet, amellyel özvegye, Lorántffy Zsuzsanna mint Fogaras ura kívánta megújítani a fogarasföldi papok gyülekezeti szolgálatát. [...] A fejedelmi egyházpolitika helyét ez évtizedben elfoglalja az a fejedelmi egyházkormányzat, amely ellen az egyház autonómiáját védő református puritán-presbiteri irány tiltakozott. Lorántffy Zsuzsanna a tiltakozókat támogatta, és Fogaras földjén is véget vetett a főtisztek egyházak és papok feletti uralmának. Ez a jelentősége a fogarasföldi egyházak vizitációja ügyében 1657-ben kiadott rendeletének.”³⁰ Úgy véljük – különösen a román gyülekezetek szemszögéből nézve – ennél jóval többről van szó: azaz Lorántffy Zsuzsanna nem csupán arra törekedett, hogy megszüntesse a tisztek befolyását az ortodox közösségek felett (amely, tegyük hozzá, kisebb-nagyobb mértékben megmaradt a következő évtizedekben is), és úgy gondoljuk, nem is az volt elsődleges célja, hanem mind ő, mind Bornemissza Anna a fogarasföldi románság egyházi életének rendezését, megújítását és annak a „reformata religióhoz” való közelítését tartotta szem előtt, bár ekkor (ti. 1675-ben) Bornemissza Anna és környezete előtt – annak ellenére, hogy előírták a Gyulafehérváron nyomtatott román református kátét, Zsoltárok és Új Testamentum használatát – alighanem világossá vált, hogy fogarasföldi román református gyülekezetek megalakítására nem kerül sor. Ezért – legalábbis a 1675. évi rendelkezés második része erre enged következtetni – egyre

²⁸ Itt főként Fogaras városnak a Brassói Nemzeti Levéltárban őrzött, a kutatás számára jelenleg hozzáférhetetlen levéltárára gondolunk, ugyanis sem az egyházközségi, sem az uradalmi iratanyagban erre vonatkozóan további iratokat nem találtunk.

²⁹ Ti. a fogarasföldi papok fentebb is említett 1647. évi összeírása.

³⁰ Juhász: *Együttélés* 62.

inkább az ortodoxia keretében kívánták a román közösségek egyházi életét jobbítani, és nem feltétlenül a kálvinizmust törekedtek rájuk kényszeríteni.

Függelék

Mi Bornemisza Anna Isten kegyelméből Erdély országának fejedelem asszonya, Magyarország Reszeinek asszonnya és Szekelyeknek ispán asszonnya etc.

Adgyuk emlekezetül, az kiknek illik mindeneknek, nevezett szerint fagarasi és fagarasföldi minden rendbéli tiszteinknek ez mi levelünknek rendiben, hogy mi elébbeni Fagaras vára és tartománya boldog emlekezetű méltóságos possessorinak példájoktól is viseltetvén ugyan, de kiváltkeppen legyen Istené az ditsőség, indittatván attól is, hogy az mi birodalmunk idejétől fogván Istenhez való buzgo indulatunkból tett dispositionk szerint az egész fagarasföldi oláh papok az kösséggel együtt az keresztényi tudományban és istenes eletben tapasztalhatóképpen eppültek, s toabb is Isten arrol való rendesünket megaldván, az elkezdett jokban való terjedéseket közönseggessen remenyük mind az kösség, s mind penig az praedicatorok részekről, melyben hogy ők is nagyobb buzgossággal és sérénységgel munkálkodhassanak, és kiki mind az praedicatorok, mind pedig az halgatok kozzül is az keresztényi tudomány és istenes élet gyakorlására nézve magát alkotmazzassa, bizonyos regulákat attunk elejekben az ide aláb következő rend szerint:

1. Az visitatiok alkotmazzóságával visitorok legyen Szilvási Mihály hivünk az esperestekkel és az fagarasi ecclesiából két bötsületes atyafiakkal, az oláh praedicatorok kozzül is hármat vagy négyet magok mellé vévén, kik esztendőben kétszer, alkotmazzott időben Fagaras varossában az visitatiot vagy cirkálást vegben vegyék, hirt tévén annak idejeröl mind az praedicatoroknak, mind penig az halgatoknak, hogy jo alkotmazzósággal az rendelt időre és helyre jöni érkezhessenek.

2. Visitatiojokban jo lelkiismerettel, személy valogatás nélkül szorgalmattossan megvisgallyák, és ugyan meg is examinallyák az papokat, mennyire valo tudományok légyen az Isten könyvéből? Miattyanak, az apostoli credot, tiz parancsolatot, az sacramentumoknak és egyházi fenytekeknek rendelését oláhu el tudgyáké mondani? Az hit ágazatokat avagy tsak chateceticé tudgyáké és értiké? Oláhu tudnaké praedicalni és praedicálnaké? És ugyan oláhu minden naponként teszneké a beszerikában könyörgést? Vagyoné uj testamentumok, psálteriumok, chatecesissek az mint Fejervaratt oláhu kinyomtatták, tsak szent irasbol praedicálnaké? És töb effelekre.

3. Ha penig ezekben megfogyatkoznának, intsék meg kétszer, háromszor, ha szot fogadnak és igyekeznek örögbülni joval jo, ha nem, az papságoktól fosztassanak meg ideig, és az kik jo epülnek, mentöl job helyre promovealtassanak, és az tisztek s töb gondviselők előtt is jo bötsületek lészen.

4. Arrol is megvisitallyák őket, az iffju rendet mindkét nemben mint tanittyák, oktattyák olá nyelven a Miatyankra, Credora, Tiz parancsolatra, az Sacramentumok rendelésére az amint az Szentírásban vagyon es eléb toab az Catecesisre is.

5. Eleték felöl is mind magok, s mind házok népe megvisitaltassanak, ha az Evangeliumhoz illendő életet élneké? Ha nem, és sok intésekre is meg nem jobbulnak, ad tempus fosztassanak meg tisztektől. Ha ugy sem, deponáltassanak in perpetuum, az tisztek hire adván az dolgot.

6. Az falukat megvisgállyák mint veszik az isteni szent tudományt, mint jobbulnak, fiu és leany gyermekjeket mint jártattyák fel az praedicatoroknak cathecesis tanittásokra. Ha fogyatkozás léssen dolgokban, megintessenek az mennyiszer szükséges, ha vakmerősegre vettek magokat, az egyházi minden féle szolgálattal megfosztassanak, valamig meg nem jobbulnak.

7. Az visitatioban penig mind az faluk az praedicatorjokrul, s mind viszontag, az praedicatorok az faluk felől hit szerint jo lelkiismerettel tegyenek bizonytságot.

8. Az visitorok mindent isteni felelemből, mint az kik az nagy Isten dolgában járnak, cselekedgyenek, kedvezés és ajándék vetelnek remensege nélkül. Ha ki ajandeknak vagy valami világi haszonnak fejében valamiben hunyorittana vagy kemenykednék, infamis legyen érette.

9. Az visitoroknak külön külön s egyenként az visitatioban semmi authoritássok ne legyen, hanem együtt avagy communi nomine.

10. Pénz fizetessel az visitoroknak papokat büntetni meg nem engedtetik, az magistratus jurisdictionjára és az coactiva potéstásra tartozván az.

11. Az visitoroknak penig mind magoknak, s mind lovaknak és szolgáljoknak illendő tartásokra, gazdálkodásra az visitationak ideje alatt az falu és az papok tartozzanak gondot viselni.

12. Az visitatioknak idején kívül az esperestek az magok processussában ottan ottan kimenvén, vigyazzanak, oktatóván és tanítóván az ecclesiát, az kiket illik reformálván, hogy ha mi olly dolog léssen, arról is, az kitől illik, informatiot vehessen vagy az generalis visitatiokon reportálhassa.

Az ecclesiát és papokat illető holmi közönséges dolgokrol etc.

1. Mivel hogy nemelylek csak magok fejektől felkelvén elmennek, és magokat papságra szenteltetik, ott jól meg sem examinálván, fizetésért m[ingy]arast felszentelik, annak okaért ezután abban illyen mod observáltassek: hogy ha mely deák magát papságra akarja szenteltetni, az esperestek eleiben mennyen, az ki őket jól megexaminálván, ha mind erkölcsével, s mind tudományával alkotmatosnak itelik, nekünk is értesünkre adván, az eő lelkek ismereti szerént valo commendatiojokra mi is annuenciát adván, az esperesteknek is levelek az mellett lévén, ugy mennyenek és szenteltessék fel magokat, alioquin negyven forintal büntettetnek, melynek két része miénk, harmada az esperesteké léssen, és az mellett az papságra is ugyan nem admittáltatik. Az falu is, mely recipiálna az illyen annuentialis levél nélkül valo papot, hasonlo büntetése léssen.

2. Eltenek ekkediglen illyen illetlenséggel is, hogy nemelyleknek nem lévén sem az falutól, sem az ecclesiától semmi hivatallya, sem penig az esperesteknek, az mi tiszteink hirek s akarattyok és az mi engedelünk nem járulván, magokat csak utcunque beszínlették valamely falubéli papságban, abban is annak okaért ezután illyen rendtartások légyen: hogy ha valamely falunak papra szükségé vagyon, avagy valamely pap valamely faluban akar paposkodni, az faluval együtt talallyák meg az esperestet, az esperest penig jól megexaminálván mind tudományat, mind erköltsét, mind penig az helyben szükséges voltát, az mi tiszteinknek adgya értesire, és ha méltó s illendő léssen, bennünket tudositván, vegyenek tóllünk is annuenciát, s ugy paposkodgyanak. Egyébiránt mind az pap, ki más uton magát beszénlené, mind peniglen az falu, ha bévénné, negyven-negyven forinton convincáltatnak, melynek is két része miénk, harmada az esperesteké léssen.

3. Mind nekünk nem kevésbé káros, mind penig az szegenységnek nem kevésbé akadályos az sok haszontalan papoknak létele, mivel azok is nem mind boér nemzetbol valok, hanem

sokak közzülük jobbágyokból állók, melyre nézve kegyelmes parancsolatunkból meg lévén vizsgálta, azokról való regestrumnak mássa az esperestek kezehez adatott. Annak okáért az kik meghagyattak, azok tartasanak papi immunitásban, az kik pedig pro tempore deponáltattanak, miglen más ujjab dispositionk lészen állapottyok felől, addig dezma adással tartoznak paraszt fundusokrol. Az falutol is pedig az contributio felől véget érjenek.

4. Az esperesteknek vigyázása légyen arra, hogy legaláb minden vasárnapon az papok oláh nyelven praedicallyanak és magyarázzák az evangeliumot, kenyergeseket is oláh nyelven tegyenek, kit ha valamely méltó mentségen kívül elmulat az pap, megtudvan az esperest, első visitatiokor való vétségért egy forintal büntetessék, masodszi vetsegeért három forintal büntetessék, harmadik vetsegeért tizenkét forintal.

5. Az mely pap pedig oláh nyelven nem tudna ez szerint tanítani és meg nem tanulna, vakmerőségre vetvén magát, hasonló büntetesen maradjon.

6. Az mely pap az ő hivatalyában igazán el nem járna, vagy pedig az templomra is jól gondot nem viselne, és nem vigyázna, első visitation három forintal, másodszi hattal, harmadszi tizenkét forintal büntetessék.

7. Az mely pap ettzaka eskettetne öszve házosulandokat, birsága tizenkét forint, sőt ha nappal is azt titkon cselekedné.

8. Az mely pap részegen tanítana vagy könyörögtetne, vagy keresztelne, vagy eskettetne, birsága elsőben három forint, másodszi hat, harmadszi tizenkettő.

9. Ha valamely pap tudva oly személyt eskettetne meg, ki erővel ragadott magának feleséget, vagy pedig kötelességben való személyek volnának valamelyik fél, az olyan pap az papságból kivetessék, és azután az varbéli tisztek büntetése légyen rajta.

10. Az elválasztott személyeket is bizonság levél nélkül nem szabad megeskettetni, az elválasztásról való levelet is pedig ne csak egy pap maga fejtől vizsgálja, hanem az esperestek több papokkal együtt lássák és itellyék meg, és ha méltó lészen, úgy cselektessék az után fellyül megírt kilenczedik articulusban levő poena alatt.

11. Az mely pap más papnak tisztiben egyelíti magát, tizenkét forintal büntetődgyék, harmada az megbántodott papé, két része az esperesté.

12. Az mely pap ugyan szánt szandékból csak az részegségnek adgya magát, háromszori vétkeről való megintés után láttasson törvént az esperest reá, és büntesse erdeme szerint, az mint az törvény hozza, ide nem értvén mindazáltal gyarloságból és történetből való vétseget, hanem csak szánt szandékból valót.

13. Az mely pap lopásnak, paráznaságnak, orgazdaságnak és egyéb czégéres vetkeknek nemivel vadoltatik, az esperest törvényt látasson reája, és ha reá bizonyosodik, az papságból kivesse, és az varbéli tiszteknek kezéhez adgya, afféléknek törvénye peniglen itt ben légyen az városban, és az tiszteknek is emberei legyenek jelen, hogy az dologban valami kedvezés ne légyen.

14. Az mely pap tisztán nem tartya az szentegyházat az ő modgyok szerint való eszközökkel együtt, birsága elsőben három forint, azután hat toties quoties.

15. Az mely pap nem compareálna az gyülésre, midőn az protopap certifikáltattya, birsága elsőben hat forint, másodszi kilencz forint, harmadszi tizenkettő, negyedszi törvént látasson reá, és az szerint büntetődgyék, eltávoztatván mindazáltal azt, hogy csak minden aprolékos és maga hasznát kereső dologért ne fárassza az papokat, kiváltkepen az mesze lakok[at?].

16. Az mely pap az faluban nyilván czégéres vetekben élő embereket tudna es vakmerőségből templomban nem járna, hanem csak elvetemedett életet élne, az templomból az esperest

hírével kitiltsa, az falus biráknak értesire adgya, hogy az tiszteknek is hírré tegyék, kiktől azután vagi megbüntetések, vagy gratia adások lévén, ha megjobbitya életét, az esperestnek is hírével ugy bocsássa bé az templomban. Az olyan ember penig az esperestnek egy forintot fizessen, az papnak is annyit, templom szükségere is penig adgyon két forintot, miglen penig az végben nem megyen, addig az eö modgyok szerint valo szolgálatot is az olyan embernek ne praestallyon az pap.

17. Ha valamely ember az papot törvéntelenül és ártatlanul megszidalmazná, annál inkább ha megverné, nem adván okot reá az pap, az falusbiro vagy az tisztek az pap panaszára az oly embert megfogják, és az várban vivén büntetessék érdeme szerint, és ha mi birs[a]gbéli büntetésben esik, harmada az panaszlo papé, két része az tiszteké légyen.

18. Az mely szentegyháznak épületire vagy czinteremjére is az falu jo gondot nem viselne, első büntetés három forint, második hat, harmadik kilencz forint légyen, negyedszer tizenkét forint, ha ugyan mégis meg nem éppitették.

19. Ha valaki az pap hire és engedelme nélkül az templomnak vagy czinteremnek ajtaját maga hatalmával megnyitana vagy az templombol valamit kilopna, az olyan ember megfogattasék, és az várbéli tiszt büntettesse törvénnyel érdeme szerint.

20. Az mely ember tolvajul ragad feleséget magának attya és annya consensussa nélkül, arrol az egész országnak vagyon vegezése, és affeleknek megbüntetése nem az papokat, hanem az mi tisztviselőinket illeti. Hanem affele czégéres vetekben élőknek annak idejében vagy öszve eskettetések, vagy elvalasztások, vagy templombol valo kitiltások, vagy peniglen recipiáltatások áll az papi rendeken, az dolgoknak mivolta tanitván meg azokkal mit kelléssék cselekedni.

21. Az mely házas emberek egymást elhadnák papok elvალasztása nélkül, keressék törvényel egymást az papok előtt, ha penig valamely fél az esperest citaciojára, pecsetire compareálni az törvény előtt nem akarna, az igazágos felnek teyenek törvént, az masik fél peniglen fogattassék meg az falusbiráktól és tisztektől, vitetessék bé az várban, és elsőben is annak javaiból az esperest pecsetinek meg nem böcsüléseert hat forintal büntetessék, mely az esperest illesse, az convincáltatott személy peniglen az tisztek büntetése alatt légyen, hasonloképen az, ki affeleknek pártfogoja lenne.

22. Az mely személyek megesketettés előtt elsőben paráznául élnének, és azutan eskünnének egyben, az olytant az mely pap megesketetné esperestyre hire nélkül, tizenkét forinton convincáltassék, az személyek is penig az két részről tizenkét forintra, ha ecclesiakövetés vagy az esperestel és papokkal valo véget nem érés nélkül magokat copuláltatnak.

23. Az mely attyafias személyeket tudva valamely pap negyedik izig egyben adna, papságát veszti el, és az tisztek büntetése alatt léssen, ha penig megbizonyosodik, hogy nem tudva cselekette, tizenkét forintal büntetődik.

24. Az személyek is ha tudva copuláltatták magokat és laknak egymással, az országnak affelekről irott törvénye szerint az tisztek által büntetettek, ha penig nem tudva lett abbéli cselekedetek, és törvény előtt eszekben vévén egymástól el akarnak válni, az az papok igazításában áll.

25. Az egyéb czégéres vetekben élőknek is peniglen külső büntetések mivel az tiszteket illeti, abban az esperestek és papok magokat ne elegyítsék, mert az eö hivatallyok szerint nem egyebek bizattatnak eö reájok, hanem az [...]k tudományokra, tanításokra, tiszteken valo eljárásokra, erkölcsekben valo magok viselesire valo vigyázás, de mihelyen azok is czégéres vetekben találtatnak, priváltatván officio az külső magistratusnak jutnak büntetések

alá, viszont az halgatoknak is eletekre és tanításokra kel ugyan vigyázniok, de az megnevezett dolgokon kívül az egyéb külső büntetés nincsen az papok hatalmában, hanem csak az ecclesiái fenyítés, ugi mint az praedicallás, szentírásnak magyarázása, könyörögtetés, keresztelelés, eskütetés avagy elválasztás, templomból méltó dologért való kirekesztés avagy befogadás, és töb efféle dolgok, az szerint templomokra való gondviselés.

Mely fellyeb megirt rendelesünket, mint az mellyek az közönséges igasság és az törvények rendivel nem ellenkeznek, az Isten dicsőségét pedig magok eppületekkel terjeszteni segítik, azon méltosággal mell[yl Isten kegyel?]mbeol ez Fagarasföldi baronátusságot bírjuk, attuk ki az megirt oláh esperesteknek, papoknak s oláh ecclesiabelieknek, magunk méltosága szerint hagyván és parancsolván minden rendbéli Fagarasföldi tiszteinknek, hogy az megirt oláh ecclesiabelieket az megirt regulak szerint való magok viselésekben semmiben meg ne háborgassák, hanem mind azokban őket szentől megtarcsak, sött hozzánk való hűségetek azokra való illendő vigyázásban is tapasztaltassák meg. Ha mi dolgok pedig interveniálnának, olyak, mellyek ez elejekben adatott punctumokban befoglalva nem volnának, az esperestektől hiteles informatiot vévén, bennünket valósággal tudositcsanak, hogy az iránt is őket kegyelmes dispositionkal éltethessük, az mint hogy elkezdett czélunk szerént az istenes tudományban és kereszteni életben az Istennek dicsőségire őket tovább is terjeszteni akarjuk. Melyekben ha ki mindkét részről akadalyoskodnék, mind az Istennek iteletit várhattya, mind pedig magunk kemény animadversionkat el nem kerüli. Azon dolgoknak valóságára ez kegyelmes levelünket magunk méltoságos pecsetünkkel megerős[itte]vén. Datum in arce nostra Fagaras, die prima mensis Martii, anno domini millesimo sexcentesimo septuagesimo quinto.

Ex veris suis originalibus transumptum per me Stephanum Kopacsely manu propria

[A szöveg alatt] 1675. Fogarasföldi papokrol való dispositio oláh papok visitatiójáról, canonicus articulusról.

Fagarasföldi.

MNLOL, F 234 (Erdélyi Fiscális Levéltár), XXI. szekrény, Fasc. B. nr. 8.

Anna Bornemissza's Instruction from 1675 and the Orthodox Communities from Făgăraș District

Keywords: interconfessional relations, Făgăraș district, Orthodoxy, Calvinism, canonical visitation, congregation, consistory

The aim of this paper is to reveal a new segment of the complex relationship between the Orthodox communities from Făgăraș district and the Calvinist church from Făgăraș through Anna Bornemissza's disposal from 1675. The first part of the instruction dealt with the canonical visitation of the Orthodox communities, and the second part contains stipulations regarding the priests and their congregations. On this basis the development of the Orthodox/Calvinist interconfessional relations need to be revised in some respects. Particularly the second part's stipulations suggests that Anna Bornemissza and her entourage aimed to improve the ecclesiastical life of Romanians within the frame of Orthodoxy, and not necessarily tended to a forced conversion to Calvinism.

Fehér Andrea

Székely László Önéletírása

Székely László bécsi utazása során vezetett naplója,¹ könyvtára,² kottagyűjteménye³ és verses önéletírása,⁴ az utóbbi időben pedig fordításai⁵ révén tört be a történeti, illetve irodalmi köztudatba. Legyen szó irodalmárokról, irodalomtörténészekről vagy történészekről, Székely megítélése egybecseng: „a frisskeletű grófság Székely számára egész életében konfliktust jelent, bizonyítási kényszert”,⁶ a könyvek és az írás iránti vonzalma pedig a „szokatlanul mély érzelmi életet élő, sokat csalódott, megkeseredett lelkű [...], közéletből birtokára visszaszorult [...], osztályán belül elszigetelődött ember zárt világának intellektuális erőfeszítéseként”⁷ jelenítődik meg. *Eseménytelen életét* eddig, úgy tűnik, elsősorban a bécsi utazásai miatt volt érdemes elolvasni, mivel hivatalt nem viselt, s ebből kifolyólag nem volt szeme a tágabb összefüggésű politikumra. S valóban, a terjedelmes, több mint 900 oldalt kitevő élettörténet nem tekinthető hagyományos értelemben vett történelmi forrásmunkának, azonban az elbeszélés több értelmezési lehetőséget is rejt. A következőkben a fent említett, Székely-kéziratokkal foglalkozó kutatók értékítéletére szeretnénk reflektálni úgy, hogy közben röviden vázoljuk az önéletírás szerkezeti megoldásait, keletkezéstörténetét, valamint a szerző által felvonultatott irodalmat, melyekben felismerhetővé válnak az Önéletírás vélhető forrásai is.

Az elmúlt évtizedekben nyilvánvalóvá vált, hogy nem csupán a történelem társadalmi felépítésében derekas részt vállaló nagy emberek memoárjait vagy naplóit érdemes elemezni, hanem akár irodalmi, akár történelmi szerepvállalásuk folytán marginálisnak tekinthető emlékirók munkáit is,

Fehér Andrea (1981) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, feher_andrea@yahoo.com

¹ Székely László: *Bécsi utazásomról*. Sajtó alá rend. Németh S. Katalin () Szeged 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 24) (a továbbiakban Németh: *Bécsi utazásomról*). Ennek újrajkiadása Sárdi Margit (szerk.) *Bécsi utazások*. 17–18. századi útinaplók. Tertia, Bp. 2001. 105–200.

² Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion, Buk. 1976. 219–251. A *Székely-theca*ra vonatkozó rész: 228–230 (a továbbiakban Jakó: *Székely-theca*).

³ Benkő András: *Székely László kótáskönyve*. Zenetudományi Tanulmányok. VI. Bp. 1957. 345–406.

⁴ Németh S. Katalin: *Székely László verses önéletírása*. Lymbus. Magyarásgtudományi Közlemények. Bp. 2006. 47–98. (a továbbiakban Németh: *Székely László verses önéletírása*.)

⁵ Egyed Emese (közvetette): *Boros-Jenei Székely László fordítás-munkáiból (1765-1769). 1–2 levél Volterhöz*. Helikon. XXI. 2010. 4(546). Valamint uő: *Az megcsalatott csudáról való beszéd – Borosjenei Székely László fordítás-munkáiból (1765–1769)*. Helikon 2010. XXI. 16(558); Németh S. Katalin: *Petrarchának ezen jeles szavai. Székely László Petrarca-fordítása*. = Jankovics József (főszerk.): *Nem súlyed az emberiség! Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA, Bp. 2007. 191–197. (a továbbiakban Németh: *Petrarchának ezen jeles szavai*.); Lengyel Réka: *Petrarca, a lélekvezető. A De remediis utriusque fortunae újraértékelése*. Doktori disszertáció. Szeged 2011. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1592/1/LengyelR_disszertacio.pdf Letöltés 2013. szeptember 1-jén. (A továbbiakban Lengyel: *Petrarca, a lélekvezető*.) Máté Ágnes: *Francesco Petrarca De remediis Utriusque fortunae c. művének 18. századi magyar változatai*. = Szörényi László – Lázár István Dávid: *Varietas Gentium – Communis Latinitatis. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*. Szeged 2008. 59–68. (a továbbiakban Máté: *Francesco Petrarca*.)

⁶ Németh: *Bécsi utazásomról* 103.

⁷ Jakó: *Székely-theca* 228.

akikből hiányzik ugyan a történeti látásmód, elbeszéléseik mégis híven tükrözik koruk társadalmi és kulturális életét. A jelen tanulmány egy ilyen, sok szempontból marginálisnak tekinthető 18. századi önéletírást szándékszik bemutatni, melynek szerzője ifj. Székely László. A Székely család erdélyi pályafutása id. Székely László borosjenői kismemessel kezdődik, aki Teleki Mihály bizalmasaként I. Apaffi Mihály fejedelem korában emelkedett fel, előbb mint Erdély főpostamestere, majd Kolozs vármegye főispánja, azután tanácsúr s a fejedelmi tábla elnöke lett, s mint tekintélyes vagyon szerzője vonult be a fejedelemség történetébe. Fia, Székely Ádám már politikai szerepléstől mentes életet választott, s a katonai, illetve diplomáciai sikerek helyett házasságok révén gyarapította vagyonát. Harmadik, Rhédei Katával kötött házasságából született 1716-ban a fent megnevezett ifj. Székely László. Őneki azonban (akárcsak egyetlen életbenmaradt testvérének, Ádámnak) szülei korai halálával leszűkültek a lehetőségei, így nem jutott fontosabb tisztségekhez, és kívülállóként szemlélhette, hogyan alakul át Erdély társadalma. 47 évesen döntött úgy, hogy könyvbe szerkeszti az addig már leírt, és folyamatosan jegyzett szövegeit, s ez a mintegy 1000 oldalnyi társadalom- és önéletrajz képezi vizsgáldásunk tárgyát.

Székely László Önéletírásában a személyes élmények vázolása volt az elsődleges cél, így elbeszélése csaknem teljesen híján van a külső történések megjelenítésének. A múlt és jelen együtt látásából adódó elmélkedő leírást tipikus szenvedéstörténeti keretbe helyezte: „Én is veled együtt, édes felebarátom, mind az halandóságnak, mind az világi szenvedéseknek, terheknek, ellenkezéseknek, bajvívásoknak sorsosa lévén, miként evezett légyen életemnek kisded sajkája e világ tengerének szélvészés özönében, amint tudtam, leírni indultam.”⁸

Székelynél már nem találkozunk a magamentegetés közkedvelt retorikai fordulataival, igaz, az emlékezésre serkentő konkrét példák felsorolásai elmaradnak. Ám az előszóban idézett szerzők, Ovidius, Seneca vagy Szent Ágoston már nyilvánvalóvá teszik, hogy Székely élettörténete sem lehetett több vagy más, mint szenvedéstörténet, melynek egyetlen célja tanulságként szolgálni: „Kegyes olvasó! akinek ezután kezdedben akad ez írás, emlékezzél meg sorsodról, ha most nincs, de míg élsz, még néked is lehet részed ilyenekben vagy hasonlóknban, mert ember vagy te is.”⁹ Felsejlik tehát az idézetből a szerző azon vélekedése, hogy élete része az emberi lehetőségeknek, ezért minden álszerűséget félretéve méltó a tanulmányozásra. Ez az indoklás a maga nemében páratlan, a „kegyes olvasót” ugyanis Erdélyben addig senki sem buzdította, hogy egy egyszerű, néhol jelentéktelennek tűnő, közéleti ambíciók és megvalósítások nélküli élettörténetben elmélyüljön. Az ágostoni elgondolás élesen kirajzolódik ezekből a kezdő gondolatokból, még ha a keresztény antropológiától kölcsönzött szenvedés és elmúlás motívumai inkább jellemzőek a 17. századra és a 18. század elejére, mint arra az időszakra, amikor Székely írt. A század második feléből ismertünk ugyan még megtéréstörténetnek álcázott politikai magamentegetést (Vargyasi Daniel István),¹⁰ de általánosan

⁸ Székely László *élete azaz eredetének, eleinek, születésének, nevelésének, ifjúságának, megélemedett idejének s ez idők alatt lött világi viszontagságainak leírása*. Országos Széchényi Könyvtár. Bp. Quart. Hung 4312. 14. (A továbbiakban *Székely László élete*.)

⁹ Uo. 14.

¹⁰ Vargyasi Daniel István udvarhelyszéki főkirálybíró emlékirata érdekes módon feltűnik a század második felében több elbeszélésben is, így pl. Rettegi György, Halmágyi István és Székely szövegeiben is. Rettegi (Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond). Kriterion, Buk. 1970. 331. (A továbbiakban Rettegi: *Emlékezetre méltó dolgok*.) és Halmágyi István (Halmágyi István: *Naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785*. Szádeczky Lajos (közli) = Monumenta Hungariae Historiae. Scriptorum, XXXVIII. Akadémiai Kiadó, Bp. 1906. 365–369 a *Descriptio vitae* megjelenését követő megtorlásokat, míg Székely csupán a botrány előszelét jegyezte fel 1763-ban: *Székely László élete*. 147.

elfogadott kezd lenni a „maga szórakozására és kedvére” összerakott személyes, de főként kollektív történetek elbeszélése, melyek már nem követik a hagyományos kesergő üdvörténetek protestáns mintáit. Székely esetében, úgy véljük, korábbi olvasmányai, vallásossága meghatározták az íráshoz való viszonyát, még akkor is, ha a retorikai fordulatokon túl kibontakozó, korán árván maradt, majd saját gyermekeit és első feleségét is elvesztő ember élettörténete teljesen beleillik a szenvedéstörténeti keretbe. De ezekre a későbbiekben visszatérünk majd.

Az *Előljáró beszédről* Németh S. Katalin jogosan állapította meg, hogy teljesen elkülönül az utána következő köznapi eseményeket felemlegető elbeszélés stílusától. Bethlen Miklóssal párhuzamba állítva jut el Németh arra a kézenfekvő megállapításra, mely szerint „a nem túlságosan művelt és írói gyakorlattal nem rendelkező [...] köznapiság szintjére ereszkedő”¹¹ szerzőtől ennél több igazán el sem várható. A bevezető 15 oldal azonban nem csupán stílusában különül el a mű további részétől, hanem elsősorban szerzőségét tekintve. A megoldás Székely sokrétű írói tevékenységében keresendő, bevezető gondolatai ugyanis a már idézett két mondat kivételével Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című műve II. könyvének előljáró beszédéből származnak.¹²

Az elmúlt években nagy népszerűségnek örvendett a Székely-féle Petrarca fordítás, s ennek eredményeként tisztázódtak a nyolcvanas években megfogalmazott téves feltevések is.¹³ A *Jó Szerentsének és Szerentsétlenségnek orvosságairól* című, több mint 1000 oldalas kézirat 1760–1762 között készült el, amint ez kiderül a fordító olvasóhoz címzett felszólításából, illetve a kötet végén levő bejegyzésekből.¹⁴ A petrarcai gondolatok tehát frissek voltak, hiszen Székely 1663-tól dolgozott Önéletírásán. Így az antik irodalom jeles képviselőinek felvonultatása, Ovidius, Seneca, majd pedig Szent Ágoston szerepeltetése inkább tükrözi Petrarca egyéni ízlését, mint Székelyét. Érdekes módon az *Előljáró beszéd* nem említi meg Petrarcat, habár amint azt látni fogjuk, a további szövegbeemelésekkor konkrét utalás történik az olasz szerző munkájára. Legalább annyira lényeges azonban az, hogy az Önéletírás éppen az *Ellenkező szerentsének orvosságairól*, vagyis a *De remediis* II. könyvének bevezető motívumaival szólítja meg az olvasókat, ami azt bizonyítja, hogy a szerző maga is úgy vélte, élete tökéletesen beleillik a szenvedéstörténeti keretbe, mert utólagosan átgondolva léte „örökös harc és küzdelem”. Pessimista életszemléletét Székely a Prédikátor könyvéből vett passzusokkal igyekezett igazolni, ezzel magyarázható, hogy mind az Önéletírás, mind a Fortuna-könyv fordításának előszavában ugyanazokkal az idézetekkel találkozunk: „Felette igen nagy hijában valóság, azt

¹¹ Németh Katalin: „bizony igazat írok, és ugj írom a mint volt”. Székely László önéletírása. Irodalomtörténet. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986/3. 618–619. (A továbbiakban Németh: *Székely László önéletírása*.) Hasonlóan vélekedik Jakó Zsigmond, aki értékítéletét Székely egész munkásságára kiterjeszti: „terjedelmes fordításai, versei és önéletrajzi feljegyzései nem árulnak el különösebb írói talentumot.” Jakó: *Székely-theca* 228.

¹² Székely László: *A jó Szerentsének és a Szerentsétlenségnek orvosságairól*. Haáz Rezső Tudományos Könyvtár. Székelyudvarhely. Mss. 354 (a továbbiakban Székely: *Magyar Petrarca*). A előszóba (1–15.) beemelt részek: 768–769, 772–773, 775–776, 783–790. A fordításból átvett szövegrészek már egyfajta stiláris szerkesztésen mentek át, Székely nem veszi át mindig szó szerint a Petrarca-idézeteket, hanem saját nyelvezetéhez igazítja azokat.

¹³ A Máté Ágnes vizsgálódásából derült ki, hogy a fordítás alapjául szolgáló kötet a Székely tulajdonában levő 1613-as genfi kiadás, továbbá az is, hogy a Debrecenben 1813-ban megjelentetett magyar Petrarca-fordítás mégsem a Székelyé. Máté: *Francesco Petrarca* 63–64. A debreceni fordítás és a Székely-thecában őrzött kötet közötti azonosságról először Jakó Zsigmond írt (Jakó: *Székely-theca* 229), meglátásait azonban Németh S. Katalin is megcáfolta, igaz a fordítás kéziratának ismerete nélkül. Németh: *Petrarchának ezen jeles szavai* 194–197.

¹⁴ Székely: *Magyar Petrarca* 23, 764, 1290.

mondja a Prédikátor, felette nagy hijában valóság, ezek mindenek hijában valóság”,¹⁵ illetve „Nincsen semmi állandó a világban, mindenek hiáavalóságnak hiáavalóságai”.¹⁶

A Fortuna-könyv fordításának bevezető oldalai tartalmazzák Petrarca olvasókhöz címzett levelét is, mely önéletírói elemeket vonultat fel, röviden vázolvva a humanista gondolkodó életének főbb eseményeit s vélhetően a prózai Önéletírás elkészítésének gondolata is ennek hatására fogalmazódhatott meg Székelyben.

Petrarca szellemi támaszként kíséri végig a kézirat első szakaszait. A létért folytatott küzdelem leírását követően felbukkan a már klasszikus szerkezeti elemekben is, a származás felvázolásában. A mindössze néhány évtizedes erdélyi múlttal rendelkező Székely család nehezen zárkózott fel a híres erdélyi famíliák sorába, s a viszonylag rövid idő alatt szerzett rang és vagyon egyértelművé teszi, hogy nem örvendett túlzott népszerűségnek sem. Ezért aligha találunk olyan emlékirót, aki ne tett volna epés megjegyzéseket a Székely családra, s főként id. Székely Lászlóra vonatkozóan. Kevésbé sértőek az emlékiró atyjáról szóló feljegyzések, Székely Ádám megítélése ugyanis már nem egyöntetűen negatív. Mindkét felmenő aktív történeti cselekvője volt az emlékiratok színtereinek, az előbbi árulásai és intrikái révén, az utóbbi buzgó kálvinista életvitelének és sikeres házasságainak köszönhetően. Röviden, Rettegi Györgyöt idézve ennyit tudtak a korabeliek az önéletíró származásáról: „az atyja volt Ádám, annak atyja László, Apaffi Mihály fejedelem idejében Teleki Mihállal együtt adták el az országot s egyszersmind emergáltak volt”.¹⁷ Ugyancsak kellemetlen a Székely famíliának a *Syntagma et Syllabus mortuorum*ban,¹⁸ az Apor–Cserei-féle lajstromokban való szereplése. A homo novusok között tündöklő id. Székely László a Magyarországról származó többi nemessel együtt nem illett bele az Apor vagy Cserei által elképzelt erdélyi nemesi közösség sorába.

Egy-egy ilyen, az őseire vonatkozó feljegyzés, úgy tűnik, Székely László figyelmét sem kerülte el. Természetesen nem kifejezetten szokatlan a 18. századi emlékiróknál más élettörténetek, memoárok olvasására utaló jeleket találni, a szövegek közötti átjárhatóságról ugyanis számos adat árulkodik. Ifj. Székely László eredetének felvázolásakor (az eredetéről/eleimről) Bethlen Miklós *Önéletírására* illetve Cserei Mihály *Históriájára* való utalással találkozunk. A két munka egy helyen említése azért is lényeges, mivel általuk megismerhetjük Székely elképzeléseit az emlékezés funkciójáról, az emlékirás céljáról. Az önéletírás elsődleges célja Székely számára nem más, mint a megélt kor emlékezetének fenntartása, főként nem „szégyenemlékművek” állítása, hanem az egyéni életút vázolása. Természetszerűen ilyenkor, mint minden kordokumentum esetében, akaratlanul is feltűnik a szűk környezet, nagyobb politikai szerep betöltésekor pedig az elit megjelenítése. De ennek a megjelenítésnek, úgy tűnik, több konkurens módja is volt: „Amaz tudós nagy ember Bethlen Miklós, akinek eszére nem volt méltó az akkori világ, nem állhatta többekkel együtt életének leírásában az én nagyatyámat is illetni, de mint okos ember mégsem mocskolódott, hanem mint ember ő is indulatokkal bírt, de nemrégiben ezen seculumban támadott egy Cserei nevezetű író, aki ezzel akarta magát híressé

¹⁵ Székely László *élete* 3.

¹⁶ Uő: *Magyar Petrarca* 25

¹⁷ Rettegi: *Emlékezetre méltó dolgok* 269

¹⁸ A munka a valóságnak két különböző ábrázolását nyújtja: míg Cserei ragaszkodott a történetírói hagyományokhoz, s a régi erdélyi családok feljegyzésében a kronológiai vagy betűrend lesz a meghatározó, Apor már önkényesen felállított rendszert követ, a naptári elvet a tematikus (keresztnev) váltja fel, a betűrendet pedig a rímek cserélik fel.

tenni, hogy nemzetének akkori nagyjait mocskolja, s azok között az én nagyatyámat is. Nem derék emlékezhagyás a mások mocskolódása, szerettem volna látni azokat miként mondani merete volna szemében az én nagyatyámnak, a megholt oroszánt pedig még az szűnyog is csípi.”¹⁹ Székely önmagán próbálhatta ki a történelmi ábrázolás lehetőségeit, főként hogy az elbeszélésekben központi szerepet játszó utókor az ő esetében már nem a családtagok köréből verbuválódik, ugyanis az utódok nélkül maradt szerző tudatában van annak, hogy vele együtt a Székely familia kihalt. Nem kívánja torzítani vagy idealizálni családja eredetét s ezen belül is nagyapja birtok- és tisztségszerzési stratégiáit. Nem zárkózik el teljesen id. Székely László negatív megítélésétől, mint ahogyan a grófi cím késői megszerzése is minden bizonnyal kellemetlenül nyomasztotta, s ez magyarázza meg azt, hogy a terjedelmes kézirat első felének nagy része származását hivatott tisztázni. Mégis a kiegyensúlyozott elbeszélések híve, s ez megismerszik majd emberábrázolásaiban is, ahol az élettörténetében negatív szerepet játszó alakok is viszonylag korrekt megvilágításban jelenítődnek meg. Ennél a viszonylagosságánál többet ebben a műfajban nem is várhatunk el senkitől.

Hangsúlyozni szeretnénk azt, hogy id. Székely historiográfiai tisztára mosása során a szerző, akárcsak az előljáró beszédben, itt is messzemenően felhasználta Petrarca *Fortuna*-könyvének tanulságait.²⁰ Amint azt Máté Ágnes és Lengyel Réka már kiemelték, annak ellenére, hogy a fordítóí élmény friss, Székely újrafordítja az itt felhasznált latin szöveget, így az Önéletírásba ékelte passzusok némileg eltérnek a fordítás kéziratától.²¹ Székely személyes érdekességének megfelelően válogatott a *De remediis* II. könyvéből, kiemelve azokat a részeket, melyek leginkább alátámasztották nézeteit: „Az ilyen mások húsát rágni kívánó ember [Cserei] elfelejtkezik arról, hogy az Isten aláz, s az Isten magasztal, és hogy minden uraságok, méltóságok az Istentől vannak. Akit hát az Isten, az király vagy fejedelem, az ország, egy haza, nemzete hivatalokra érdemesnek méltónak tart és esmér, miért ugatja azt egy különös személy minden ok nélkül?”²² A különféle hivatalok, illetve adományok kapcsán Székely a családi iratokra is gyakran hivatkozik, több latin oklevélrészletet emel be a szövegbe, melyeket megvastagít, aláhúz, illetve magyaráz. A származás leírásában előtérbe kerül tehát a történelmi hitelesség kérdése, ezért a szerző mondanivalóját nem a saját igazságához való ragaszkodás, hanem az iratok által alátámasztott múlt határozza meg. A felmenőkre vonatkozó részben következetesen ezt a módszert használja. Ettől eltekintve Cserei ostorozása tíz oldalon át folytatódik az antik, majd keresztény filozófusoktól és prófétáktól kölcsönzött idézetek felvonultatása révén, melyek tulajdonképpen egy idő után már nem is Csereit támadják, hanem Székelyt védik: „A dolognak ez az veleje, hogy az emberi sorsnak folyását az eredet meg nem haladja, akárhonnét szabad felemelkedni, akár a virtus, akár a szerencse nyújtja az ő kezeit.”²³ Székely tudatában van a történelmi változásnak, az ő szemében a világ folyamatos mozgásban van, minden bizonytalan, de főként a jólét és a társadalmi állás fölöttébb ingatag. Ezért is nem lehet ő más, mint Cserei vagy Apor ellenpéldája. Nála nincs és nem is lehet meg az arisztokratikus múltba fordulás, habár a régi

¹⁹ Székely László élete 36–37

²⁰ Székely: *Magyar Petrarcha. Az eredetnek homályosságáról* (II: 5) 806–807, 810–813, valamint *Homályos eredetről* (II: 6) 814–818. Székely László élete. 38–49.

²¹ Lengyel: *Petrarca, a lélekvezető* 137.

²² Székely László élete 37–38.

²³ Uo. 42.

módit ő is szívesen és sokszor emlegeti fel, párhuzamba állítva a század második felében egyre nagyobb tért nyerő nyugati divattal.

De nem csupán Bethlen vagy Cserei jelennek meg a kézirat lapjain. Úgy tűnik, Székely Daniel István történetírói tevékenységét is ismerte, ami azt bizonyítja, hogy figyelemmel kísérte kortársainak hasonló szárnybontogatásait. Az sem kizárt, hogy tudomása volt Hermányi munkásságáról is, annál is inkább, mivel ez szoros barátságot ápolt a Toroczkai családdal, s ő keresztelte Székely második feleségétől, Toroczkai Zsuzsannától született fiát, s a szerzőnek, mint ahogy a kortársaknak is általában, igen jó véleménye volt: „amaz természetben is nagy, de bizony elméjében és tudományában sokkal nagyobb Hermányi Diénes József akkori Nagyenyedi pap”-ról.²⁴ Jakó Zsigmond úgy vélte, Bethlen Kata, valamint Bethlen Imre is hatással voltak Székelyre, bár erre konkrét utalásokat az Önéletírásban aligha találunk.

A család apai s anyai ágon való bemutatása után következik a tulajdonképpeni élettörténet. Igaz, ennek kezdeti szakasza kevésbé kidolgozott, így például a gyermekkor alig pár oldalba van zsúfolva. A nagyobb horderejű érzelmeket megmozgató rész az árvaság leírásában következik be, az ifjúkori emlékek felidézésekor ugyanis a gyám, Jósika Dániel keménysége képezi az elbeszélés gerincét. A szerző a kollégiumi évekről szűkszavúan, saját intellektuális képességeiről azért teljes bizalommal ír: „Nem dicsekedéssel mondom, de ha dicsekedném is, az Istennek gráciájával dicsekedném, nekem az Isten dona animi, az elmének javait nagy mértékben osztotta volt, serény, könnyen tanuló elmével áldott volt meg, úgyhogy nekem se publicus, se privatus praeceptoraim soha egy plágát sem adtanak tanulásbéli restségemért”.²⁵ Ezért is érintette fájón korai árvasága, aminek következtében sem ő, sem testvére, Ádám nem juthattak el külföldi akadémiákra. Az elbeszélésmód ennek a résznek a lezárását követően változik meg. A gyámság alól felszabadult Székely ugyanis hibát hibára halmozva tékozolta az örökséget, került konfliktushelyzetbe egyetlen testvérével. Amint azt Németh Katalin is hangsúlyozta: az elbeszélés ekkor vált át személyessé,²⁶ ekkor kerülnek előtérbe a saját emlékek, a részletes leírások pedig arra engednek következtetni, hogy Székelyt valószínűleg az eseménnyel egyidejű feljegyzések is segíthették ennek a résznek a felépítésében. Fontos megjegyezni, hogy a nagy szenvedéstörténeti megfontolásoktól eltekintve ezeken az oldalakon Székely László korántsem jelenik meg megtört és árvaságát nehezen viselő egyénként. A szerző számtalan anekdotikus, szellemes jelenetet örökít meg ebből az időszakból, melyek megfontolatlanságairól és önkereséséről szólnak. Azzal a paradoxonnal kell tehát számolnunk, hogy a már megélt és megtapasztalt életút végén az egyéni beteljesülés elmaradása mind érdemekben, mind családiakban olyan negatív töltetű narrációt eredményezett, mely természetesen sokszor ellentmond a megélt valóságnak.

A fiatalkori emlékek felelevenítésében kulcsfontosságú szerep jutott a társkeresés leírásának, majd a jegyesség s az első házasság elbeszélésének. Ezek azok a tartalmi elemek, melyekben a Székely-féle önéletírás messzemenően túlmutat kora emlékiróin, ugyanis a mindennapoknak részletekre lebontott ábrázolását nyújtja. A Bánffy Katával kötött házasság, a hosszú jegyesség, lakodalom, majd nász leírása olyan tartalmi elemek, melyek meghaladják a kortárs emlékirók hasonló jellegű feljegyzéseit. A szerző életében legnagyobb eseményként értékelt

²⁴ Uo. 678.

²⁵ Uo. 83–84.

²⁶ Németh: *Székely László önéletírása* 621.

bécsi utazás is ehhez az első családmaghoz kötődik, Székely ugyanis sógora, Bánffy Dénes kezdeményezésére kelt útra 1743 decemberében, hogy kísérletet tegyen a kamarási rang megszerzésére, s részt vegyen Mária Anna főhercegnő és Lotharingiai Károly herceg esküvőjén. A napló tulajdonképpen kronológiailag találhatta meg a helyét az első házasság történetében. A helyzet fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az élettörténet egyharmadát a beékelte naplóbejegyzések teszik ki. A szakirodalom azonban nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy az, amit mi ma bécsi napló gyanánt forgatunk, az az élettörténetbe utólagosan beemelt, tudatosan átszerkesztett szövegrész. Az eredeti napló, ami terjedelmében messze meghaladhatta az önéletírást is, sajnálatos módon nem került még elő: „Melyről úgy gondolkozzál, Kegyes Olvasó, hogy ebben nincs minden úgy rendibe szedve, s leírva, amint kellene, hanem mit naponként láttam s hallottam, s amik azokban akkor eszembe juthattak, én azt akkor az erről írt különös két darabból álló Itinerariumomba leírtam (elég volt ez akkor annyi aetasra), már pedig most egész életem leírásába csak azt lehetett beírnom, amit akkor imígy amúgy feljegyeztettem volt.”²⁷

A bécsi utazás iránti érdeklődés mit sem csökkent a 19. századtól napjainkig, az Önéletírásnak ugyanis ez a legidézettebb s legtöbbször közölt része. Ehhez nagyban hozzájárul az író részletekbe menő aprólékos leírása, amivel az udvari etikettől, színjátszástól a bécsi építkezési sajátosságokig mindent feljegyzett. Az önéletírásba beemelt naplórészletekben az utólagos szerkesztés ellenére gyakoriak az ismétlések, a szerző számos történetet többször is elmesél, sokszor pedig az utólagos bejegyzések bonyolítják el az amúgy is részletezőre sikeredett élménybeszámolókat.

A bécsi utazást megőrkítő naplórész után a szerző visszatér az eredeti szerkezethez. Az elbeszélés hangvétele drámaivá válik, a hazatérést követően ugyanis a szerző elveszti feleségét és leányát. A tőle megszokott módon részletesen írja le előbb gyermeke betegségének alakulását, halálát, majd Bánffy Kata életéért való küzdelmét. Akárcsak az esküvői szertartás esetében, a halottas ház és temetkezési szokások leírásában is páratlan olvasói élménnyel bővülünk. A szöveg leginkább az *Erdélyi változásokra* emlékeztet, habár az Apor Pétert jellemző múltba nézés Székelynél a személyes érdekltség végett kifejezőbbé válik.

Az életrajz azt sugallja, hogy ebből a kétségbeesett helyzetből (*a Székely-ház pusztulása*) a könyvek segítették ki a szerzót, aki saját bevallása szerint eddig az olvasást „éppen nem kedveltem csak ez is példa, Bécsben élttemben azt az híres császári Bibliothecat még meg sem néztem, bizony a Bibliát is nem igen forgattam kezemben”.²⁸ Ehhez képest az Önéletírás kötetbe szerkesztésének idején „már 51-szer olvasom a szentírást, 48. esztendejét töltvén életemnek”. Amint írja, felesége halálát követően vásárolta meg Georgius Hornius *Orbis Politicus* és *Orbis Imperans* című munkáit, s ezzel vette kezdetét a téka *csoportos* bővítése.²⁹ A Székelythea könyvállaga azt bizonyítja, hogy a szerző elsősorban filozófiai és protestáns teológiai irodalmat gyűjtött, de hozzájutott még néhány jogi, történelmi, gazdasági vagy építészeti munkához is.³⁰ Könyvtára azonban nemcsak olvasói élményeiről számol be (könyveiben gyakran találunk margináliákat, aláhúzásokat), hanem a zene iránti rajongásáról, valamint fordítói tevékenységéről is árulkodik. Ugyancsak Bánffy Kata halála után kezdte el a *Tseh Ország*

²⁷ Székely László élete 268.

²⁸ Uo. 547.

²⁹ Uo. 547.

³⁰ Jakó: *Székely-theca* 228.

Ecclesianak Üldöztetésének [...] Historiája c. tiltott könyv fordítását, melyet 1751-ben, mintegy évtizeddel a már sokszor idézett Petrarca-kötet fordításának elkezdése előtt be is fejezett. A Fortuna-könyvvel párhuzamosan dolgozott Johann Hübner történelmi-földrajzi munkáján, melynek első kötetével (*Magyar geográfia*) ugyancsak 1762-ben készült el, akárcsak a Petrarca fordítással.³¹ A fordításokra azonban az Önéletírásban nem találunk utalást.

A gyász munka hosszú folyamatát tovább súlyosbította a Székely családon belüli konfliktushelyzetek kialakulása. Az Önéletírás számtalan bejegyzést tartalmaz a Székely Ádám és László közötti osztozásra vonatkozóan. A szerző leírásából betekintést nyerünk a 18. századi erdélyi vagyonügyek rendezésének módjába, és nem csupán arról értesülünk, hogy kinek jutottak a családi birtokok, hanem arról is, hogy milyen jogi követelményeknek kellett megfelelni az osztozáskor. A leírtakat a családi levéltárban³² őrzött birtokügyre vonatkozó gazdag iratanyag hitelesíti, de nagyban árnyalja is. Az Önéletírás a szerzőt ebben az esetben is alázatos és segítőkész testvérként ábrázolja, akit érzelmi tettek áldozattá, míg eladósodásának a levéltárban őrzött levelekből kirajzolódó története már nem az ő beállítást támasztja alá. A szövegrész kisiklik a kronológiai keretből is, a birtokokon való osztozás előtörténete helyett megismerhetjük a teljes históriát, ugyanis a Székely testvérek közötti *controversia* évtizedes anyaga ide van bezsúfolva.

A vagyonügyi kitérő után az önéletírás szerkezetében újabb változás történik, ugyanis ezt a részt a verses önéletírás követi. A váltást Székely a következőképpen vezeti fel: „Megítélheti akárki, hogy szegény Zsuzsi leányom halála, és ezt hamar követett szegény feleségemnek halála is, nékem bőven elég okok voltak az bánatra, de ezeket segítvén s bővítvén testvéremtől lett sok méltatlan szenvedésem, s azok sebemet már nagyobbítván szörnyű napokat töltöttem el, magamat el és megvonván, úgy bírta osztán a felséges és kegyelmes Isten elmémet olvasásra, írogatásra, amelyekre az előtt majd semmi kedvem nem volt, úgy fogtam volt akkor hozzá osztán, hogy életemet versekben leírjam s jó darabig continuáltam volt is ezeket.”³³

Keletkezését tekintve a kézirat közepére beillesztett 366 szakasz jóval megelőzte a prózát, s úgy tűnik a szerzőt különösebben nem foglalkoztatta az, hogy a verses forma többet elárul az élettörténetből, mint amennyit eddig a prózából megtudtunk. A versek 1745-től a Székely-ház *pusztulásáig* íródnak, vagyis a szerző második házasságából született két gyermekének elvesztéséig, körülbelül 1754-ig, úgy, hogy egyszer meg is szakad a verselés rendje. A vers témáját tekintve kifejezetten a magánéleti eseményekre összpontosít, központi eleme a gyász. Ezzel is magyarázható az, hogy a 366 versszakból 300 az első családmag létrejöttét, majd elvesztését verseli, míg a második házasságot csupán 66 szakaszba tömöríti. Németh Katalin nézete, mely szerint itt „a szerző a prózában el nem mondható érzéseit fogalmazza meg”,³⁴ túlzásnak tűnik, főként Székely életrajzi műveinek keletkezéstörténetét vizsgálva, ugyanis a versek megírásakor az Önéletrajz szerkesztése még gondolati szinten sem valószínű, hogy létezett. Osztozunk azonban az irodalomtörténésznek Székely költői tehetségét s dilettáns verselését illető mérsékelt lelkesedésében.

Székely tehát egy évtizeddel az önéletírás prózai változatának az elkezdése előtt vetett véget a verselgetésnek. A terjedelmes verses önéletírást lezárva tért vissza a kötetben az abbamaradt

³¹ Uo. 229–230.

³² Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár). Acta foundationis Székelyanae.

³³ *Székely László élete* 576–577.

³⁴ Németh: *Székely László verses önéletírása* 47.

rész folytatásához: „Életemnek versekben befoglalt írását eddig continuáltam volt, de az idő, az vénülés [a szerző ekkor 38 éves], és az azt követni szokott kedvetlenség belé untatta velem, kiváltképpen pedig házam elpusztulása, újabban ezen egy pár jeles gyermekemnek hamar egymás után következett elhalásokban a szomorú bánat félben hagyatta velem, azért térek vissza az ezen versek elein félbe szakasztott dolgokra.”³⁵

A második házasság képezi a soron következő prózai rész magvát, s ez az a pont, ahol Székely nem igazán méltón, de bevonul az emlékirói köztudatba. Ezért is véljük, hogy Székely László zárkózott, személyes történetének terhét nehezen viselő egyénként való megítélése nem csupán irodalmi munkásságának fényében alakulhatott így, hanem a 18. századi erdélyi nemes-ség s főként ennek emlékezésre méltó, korántsem szokványos kontextusokban megnyilvánuló élethelyzeteit felelevenítő Rettegi ítéletének köszönhetően is. Ez minden alkalmat megragad arra, hogy szánakozzon a magánéletében pórul járt grófon, mégpedig úgy, hogy többször és részletesen ecseteli második felesége, Toroczkai Zsuzsanna vélhetően³⁶ erkölcstelen magaviseletét: „Most holt meg a szegény gr. Székely László úr is, ki is nekem jó uram vala. Igen derék úriember volt szegény, csakhogy a felesége igen becstelen erkölcsű, ki előtt nincsen személyválogatás, még a cigánylegény is kedves előtte. Úgy mondják e vitte a koporsóba.”³⁷ Rettegi kétszer is halálhírét kelti Székelynek, az első, már idézett és a második, valós időpontot követően is Toroczkai Zsuzsannát vádolja, ezúttal mérgezéssel. Székely tudatában volt felesége kétes hírének, s ez a tudat késztette arra, hogy az élettörténetében feleségéről szóló pletykák valótlanságát bizonyítsa. Akárcsak a Csereire való utalásokkor, most is megnevezi rosszakaróit Bánffi Dénes, Radák Istvánné Toroczkai Kata és Nalácsi Józsefné Toroczkai Borbála (utóbbiak Zsuzsanna testvérei) személyében, de mellettük felvonultat tucatnyi, mások kárán örvendező hírverőt is. Székely páratlan levélnyomozásai (felesége házasságtöréséről szóló hírekkel kapcsolatosan) bevilágítanak az erdélyi nemesi szalonok világába, személyről személyre követte a híráramlás útját. A leírásokat olvasva nem is az a lényeges, hogy helytállóak-e Székely meg-látásai, hanem az, hogy ő milyennek akarta láttatni, s mit szeretett volna az utókorral elhitetni Toroczkai Zsuzsanna felől. Az Önéletírás második házasságától számított elbeszéléseinek köz-ponti szereplője tehát a szerző felesége és felesége családja, betekintést engedve a Toroczkaiak vagyonszerzési játszmáiba is.

A kötet végén található Székelynek az egyetlen közéleti szereplését, a királyi hivatalos (regalista) tisztség betöltését illető reflexiók is, de ezúttal sem kerül sor a nagyobb horderejű adminisztrációs intézkedések bemutatására. Ennek oka a szerző tisztségek iránti idegenkedésében keresendő, s ezért fordulhat elő az, hogy habár hét évig tevékenykedett mint regalista, és saját bevallása szerint a diétáról ez idő alatt egyszer sem hiányzott, mégsem tudunk meg semmi lényegeset az erdélyi politikai életről. A hivatali szerepkör elkerülését ekképpen magyarázza: „Nem csak táblafiuságra, hanem még fő tisztségekre is kétszer a Gubernium által,

³⁵ Székely László élete 631.

³⁶ Székely nem ismerte Rettegi emlékiratát, ezért nem reflektálhatott a feleségét ért vádakra. Azonban a Székely-féle önéletírás tetemes részét képezi a második feleség kétes megítélésének a tisztázása, mint ahogy a folytatásban Thoroczkai Zsuzsanna is mentesíti magát néhány vád alól. Székelyné történelmi megítélésén ez mit sem változtatott, ugyanis Rettegi nyomán már a történetkutatás is úgy tartja őt számon mint könnyelmű nőszemélyt. Jakó: *Székely-theca* 228.

³⁷ A hír végül vaklármának/hamisnak bizonyult, Rettegi utólagos bejegyzéseivel azonban mentesíti magát: „ki nem húzom, mert amit a halálukon kívül írtam igaz”. Rettegi: *Emlékezetre méltó dolgok* 108, 214.

egyszer pedig a guberniális consiliariusságra ugyan ott candidáltam volt, de az édes atyám maga ez iránt való természetit belém öntötte volt, mert nem vágytam reájok. Talán jobb is volt így a mostani szörnyű csuda és nehéz időkre nézve, ám az egy camerariusságot sollicitáltam s nyerém el, azt is testvérem gróf Székely Ádám instigatiójára.³⁸ Való igaz, a rész szerkesztésekor Székelyben is felmerül a történeti kontextus ismertetésének lehetősége, de hamar elveti ezt az ötletet, mivel: „Itt lehetne elég tágas mező Erdélynek és az magyar nemzetnek boldogtalanságának leírására, de nem az én dolgom az itt, nem is célom, mert én életemet akartam leírni, oldalaslag amik bécsúsztanak ide, elég az nekem, támaszt az Isten olyan jó hazafiát is, aki ezen boldogtalanságokat le fogja írni, és a következőknek szemek eleibe fogja terjeszteni.”³⁹ Ezzel magyarázható az, hogy a nagy történelmi cselekvők, mint például Buccow, a szerzőtől már megszokott módon, most sem hivatala súlyának terhét viselve jelenítődik meg, hanem mint a kertkultúra iránt lelkesedő személy, aki Székellyel gyakran vitatta meg kertépítési terveit.

Az élettörténet utolsó részében ez az egyetlen összefüggő rész. A kötet utolsó oldalain ugyanis alig kapcsolódó szövegtörödékeket olvashatunk, a szerző anekdotákat vázol fel, melyek már nem alkotnak szerves egységet. Több, az élettörténetben amúgy beékelhető részlet kerül bemutatásra: gyermekkori emlékek, ifjúkori kalandok és vadászélmények. Számtalan birtok- és peres ügy, az egyetlen összefüggő rész ebben az időkeretet és szerkezetet nem tisztelő részben a fent említett kamarási rang megszerzését leíró rész. Úgy tűnik, a szerző nem tudta, vagy nem akarta élettörténetét lezárni. Helyette megtette ezt 1772-ben Toroczkai Zsuzsanna, aki részletesen örökíti meg Székely utolsó pillanatait.

Székely önéletírása, ahogyan már oly sok esetben megtörtént a század folyamán szerkesztett élettörténetekkel, kisiklik a kánonok és szabályok hatálya alól, nem csupán átmeneti műfajokat hoz létre (itt az átdolgozott, utólagosan szerkesztgetett naplóra gondolunk), hanem párhuzamos írástípusokkal mutatja be ugyanazt a valóságot. A műfaji váltások tökéletes teret biztosítanak az emlékeztörténeti vizsgálódáshoz, rávilágítva arra, hogy a már megtapasztalt (a jövő által jelentéssel ellátott) múltat megszólaltató retrospektív emlékiratok, illetve a jelenben, vagyis a történettel egy időben papírra vetett elbeszélések, naplók miként jelenítik meg az elbeszélő személyét és élményeit.

A mű témájában és szerkezetében az előszóban már idézett hiábavalóságok és változások rögeszméjét követi, mely úgy tűnik, Székely egész írói tevékenységét átszövi. Ha voltak is előzőleg elgondolt tervei, idővel megváltoztatta azokat, nyilván úgy vélte, hogy a számtalanszor megszólított Kegyes Olvasó csak akkor értheti meg teljes valójában a mű szerzőjét, ha minden általa készített személyes hangvételű emlékiratot egy kötetbe zsúfol. A szerkezeti váltásokat narrációs fordulópontok készítik elő és zárják le, egyfajta tudatosságot sejtetve. Habár időben mintegy húsz év van a beemelt napló és a prózai önéletírás között, Székely írói stílusa, nyelvezete, prózatechnikája egységes maradt az első önéletírói alkotástól az utolsóig. Az Önéletírás rendkívül engedékeny nem csupán abban, hogy több műfajt is megtűr, hanem azáltal is, hogy a család többi tagjának emlékezeit is magába foglalja, ami továbbra is azt bizonyítja, hogy ebben a században az önéletírásra még nem jellemző az intimitás, személyesség és titkosság. Az írás pedig nem egy elszigetelt tevékenység és kollektív (s a családon belül mint emlékhely betöltött) funkcióját mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a szerző kéziratát a második feleség,

³⁸ Székely László *élete* 770.

³⁹ Uo. 815–816.

Toroczkai Zsuzsanna folytatta s alakította át saját életének siratófalává. Igaz, az általa írt rész inkább a beszélt nyelvből ismert elbeszélésmódra hasonlít, akárcsak a család tisztartójáé, Tóth Zsigmondé, aki harmadik szerzőként zárja a kötetet.

Autobiography of László Székely

Keywords: autobiographical writing, ego-documents, 18th century Transylvania

It is the purpose of this study to present how autobiographical writings can slip within disciplinary boundaries. The autobiography of an 18th century Transylvanian noble man called László Székely includes different genres from autobiographical poems to diaries and memoirs in order to show different aspects of the same life-experience, revealing in the same time the conditions and limits of modern self-fashioning. We consider Székely's work as one of our few modern autobiographies capable to sustain self-reflection, focusing on individual experiences rather than political and economical circumstances. This personal approach of past and his revealed subjectivity makes the author's work unique among the eighteenth-century Transylvanian ego-documents.

Emódi András

Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon kényszerek és gyarlóságok tükrében, azaz valóban siralmas váradi krónika (1944–1987)

Jakó Zsigmond professzor 2004 nyarán írásban és szóban egyaránt nyomatékosan felkérte e sorok íróját a nagyváradi római katolikus egyházi levéltárak és könyvtárak 1949 utáni, meglehetősen homályos és zürzavaros sorsának lehetőség szerinti tisztázására. Ennek oka – a tudománytörténeti vonatkozásokon túlmenően – a *Váradi siralmas krónika* c. írásában világosan körülírt 1949. évi levéltár- és könyvtármenekítési akciónak egy *jóindulatúnak aligha nevezhető* szerző által két ízben is megismételt, tudatosan hamis beállítások voltak.¹ A jelzett év őszén Lindenberger János (1869–1951) nagyprépost kérésének eleget téve Jakó Zsigmond közreműködött egy gyors menekítési akciónak a megszervezésében, melynek köszönhetően a biztos pusztulást kerülte el és a székesegyház épületének ideiglenes oltalmába került egy, az állam által lefoglalt püspöki palotából kiebudalt könyvtári és levéltári állományrész. E tények ellenére az említett szerző közel fél évszázad elteltével az 1949. évi eseményeket oly módon állította be, mintha azok az akkor kezdődő államosítási akciók részét képezték volna.² Bár a történelmi távlatokban gondolkodó Jakó Zsigmond írásában kijelentette, hogy „ez a tisztázás nem annyira tisztességükre kényes emberek, hanem sokkal inkább az egyház érdekében halaszthatatlan”, meggyőződésünk, hogy a személye és különösen becsülete ellen irányult otromba támadás mélységesen felháborította, ugyanúgy, mint olvasói közül is sokakat, akik ismerték az ügyet és főként a sértett jellemét.

A felkérés teljesítése kerek évtizedet késett, ennek több oka is van. Egyrészt a vonatkozó hiteles, tisztázó erejű iratanyag azonosítása a csonka, megtizedelt és rendezés alatt álló egyházmegyei levéltári állomány esetében csak késői eredményt hozhatott, másrészt elsősorban 18. századi könyvtár- és szerteágazó intézménytörténeti kutatásaink gyakorlatilag nem adtak alkalmat a 20. századi iratállomány tartalmának részletesebb megismerésére. Érdeklődésem csak akkor fordult az elmúlt bő fél évszázad kérdései felé, amikor Ft. Böcskei László püspök az egyházmegye számos államosított ingatlanának és ingóságának 1945 utáni zavaros vagy teljességgel ismeretlen történetét próbálta tisztázni, elsősorban levéltári forrásanyagok felkutatásával.³ Ugyancsak ilyen irányba mozdított ki a Bogdánffy Szilárd vértanú püspök

Emódi András (1970) – Restitutor Kutató-Tervező Műhely Nagyvárad, munkatárs, aemodi@gmail.com.

¹ Jakó Zsigmond: *Váradi siralmas krónika*. = *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*. Regnum 2004/1–2, 93–114.

² Fodor József: *A Nagyváradi Római Katolikus Püspökség*. = *Erdélyi egyházaink évszázadai*. RMSZ zsebkönyvek. Buk. 1992. 106.

³ E sorok írója 1998–2012 között az egyházmegye műemlékkönyvtárának öre, 2009–2012 között az egyházmegye levéltárosa volt.

életével kapcsolatos levéltári kutatások folyama, melyek résztvevőjeként először szereztem mélyebb betekintést az emberi gyarlóságokkal sűrűn telehintett ötvenes évek légkörébe. Bár az általános ismeretek szintjén tisztában voltam a váradi egyházmegye 1952 utáni sajnálatos irányváltásával, az egyházmegyei levéltár vonatkozó irategyütteseinek tüzetesebb és célirányosabb átnézésével megbizonyosodhattam affelől, hogy az itteni vezetés 1952 után és egészen az 1980-as évekig csapdában vergődött, és végzetesen rossz irányba csúszott el. Világossá vált, hogy a gyarlóságok tekintetében itt már nemcsak a kényszerítő körülmények játszották a főszerepet, hanem az egyéni ambíciók, jellemgyengeségek is. A kutató szem előtt egyre nőtt a kontraszt a szatmári és különösen az erdélyi egyházmegyék mindvégig egyenes gerincű, a legnehezebb időkben is a lelkiismereti tisztaságot megőrző korlátok közötti lavírozása és az államhatalom mintegy kézi vezérlésű bábjának mutatkozó nagyváradi egyházmegye között. Igazán sajnálatos, hogy a váradi egyházmegyében született legújabb intézménytörténeti kötet is nagyvonalúan elsiklott e tény felett, és az unalomig taglalt, parttalan joghatósági vita alakulására fűzve a mondanivalót,⁴ következetesen szőnyeg alá söpörte saját múltjának árnyoldalait, legfennebb a témát alaposan ismerő olvasók érthették meg a gondolatmenetében ide-oda csapongó és a létező egyházmegyei forrásokat szelektíven (szelektív emlékezettel) felhasználó irományban elszórt „terhelő” információkat.⁵ Szélesebb kontextusban tárgyalja a hazai római katolikus egyházmegyék 1963–1978 közötti történetének számos vonatkozását egy román nyelvű alapvető szakmunka, mely a Vallásügyi Államtitkárság levéltárának adataira alapozva ad láttelepet az államhatalom kegyeit kereső és azzal nyíltan együttműködő nagyváradi egyházi vezetéséről is.⁶ Egy közelmúltban megjelent fokozati dolgozat ugyancsak kellő kritikával taglalja az egyházmegye 1945–1989 közötti időszakát.⁷

Valószínűleg sok igazság lehet abban a feltevésben, mely szerint a nagyváradi egyházmegye második világháború utáni morális zuhanórepülése igazából Pop Iosif (1886–1960) 1921. augusztus 12-i egyházmegyei inkardinációjával kezdődött. A máramarosszigeti származású és paként az egri érsekségen ténykedő Pop az 1919. évi összeomlás után azonnal Bukarestbe távozott, rövidesen egy óromániai választókerület parlamenti képviselője, majd kultuszminisztériumi irodafőnök, osztályelődő, vezérigazgató-helyettes lett. A román egyházpolitika kezdettől (majd az 1929. évi konkordátumot követően egyre következetesebben) a partiumi egyházmegyék destabilizálására, egyúttal az erdélyi egyházmegyének az anyaországtól való elszigetelésére törekedett. E szándék részeként Popot mintegy bomlasztó csíráként Nagyváradra helyezte, ahol 1925. április 17-én szentjobbii apáti címet és javadalmat,⁸

⁴ Az 1929. évi Konkordátum által összevont nagyváradi és szatmári egyházmegyék egymáshoz való viszonya, illetve mindenkori vezetőik joghatóságának kérdései.

⁵ Fodor József: *A nagyváradi egyházmegye ideiglenes főpásztorai a XX. században*. Kvár 2008.

⁶ Ovidiu Bozgan: *Cronica unui eșec previzibil. România și Sfântul Scaun în epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963–1978)*. Buc. 2004.

⁷ Lőrincz Ferenc Károly Ottó: *A Nagyváradi Római Katolikus egyházmegye története 1945 és 1989 között*. Nagyvárad 2013.

Rómán ny. összefoglalójának elektronikus elérhetősége: 193.231.20.119/doctorat/teza/fisier/833.

⁸ Az egyházmegye egyedüli javadalmas apáti székében elődje az 1924-ben elhunyt tudós kanonok, Fraknoi Vilmos volt!

majd 1928. augusztus 10-én kanonoki stallumot kapott.⁹ Egy percre sem lehet kétséges, hogy Pop négy évtizedes váradi pályafutása során mindvégig központi feladatot teljesített. 1930-ban már a román kormány titkos jelöltje volt az (egyesített) szatmár–nagyváradai püspöki székre,¹⁰ majd Fiedler István püspök erőszakos 1939. évi lemondása után ismét sikertelenül próbálta az államhatalom a váradi főpapi székre ültetni. A második bécsi döntés után a magyar hatóságok azonnal kitoloncolták Dél-Erdélybe, ahol elvileg Márton Áron apostoli kormányzó joghatósága alá jutott, akivel többször is összetűzésbe került. 1945-ben a román csapatok nyomában ismét Nagyváradra jött, majd az 1949-ben szárnyra kapott romániai békepapi mozgalom vezető egyénisége lett. Türelemmel kivárta, amíg az államvédelmi hatóságok az újból eltakarítják Scheffler János püspököt, Bogdánffy Szilárd titkos püspököt, végül 1952. augusztus 15-én Schriffert Béla püspöki helytartót. Diadalmenete három nappal később, 1952. augusztus 18-án kezdődött, amikor is a káptalan még élő, idős kanonokjai – zavaros körülmények között – Pop Iosifot káptalani helynökké választották. Scheffler püspök jilvai halála után Pop teljhatalommal vezette az egyházmegyét. 1957 februárjában nagy nemzetgyűlési képviselő lett, plénumban és vezető napilapok hasábjain propagandatitkárokat megszegyenítő osztályharcos beszédekkel. Ötvenéves papi jubileumát a nagyváradai székesegyházban tartották nagy pompa közepette, 1959. június 25-én. A meghívottak között a kultuszminisztériumi, a helyi és országos pártvezetés éppúgy szerepelt, mint a békepapság színe-java. Az intézőbizottság titkára – Bélteky Ferenc – személyesen Gheorghe Gheorghiu-Dej-nek és Ion Gheorghe Maurernek is küldött sürgönyt az eseményre. Egy évvel később bekövetkezett halála után (1960. február 6-án) a székeskáptalan hirdetésén az elhalálozott neve után – egyházi titulusainak felsorolását megelőzően (!) – ez állt: *a Román Népköztársaság csillagrendjével kitüntetett Nagy Nemzetgyűlési képviselő [...]* Pop Iosifot a Szentszék kiközösítette.

A váradi egyházmegye levéltárainak és könyvtárainak sorsát meghatározó körülmények megértéséhez Pop személyén kívül meg kell emlékeznünk az egyházmegye irányvonalát megszabó vezetőkrol és az események egy részét valószínűleg a háttérből irányítókról is. Érdemes megjegyeznünk azt a tényt, hogy a nagyváradai az összes közül a legkisebb egyházmegye volt, alig több mint felszáz aktív pappal, így az „iroda”, a szűkebb vezetés mindössze két-három személyből állt. A káptalannak különösen a hatvanas évektől csak formális szerep jutott. Az alábbiakban kiemelt tényanyag akár tendenciózusnak is tűnhet, ám kizárólag csak igazolható és az események valamelyes megértéséhez szükséges adatokat sorakoztattunk fel. Hangsúlyozzuk, hogy nem tisztünk, és nem áll szándékunkban ítéletet mondani a meglehetősen hosszú életű nagyváradai békepapi mozgalom felett, az a korszakkal foglalkozó egyháztörténeteszek feladata.

⁹ Személyi lapja a Nagyváradai Egyházmegyei Levéltárban (N.E.L.); A Popra és a következő oldalakon bemutatott egyházi személyekre vonatkozó vázlatos információk legfőbb forrásai, további hivatkozás nélkül: Személyi dossziék (Hosszú László, Hutás Zoltán Pongrác, Ópalotay János, Török László, Zitzmann Ferenc), továbbá Pop Iosif önálló iratállománya és az egyházmegyei iroda iktatott iratai (N.E.L.); Bozgan 2004; Fodor József: *A nagyváradai egyházmegye történelmi sematizmusa 2003*. Nagyvárad 2003; Fodor 2008; Lőrincz 2013; Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966*. Bp. 2002; Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Bp. 2002; *A Katolikus Akcióbizottság felhívása*. [Bukarest], 1950; *A katolikus papok és hívek gyergyószentmiklósi értekezlete*. Buc. [1950]; *A Római Katolikus Státus kolozsvári közgyűlése*. Kvár 1951.

¹⁰ Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között 1918–1940*. Doktori értekezés 2010. (Pécsi Tudományegyetem-BTK) 216.

Popnak több tekintetben is pályatársa volt az élete során számos pálfordulást végrehajtó Zitzmann Ferenc (1901–1979) püspöki titkár, akit az első román éra alatti cselekedeteiért, a román kormánykörökkel fenntartott gyanús kapcsolataiért és a Fiedler István püspök félreállításában játszott feltételezett szerepéért – a *Magyar Önvédelmi Szervezet* (1939) lebuktatásáért – 1940-ben a magyar hatóságok őrizetbe vettek és internáltak. A kortársak szerint ami korábban a püspöki aulában bizalmasan elhangzott, azt másnap Bukarestben is megtudták Zitzmann által. A komolyabb szankcióktól Scheffler János püspök jóindulatú közbenjárása mentette meg 1940 őszén. Scheffler, őszintén bízva papjának ígéreteiben, úgy döntött, hogy nem akarja a *repedezett nádat összetörni*. Zitzmann így 1943-tól a váradvelencei egyházközség plébániájára kapott kinevezést. Az iránta tanúsított kegyet rövidesen „meghálálta”: a Scheffler püspök által 1947. november 4-én összehívott váradvelencei szűkkörű papi lelki gyakorlaton elhangzott rendszerellenes kijelentéseket már másnap jelentette az állambiztonságiaknak, beszámolója a Scheffler-féle Securitate-dossier terhelő anyagának gerincéhez tartozott.¹¹ Zitzmann rövidesen a romániai békepapi mozgalom oszlopos tagja lett, a mindenkori hatóságoknak tett szolgálatai elismeréseképpen – a hazai katolikus egyház történetében az elsők között és a nagyváradi egyházmegye történetében elsőként, példátlan módon – 1954. augusztus 21-én a Nagy Nemzetgyűlés elnöksége a Román Népköztársaság V. oszt. csillagrendjével tüntette ki. Az esemény hátborzongató színezetet kap annak a ténynek az ismeretében, hogy akkortájt adták át ugyanazt a kitüntetést Ștefan Koller nagyenyedi börtönparancsnok Securitate-ezredesnek, korábbi országos lágerparancsnok-helyettesnek is, aki 1953 szeptemberének utolsó hetében gyakorlatba ültette Bogdánffy Szilárd likvidálási tervét.¹² Zitzmann 1955 tavaszától haláláig, 24 éven keresztül Váradolaszi – az egyházmegye központi, legrangosabb egyházközségének – plébánosa volt, mindvégig élvezte a Vallásügyi Államtitkárság kitüntető bizalmát. Kinevezésekor, 1955. március 22-én a hívek levélben tiltakoztak személye ellen: „Mi imáinkkal hajlandók vagyunk Zitzmann Ferenc ft. urat támogatni, hogy a szenvedő Jézus mutassa meg neki azt az utat, amelyen minden igaz Krisztust szerető katolikus papnak járnia kell, de nem vagyunk hajlandók megfogni az ő beszennyezett papi kezét. Mi nagyváradi katolikusok fájdalommal telt szívvel kísértük figyelemmel Zitzmann Ferencnek erkölcsstelen életét és ki kell jelentenünk, hogy nem szeretet, hanem mély megvetést és gyűlöletet érzünk iránta. Mélységes megvetésünket kiváltotta az a mód is ahogyan kétségbeesetten kapaszkodott és kapaszkodik a rang után...” 1974-ben Hosszú László helynök székesegyházi kanonokká nevezte ki.

Hutás Zoltán Pongrác (1916–1985) premontrei paptanáról köztudomású volt már a negyvenes években, hogy *járatos volt az állam, a hadsereg, a rendőrség és az államvédelem hivatalainak útvesztőiben*.¹³ Az egyébként intelligens, de fondorlatos és karriervágyó, az ötvenes évek békepapi mozgalmában magát mértéken felül kitüntető Hutás 1959. január elsejétől – papi feladatai meghagyásával – egyházmegyei levéltárosi, rövidesen könyvtárosi tisztet kapott. 1969. március elsejétől Hosszú László kérésére egyházmegyei irodaigazgató

¹¹ *Út a vértanúsághoz. Bogdánffy Szilárd emlékkötet* II. Nagyvárad, 2011. 198.

¹² A Román Munkáspárt kolozsvári területi bizottságának jelentése a párttagok jellemzéseivel (1957. január 19.). Vö. Andreea Andreescu – Lucian Nastasă – Varga Andrea (ed.): *Minorități etnoculturale, mărturii documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*. Cluj 2002. 256–257.

¹³ *A nagyváradi római katolikus középiskolai oktatás és a premontrei főgimnázium története 1718–1948*. Nagyvárad 2005. 199.

lett,¹⁴ 1971-től főesperessé, majd 1974-ben székesegyházi kanonokká nevezte ki ugyanaz a Hosszú László, aki 1975-ben hosszabb távolléte alatt Hutást hatalmazta meg helyettesítésére, azaz az egyházmegye vezetésére. 1980-ban általunk ismeretlen okokból felmentette irodaigazgatói tisztsége alól.¹⁵ Azt a vélekedést, mely szerint „nemcsak paptársai, de még a nagyváradi sziguranca emberei is félték az általuk kiszámíthatatlannak és titokzatosnak tartott embertől”,¹⁶ igazolni látszik az a nemrég bebizonyosodott tény, hogy Hutás mindvégig igen aktív ügynöke volt a Securitaténak.¹⁷

A labilis idegzetű, számtalan esetben megbicsakló, kiszámíthatatlan Török László (1906–1972) 1945–1947 közötti szovjetunióbeli fogsága után meggyőződéses – és ebben haláláig következetesen kitartó – kommunista lett, a váradvelencei plébánia Historia Domusának lapjaira jegyzett osztályharcos, a sztálini rendszert hosszasan dicsőítő bejegyzései egyedülálló kuriózumnak számítanak. Pop, Zitzmann és Hutás mellett a békegyűlések állandó aktív szervezője és résztvevője volt. A kultuszminisztérium 1952 szeptemberében szatmári rajonesperesnek nevezte ki, szeptember 16-án Hosszú Lászlóval egy időben egyházmegyei tanácsosi kinevezést kapott Poptól. 1960-ban Bélteky Ferenc a székesegyházi plébániára nevezte ki, majd 1962-től egyházmegyei pénzügyi főellenőrnek. 1965-től ismét a székesegyházi plébánián működött, ahonnan 1969. február 1-jétől Hosszú László vikárius maga mellé vette az egyházmegyei irodába.

Bélteky Ferenc (1909–1968) 1956. december 23-án provikáriusi tiszteletet kap Poptól, egyúttal Pop titkára, mindenese volt,¹⁸ majd Pop elhunya után a gondosan kitaposott békepapi útirány mentén, 1960 februárjától helynöki minőségben vezette az egyházmegyét haláláig.¹⁹

Hosszú Lászlót (1913–1983) 1952. szeptember 16-án egyházmegyei tanácsossá nevezte ki Pop Iosif, egyben megemlékezett „mindenkor hűséges odaadásáról és bizalomteljes ragaszkodásáról, mellyel az egyházi főhatóság iránt viseltetett és több esetben önzetlenül Nekünk nagyon hasznos szolgálatot tett”.²⁰ Tagja volt a Márton Áron és az őt követő titkos ordináriusok letartóztatása után – az államhatalom által – kreált gyulafehérvári Egyházmegyei Főhatóság vezetésének. 1955. július 1-től az egyházmegyei bíróság vezetője lesz, majd 1958. augusztus 24-én Meszes menti címzetes apáti címet kap Poptól. 1961-ben főesperessé és egyházmegyei irodaigazgatóvá nevezte ki Bélteky vikárius. Az indoklás szerint a szocializmus építésének munkájában szerzett kimagasló érdemeinek elismeréseképpen Zitzmannhoz hasonlóan ő is kiérdemelte a Román Népköztársaság V. oszt. Csillagrendjét 1964. augusztus 10-én. Friss

¹⁴ Tempfli Imrét anyaggyűjtésekor tévesen tájékoztatták, Hutásnak ugyanis egyházmegyei vezetői karrierje Hosszú ordinárius idején kezdődött (Tempfli 301); Lásd Fodor 2008. 254. és Hutás Z. Pongrác személyi dossziéja (N.E.L.).

¹⁵ Fodor 2008. 354–355.

¹⁶ Tempfli 300–301.

¹⁷ Állambiztonsági Levéltár (CNSAS–Bukarest), Hutás személyi dossziéja; A Vallásügyi Államtitkárság levéltárában fennmaradt iratok adatai ugyancsak alátámasztják Hutás kétes múltját, egyúttal Hosszú László legközelebbi, legbizalmasabb munkatársaként mutatják be. Lásd Bozgan 2004. 63–64.

¹⁸ Vö. Fodor 2008. 192.

¹⁹ Vö. Lőrincz 2013. 136–144; Személyi dossziéja hiányzik az egyházmegyei levéltárból, feltételezzük azonban, hogy ő is birtokosa volt valamely magas állami kitüntetésnek.

²⁰ A legvalószínűbb forgatókönyv szerint a Bogdánffy Szilárd titokban felszentelt püspök 1949. április 5-i letartóztatására szervezett csapda előkészítésében szerepet játszott Hosszú is, akit esetleg az 1939. évi egykori Magyar Önvédelmi Szervezetben való (valós vagy koholt) részvétele kapcsán zsarolhattak. Lásd *Út a vértanúsághoz. Bogdánffy Szilárd emlékkötet* I. Nagyvárad 2011. 31.

kitüntetésével a tarsolyában és az államhatalom megbízásából utazhatott a következő év őszen Rómába a II. vatikáni zsinat utolsó ülészakára, ahol feladata a Romániában uralkodó ideális állapotok ecsetelése és Márton Áron püspök befeketítése volt. 1968. október elsejétől az egyházmegye főesperese (vikáriusa) lett. 1980. szeptember 20-án Lékay László bíboros meghívására és társaságában ismét Rómába utazott, az ott tartózkodása idején elhunyt Márton Áron temetésére nem tért haza. 1982. július 1-től váratlanul lemondott tisztről, és egy tömbház magánlakásába költözött. Még azon év őszen jelent meg nyomtatásban az *Álmom, a szeretet s a béke* című, többnyire saját beszédeit, visszaemlékezéseket és papi arcéleket bemutató kötete, a korszakban megjelent egyedüli lelkeségi egyházi kiadvány, mely egyúttal terjedelmes gondolat sorokat szentelt a békeharcnak, Ceaușescu pártfőtitkárnak, a Securitatével és a kommunista államhatalommal nyíltan együttműködő Iustinian ortodox pátriárka magasztalásának, továbbá a hős szovjet űrhajósoknak.²¹ A kötet egyértelműen egy zaklatott, megbomlott lelkiállapotú emberről tanúskodik.

Az Ovidiu Bozgan által feltárt iratok egyértelműen megerősítik a korábbi sejtéseket, melyek szerint Hosszú László a hatvanas és hetvenes években az államhatalom egyik legszilárdabb kollaboránsa volt római katolikus egyházi részről, a vatikáni kapcsolattartásban mintegy szócsőként éppúgy, mint a görög katolikus probléma kezelésében vagy a Márton Áron tekintélyének gyengítésére irányuló kísérletekben. Az általa betegesen óhajtott állami és/vagy szentszéki elismerés (értsd: püspöki kinevezés) érdekében penibilis magánakciókat is indított, ám a Vatikán részéről mindenkor ejtették, az őt futtató kommunista rezsim tekintetében pedig helytálló a történész megállapítása, mely szerint a túlbuzgó kollaboránsokat sohasem tisztelték a diktatúrák képviselői.²² Véleményünk szerint az alábbiakban feltárt levéltár- és könyvtárfelajánlási akciók egyértelműen Hosszú magánkezdeményezéseinek sorába illeszkednek.

1951. november 16-tól Pop Iosif, Zitzmann Ferenc, Hosszú László és Török László a már említett és az állam által létrehozott gyulafehérvári Egyházmegyei Főhatóság békepapi vonalat követő – és Márton Áron püspök szabadulása (1955) után rövidesen szétrebbendő – vezetőségének, illetve a mellette létrehozott, a kortársak által csak „szovrom” teológiának csúfolt és többnyire bojkottált papnevelde tanári karának oszlopos tagjaivá váltak. Ugyancsak egy városi csoport tagjait (Hutás, Török, Baumgartner Antal) nevezte ki a Kultusz 1952-ben a következetesen ellenálló szatmári egyházmegye addig sikertelen megtörésének előmozdítására. A próbálkozásról szemléletes képet ad Török Pop Iosifhoz írt leveleinek néhány részlete:

„Megyek Szatmárba és csinállok két esperest. Pont annyit fognak elérni, mint én, mivel ki lesznek közösítve. Szatmárról fogok egy átfogó jelentést küldeni Méltóságodnak, de egészen mozisán, ugyanakkor azonban abban meg lehet találni az igazságot. Azért írok mozisán, mert az Ordináriusom előtt mégsem fejezhetem ki őrmesteri szótáramnak dús javát a szatmári öt szög jobbra át és mindig jobbra át fordulatával kapcsolatban, holott én azt vezényelem, hogy stinga spre jur [...] Maradok továbbra is magáról annyiszor megfélelmező rakoncátlan, de kutyahűséges fia [...] 1953. február 26.”

²¹ Vö. Fodor 2008. 320–321; Varga Gabriella: *A Gyulafehérvári Római Katolikus Egyházmegye kommunikációja a rendszerváltás előtti évtizedben, dr. Jakab Antal megyéspüspöki ideje alatt*. Bp. 2009. 46.

²² Bozgan 2004. 62–66, 72–73, 112–113, 149–154, 315–316, 318, 338.

Vagy:

„Ami ugyanakkor a raionesperesi teendőket illeti, amely nem áll másból, mint a körlevelek állandó diffuzálásából, innen is el tudom végezni és csak a megadott terminusokra megyek Szatmárra ... Másrésztől, ott én, a legutóbb törtétek után igazán nem misézhetem, hacsak kanosszát nem járnék, ami képtelenség [...] Nekem nincs ott semmi nagy feladatom már. Az összes propozícióimat megtettem, mind kútba esett. Ami pedig a legutóbb történt, az teljesen kiábrándított Szatmárból és a szatmáriakból, úgyhogy a legnagyobb megerőltetésembe kerül odamenni. Mert – ma már tudom – érvénytelennek tekintik az egészet. [...] Ha tehát megkapom kinevezésemet Méltóságod kezéből mint plébános, Váradvelencére, ez nem fogja akadályozni, hogy még egy ideig folytassam a raionesperesség hullaházi tevékenységét [...] 1953. április 7-én, hűséges fia [...]”

E néhány személyből álló váradi mag dicstelen szereplése, majd hazatérésüket követő, törés nélkül folytatódó Várad egyházmegyei karrierjük rövidesen oda vezetett, hogy az erdélyi és szatmári papság a tisztesség és megbízhatóság tekintetében gyakorlatilag leírta a nagyváradi egyházmegye vezetőségét. Márton Áron püspök szabadulása után többek között a váradiak azonnali távozásához kötötte gyulafehérvári visszatérését, Hutást egyenesen kitiltotta az erdélyi egyházmegye területéről, Popot és Hosszút ugyancsak nemkívánatos személyekként kezelte. Míg a békepapi mozgalom Erdélyben (részben a szatmári részekben is) igen rövid idő alatt összeomlott, és vezetői kényszerű vagy öszinte penitenciát gyakoroltak (és azt követően soha semmilyen vezető beosztást nem kaptak Márton Árontól), Nagyváradon minden folytatódott az addigiak szerint. A káptalan tekintetében a régi világot képviselő, nagy műveltségű Lindenberger János és Némethy Gyula kanonokok még 1951-ben meghaltak, idős tagjai, Lestyán Endre és Imrik Sándor Zoltán egészen passzívak voltak a Pop-féle rendszerrel szemben, Schriffert Béla helynök pedig – mint egyházjogász – letartóztatásból való szabadulása után legfennebb a jogilag kétes ügyetek esetében emelt szót egyéb eszközök híján. Végül Beöthy György kanonoknak mint irodaigazgatónak egyéb már nem jutott, mint végrehajtani Pop rendszerének rendelkezéseit, bár időnként és csendesen ő is megfogalmazott egy-egy kritikát. Legalább annyi elmondható, hogy az ötvenes években írásba foglalt felajánlások egy része tartalmazta azt a kitétel, mely szerint a szóban forgó ingóságot a tulajdonjog megőrzése mellett adják át a hatóságoknak. A hatvanas évektől e kitételrel már egyetlen esetben sem találkozunk, és az egyházjogilag kétes értékű *örök időkre való ajándékozás* formula vált megszokottá (!).

A Pop-féle vezetés általános légkörének morált pusztító eredményéből itt egyetlen-egyet hoznánk elő, a „főnöknék” lépten-nyomon udvarló, besúgó leveleket író Opalotay János (1908–1986) váradiújvárosi plébános ízléstelen és egyházasnak éppen nem mondható gondolatainak néhány részletét:

„Bizonyos hogyha nem lenne oly messze Alba Julia akkor le-lerándultam volna személyes referálásokra mert ebben több élet van mint a levelekben. Talán egy-két oly hírrel jövök melyeket máshonnan nem méltóztatott megkapni: Fiedler pk.²³ úrnak farsangi szereplése nálunk épületes volt. A káptalan rendezi ezt és jelentette Bélteky, hogy Fiedler pk. első lesz a sorrendben. Errefel hirdető táblákon minden templomban meghirdettem ezt és hozzátettem, hogy meghívjuk erre a 3 napos szentségimádásra az egész város híveit és papjait engesztelni a családi,

²³ Az idős Fiedler István (1871–1957) nyugalmazott szatmár-nagyváradi püspökről van szó, aki a háború után haláláig Nagyváradon lakott.

társadalmi és népek közti béke ellen elkövetett bűnökért. Két nap múlva hallom, hogy püspök úr gyengélkedik és tüszköl erősen, és le is mondott a funkcióról. Ekkor levélben fordultam hozzá, melyben kifejeztem, hogy együttérzéssel vagyok gyengélkedése iránt stb. de kérem, hogy mivel fennjár, üljön be majd az általam küldött bérkocsiba és legalább a szentélyben a stallumban üljön, nehogy az elhalt Godoisták²⁴ feléledjenek, látva a pk. urat meghirdetve és viszont visszalépve is [...] végül is mindháromnap beszélt [...] Íme megint egy váradi egyházi győzelem melyről senki sem tud melyet senki sem értékel ki, de Isten igen. Magyarországi egyházi körök, amint ezt a „Kereszt”²⁵ két legutóbbi száma hozza, most kinevezést adtak az egyház időszerű harcosainak. Ez juttatja eszembe a novemberi Godoizmus visszaverése alkalmából Méltóságos Uramtól előttem kiejtett szavakat, hogy ezzel kapcsolatban érdemeimre nézve kinevezést kaphatok apáti címre [...] egyuttal [...] Lestyán kapjon c. préposti [...] Zitzmann pedig c. kanonoki címet. Lestyán és az én címnyerésem Váradot végleg megerősítené útján és a híveket is végleg megnyugtatón az új vezetőségben, illetőleg az új szellemű vezetőségben vetett mondjuk bizalmában [...] Ez is csatanyerés lenne, nemde? [...] Itt járt Visán dr. és Rodeanu.²⁶ Amint felterjesztéseimből látható a házfelajánlások kérdésében külön tárgyaltunk. Ekkor egyebekről is folyt szó, de ezekről csak szóval lehetne referálni. Lényeg az: úgy látom megtalálták a módot hogy a resistens papságnak mindenütt megfogják a frakkját és elsősorban rámutatnak nekik arra hogy resistentiájuk nem annyira jurisdicciós nehézségekből folyik hanem rossz állampolgárságukból. Tehát erre fogják őket rávezetni és jó állampolgárokként mi könnyebben találkozhatunk majd a jurisdicciós vonalon is [...] Szerintem ügyes és főleg hatékony kérdéskezelés ez végre [...] 1953. febr. 21.”

Ópalotay az óhajtott apáti kinevezést rövidesen megkapta Poptól, s azt Hosszú László vikárius 1974-ben megtoldotta egy kanonoki kinevezéssel is.²⁷

Pop Iosif sztálinista jellegű egyházvezetői kurzusa minden bizonnyal kényszerpályát jelölt ki mind az intézmény, mind első és másodvonalbeli vezetői számára. A halála után választott irányvonal sem menthető egy feltételezett egyházféltő és ezért az államhatalommal egyezkedő-ügyeskedő magatartással, ugyanis a valóság azt mutatja, hogy úgy az ingatlanok, mint az ingóságok megőrzésének tekintetében (az általános morális kérdésekről nem is beszélve) nemhogy előnyösebb pozícióba került volna a váradi egyházmegye, hanem lényegesen megalázottabb helyzetbe, alávettettebb sorsra jutott,²⁸ mint a kollaborációt elutasító, meg nem alkuvó Márton Áron-i erdélyi egyházmegye. Miért történhetett meg az – rátérve témánkra –, hogy míg az erdélyi és a szatmári egyházmegyékben csak a legkivételesebb esetekben történt levéltári vagy könyvtári állományok önkéntes felajánlása az állam felé, és ezért a mai napig a központi hivatalok levéltárai éppúgy a helyükön maradtak (pl. Gyulafehérvár: püspöki, Szatmárnémeti: püspöki, Kolozsvár: Státus), mint a plébániai levéltárak döntő hányada, addig Nagyváradon az 1960-as és 1970-es évek során *a birtokában*

²⁴ A Godó Mihály (1913–1996) jezsuita atya vezette ellenállási mozgalom tagjainak a békepapok által használt csúfneve.

²⁵ A magyarországi békepapi mozgalom hivatalos lapja.

²⁶ Kultuszminisztériumi inspektorok.

²⁷ Vö. Fodor 2008. 171, 185, 275, 361; Ópalotay jelleméről és békepapi viselt dolgairól lásd Marton József – Lőrincz Ottó: *Egy jellegzetes békepap a kommunizmus idején*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina LVII, 2/2012. 65–84.

²⁸ Vö. [Fodor József:] *Nagyváradí schematizmus 1995*. H.n. 1995. 28–29; Fodor 2003. 42–44, 78–79.

*lévő teljes levéltárakat adott át az egyházmegye, szabályszerű felajánlási/átadási jegyzőkönyvek kíséretében?*²⁹ Vajon miért kellett megtizedelni az 1780-as évek óta a székesegyház védelmében található székeskáptalani könyvtárat és azt az épület legeldugottabb, legbiztonságosabb helyiségeiből kimozdítani, majd a legotrombább módon megcsonkítani, legértékesebb darabjait 1980–1982 között felajánlani Bukarestnek?! Meggyőződésünk, hogy a fenti vázlatos életutak választ adnak a kérdésre. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy rendkívüli jellemgyengeségekkel és karriervágyakkal állunk szemben, ugyanis az 1960-as évek után az államhatalom már nem fenyegetett fizetésmegvonással, netán elzárással egyházi vezetőt, amiért az nem akar önként régi könyveket vagy levéltári egységeket átadni egy állami közgyűjteménynek, hiszen az anyakönyvek átadását szabályozó 1950. évi belügyminisztériumi rendeletről eltekintve a hatályos levéltári törvények sem kötelezték erre az egyházakat. Az 1971-ben megjelent (majd 1974-ben módosított) új levéltári törvény kizárólag a történelmi jelentőségű iratok átadására kötelezte az egyházakat, ennek megfelelően az erdélyi egyházmegyében többnyire csak fejedelemség kori okleveleket és kiemelkedő jelentőségű, a kutatás által ismert kéziratokat adtak át az illetékes állami levéltáraknak. A váradi egyházmegyében a változtatást nélkülöző módon teljes levéltári egységeket... Így állhatott elő az a helyzet, hogy az elmúlt években terítékre kerülő legújabb levéltári törvénytervezet (2010–2013) kapcsán a római katolikus egyházmegyék tekintetében az óhajtott restitúció adatbázisai, fogalmazványai, beadványai (az összes főhatóságot érintő anyakönyvi kérdéstől eltekintve) az erdélyi egyházmegye esetében jól körülhatárolható és beazonosítható, konkrét iratjegyzékeket tartalmaztak, és csak az 1940-es évek végén, az 1950-es években egyes épületekkel együtt lefoglalt levéltárak esetében szóltak terjedelmesebb irategyüttesekről, míg a nagyváradi egyházmegye tekintetében több ezer (!) folyóméternyi – ma már tudjuk – az egyházmegye vezetőségének rendszerhű képviselői által önkéntesen átadott teljes levéltárakat céltzott meg. Kétséget kizáróan a 2013 tavaszán elfogadott levéltári szabályozásnak – mely nem teszi lehetővé az egyházaktól átvett levéltári anyagok visszaszolgáltatását – a legnagyobb vesztese éppen a nagyváradi római katolikus egyházmegye.

Ovidiu Bozgan kutatásai egyértelműsítették és megerősítették az egyébként köztudomású tényt, mely szerint Hosszú vikárius égett a vágytól, hogy (akár állami segédlettel is) püspök lehessen, úgy tűnik, célja elérésének érdekében nagyvonalúan eltekintett a lelkiismereti kérdésektől, és az ingatlanok mellett az írott kulturális javak tekintetében is az önkéntes, buzgó felajánlások útját választotta. Kutatásaink során egyetlen, a levéltárakra vagy a régi könyvtárlományra vonatkozó egyházmegyei iratot sem találtunk, mely az értémgörzést, a javak valamelyes védelmét adatolta volna. E sötét korszakban nyilvánvalóan az egyházi törvénykönyvbe ütköző módon jutottak ingatlanok és ingóságok az állam birtokába, hiszen 1952–1990 között nem volt püspöke az egyházmegyének, és – ismereteink szerint – különösen ilyen körülmények közepette a javak elidegeníthetetlenek, azoknak örök időkre történő elajándékozása pedig ismeretlen egyházzogi aktus.

²⁹ A szatmári és különösen az erdélyi egyházmegyében az állam tulajdonába vagy felügyelete alá kerülő néhány levéltár és könyvtár mindegyikét az államosított épületekkel együtt vette át – erőszakkal – a hatalom. Vö. Bura László: *A második évszázad. A szatmári római katolikus egyházmegye kislexikona 1904–2004*. Csíkszereda, 2003. 150; Sipos Gábor (szerk.): *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*. Kvár 2004. 27, 533; Szögi László: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára*. Gyulafehérvár–Bp. 2006. 12–13; Bernád Rita: *Plébániai Levéltárak I.* Gyulafehérvár–Bp. 2009. 15–16; A legbeszédesebb eset a gyulafehérvári Batthyaneumé, amelyért Márton Áron a teljes reménytelenség időszakában is körömszakadtáig harcolt, kiáltó ellentétben a váradi egyházmegye gyalázatos felajánlásaival. Lásd Marton József: *Márton Áron püspök küzdelme a Batthyaneumért. = Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*. Bp. 2011. 139–151.

Mindent egybevetve ma már elmondhatjuk, hogy a totalitárius állam alapjaiban avatkozott be a nagyváradi egyházmegye életébe, a már említett destabilizáló szándékát jelentős siker övezte, szándékainak gyakorlatba ültetéséhez pedig megtalálta a megfelelő partnereket. Egyházpolitikai sikerei mellett jelentős kulturális javak is a birtokába jutottak. Mindazonáltal a gyűjtemények sorsáért a felelősség a váradi egyházi vezetőket is terheli, Jakó Zsigmond helyzetértékelése igaznak bizonyult: „Lindenberger János nagyprépost és Némethy Gyula prelátus-kanonok 1951. évi, majd Beöthy György prelátus-kanonok betegeskedése és 1963. évi halála után, a kellő akarat is hiányzott Váradon a könyvtárért és a levéltárakért való harc vállalásához. Az új vezetők [Bélteky Ferenc, Hosszú László] számára e gyűjtemények kényelmetlen gondokat jelentettek csupán és ezért biztonságukért a legegyszerűbb intézkedéseket sem tették meg, hanem sorsukra hagyták ezeket a »kellemetlen« örökségeket.”³⁰

A nagyváradi egyházmegye könyvtári és levéltári felajánlásainak kronológiája

1944 végén a háborús események megtizedelték a püspöki palota könyvtári állományát, és némi kár keletkezett az uradalmi (gazdasági) levéltárban is, az egyházmegyei levéltár sértetlen maradt.³¹

1947-ben a püspökség tervbe vette az épület szakaszos helyrehozatalát, renoválását, ekkor a megmaradt könyvállományt ömlesztve, rakásokban tárolták.

1948 decemberében az épületet lefoglalta az államhatalom, ekkor a püspöki könyvtár és az uradalmi levéltár maradvékait is az épület hatalmas borospincéjébe hordták, ahonnan a következő év első felében mindezeket átszállították a Kanonok-sor egyik épületének istállójába. Az egyházmegyei levéltár helyben maradt.

1949 szeptemberében Lindenberger János nagyprépost és Jakó Zsigmond professzor kezdeményezésére és irányításával a fenti könyvtári maradványokat és az uradalmi levéltárat az istállóból átszállították a székesegyház nyitott karzatára (galériájára).³²

E mentési akciót és a püspökségi palota *de facto* államosítását követően a palotában érintetlen maradt – a földszinti levéltári helyiségekben – a teljes egyházmegyei (egyházigazgatási) levéltár. Ehhez a továbbiakban már csak korlátozott volt az egyház hozzáférése. Ugyancsak a palotában maradt – a püspöki kápolnába bemenekítve – a papnevelde könyvtárának érintetlen, teljes állománya és a püspöki könyvtár némi maradványa.³³ A kápolnához a hatvanas évek elejéig hozzáférése volt az egyháznak is.

³⁰ Jakó 111.

³¹ Jakó 108. Az uradalmi levéltár pusztulása ekkor jóval kisebb mértékű volt, mint ahogy azt Jakó feltételezte, hiszen a később (1968) az állam által átvett levéltár igen gazdag, több mint négy és fél ezer iratcsomóból áll, és tartalmilag minden lehetséges témát felölel, a legtöbb esetben teljes tematikus sorozatokkal.

³² Jakó 109–110.

³³ A papnevelde az 1920-as évektől a palota második emeletén működött; A püspöki könyvtárnak nem voltak reprezentatív termei, a közel 40.000 kötetes állomány az épület több helyiségében volt szétszórtan elhelyezve, ezért lehetséges, hogy 1944/1948 után jutott belőle a pincébe éppúgy, mint a kápolnába.

1956 tavaszán az egyházmegye és a tartományi könyvtár (tartományi múzeum, országos könyvvalap) között egy hivatalos egyezség született, melynek értelmében a kápolnában felhalmozott könyvállomány egy részét átadják – a tulajdonjog fenntartása mellett – az államnak azzal a feltétellel, hogy az nagyváradi közgyűjteményben maradjon. 1956 nyarára a könyvállomány elszállítandó részét kiválogatták a tartományi könyvtár kiküldöttei.

Egy 1961 tavaszi – állami rendelkezésre készült – helyzetjelentés szerint a gazdasági (uradalmi) levéltár a székesegyház galériáján volna rendezhető, az egyházmegyei pedig a palotában lévő eredeti helyiségeiben. A székeskáptalani levéltár még ekkor is a székesegyházban lévő eredeti, 1780-ban kialakított műemléki környezetében, teljes biztonságban volt. Sem a saját épületben (székesegyház), sem a lefoglalt és az állam által használt püspöki palotában lévő levéltári állományok tulajdonjogának megkérdőjelezése eddig az időpontig nem merült fel (!).

1961 őszén állami kiküldöttek egy átfogó akció keretében – és az egyház képviselőivel kötött hivatalos, írásos egyezség nyomán, szeptember 6–20. között, majd november hó folyamán – átvették és elszállították a volt püspöki palotában (kápolnában) lévő könyvállomány legnagyobb részét és a Jakó Zsigmond vezetésével 1949-ben a székesegyház galériájára menekített püspöki könyvtármaradék egy részét. A szállítmány több teherautónyit tett ki, és a vonatkozó iratok az országos könyvvalapot nevezik meg mint átvevőt. Az bizonyos, hogy Kolozsvárra (az Egyetemi Könyvtárba biztosan) jutott e szállítmányból,³⁴ ám az is tényként kezelhető, hogy a Bihar Megyei Állami Könyvtár (Nagyvárad) különgyűjteményének gerincét alkotó könyvállomány ekkor keletkezett, az egyházi könyvanyag átvételével.³⁵ A nevezett könyvtárnak ugyanis a 2000-es évek elején még használatban lévő és a folyosóján elhelyezett cédulakatalógus-szerevényein, illetve céduláinak százain szerepelt a *Protopopiatul (Episcopia) Romano-Catolic(ă) Oradea* felirat, köteteiben pedig szerepelt az egyházmegye bélyegzője (!).

1962 folyamán az államiak által a kápolnában hátrahagyott könyvállományt a főhatóság rendelkezésére kispapok segítségével áthordták a többi maradék mellé, a székesegyház galériájára.

1963-ban a káptalani levéltárat vette szemügyre az egyházi vezetés (hevenyészett leltározás), továbbra is eredeti őrzőhelyén. Az akkori jelentés összeállításakor a székesegyház galériáján még ott volt az uradalmi levéltár maradéka is.

Az állami szervek felé megfogalmazott, 1963. decemberi jelentés szerint a levéltárak még mindig eredeti őrzőhelyükön, illetve a székesegyházi galérián voltak elhelyezve.

A kultuszminisztériumnak az egyházi javak leltározásával kapcsolatos 1963. és 1967. évi rendelkezései nyomán Béltékly Ferenc vikárius tartós meghatalmazást, egyúttal teljesen szabad kezut adott Hutás Zoltán Pongrác volt premontrei paptanárnak, élvonalbeli békepapnak (aki 1959-től egyházmegyei levéltáros és könyvtáros, főesperes, székesegyházi kanonok, 1969-től 1980-ig egyházmegyei irodaigazgató s a Securitate aktív ügynöke volt), hogy felleltározza az egyházmegye központi és vidéki intézményeiben őrzött levéltári és könyvtári értékeket. Megbízását Hosszú László vikárius megerősítette.³⁶ Hutás ettől kezdve folyamatosan jelentette a Patrimoniu hivatalnak az általa buzgó módon azonosított értékek felbukkanását.

³⁴ Jakó 113. (39. lábjegyzet); A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárba szállított állományt 1963-ban már beleltározták. Lásd például Origenész 1512-ben kiadott művét: Meda-Diana Hotea – Kovács Mária – Emilia-Mariana Soporan: *Catalogul cărții rare din colecțiile BCU „Lucian Blaga” (sec. XVI–XVIII)*. Cluj, 2007. 67.

³⁵ Az évtizedekig csak kiváltságosok számára elérhető *Fondul Bihorról* van szó.

³⁶ Vö. Fodor 2008. 354–355!

1968. február 26-án az egyházmegye vezetősége hivatalos jegyzőkönyv keretében örök használatra átadta az állami levéltárnak az összes központi levéltári állományt: a palotában lévő érintetlen egyházmegyei levéltárat, a Jakó Zsigmond vezetésével 1949-ben a székesegyház galériájára menekített gazdasági (uradalmi) levéltárat és az eredeti környezetében 1780-tól gyarapodó teljes káptalani (házi és uradalmi) levéltárakat. Az elszállításról az állami levéltár gondoskodott. Átvétel előtt elkülönítettek néhány folyóméternyi, többségében 20. századi egyházigazgatási iratot és az anyakönyvi másodpéldány-gyűjteményt, ezek helyben maradtak, és ma is (2013) az Egyházmegyei Levéltár alapját képezik.

A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye központi intézményeinek történeti levéltárai egyszerre, egy időben, ekkor kerültek állami tulajdonba.³⁷

Ma már megállapíthatatlan időpontban, de mindenképpen a hatvanas évek folyamán adta át az egyházmegye számos kanonokjának személyi hagyatékát (vagy azoknak egy részét ?) is az állami levéltárnak,³⁸ így például az egyaránt 1951-ben elhunyt Némethy Gyula és Lindenberger János kanonokok, az 1960-ban elhunyt Pop Iosif törvénytelen ordinárius és az 1963-ban (!) elhunyt Beöthy György hagyatékát is. Ugyancsak átadták az egyházmegye 1947–1960 közötti (!) igazgatási iratait is.³⁹ Mindezek a Kanonok-soron, egyházi tulajdonú épületekben voltak elhelyezve, átadásuknak önkéntes volta nem kérdéses.

1970-ben Ceaușescu pártfőtitkár tervezett váradi látogatása alkalmából Hutás Pongrác a káptalani könyvtár legértékesebb darabját választotta ki ajándékozás céljából (román nyelvű kéziratos jegyzeteiben hosszasan taglalta az általa azonosított könyvészeti ritkaság értékét): Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica* című Bázelen 1555-ben megjelent, gazdagon illusztrált anatómiai atlaszát. A könyvet a meghíusult látogatás miatt (a volt püspöki palotában ekkor kialakított Körösvideki Múzeumban) nem tudták átadni, ám az európai szinten is ritkaságszámba menő kötet kézen-közön eltűnt, romániai gyűjteménybe tudomásunk szerint nem került be.⁴⁰

1970 decemberében az akkor létrehozott Bukaresti Nemzeti Múzeum vett át „megőrzésre” 15 ősnymotatványt (3 kötetben) és öt 16. századi nyomtatványt.⁴¹ Ezeket 2009-ben

³⁷ Vö. Fodor 2008. 121! E sorok szerzője is, egyéb információk híján hosszú ideig hitelt adott az említett kiadványokban (Fodor 1995, 2003, 2005) megjelent adatnak, mely szerint 1962-ben államosították és vették el erőszakkal a taglalt levéltárakat, legutóbb: Emődi András: *A váradi és a szatmári római katolikus püspökségek régi könyvtárlományainak összegyűjtése, rendezése és feldolgozása (1998–2008)*. = *Egyházi gyűjtemények szolgálatában*. Szerk. Bernád Rita. Kvár 2010. 114.

Arhivele Naționale, filiala județeană Bihor / Fondul Episcopiei Romano-Catolice Oradea, fond nr.3 (inv.243–248); Arhivele Naționale, filiala județeană Bihor / Fondul Capitlului Romano-Catolic Oradea, fond nr.134 (inv.230–232, 239–241, 268–269, 273–274, 277, 281, 291, 520, 540, 1072, 1173, 1540).

³⁸ Arhivele Naționale, filiala județeană Bihor / fond nr. 258, 255, 260, 246 [stb.] (inv.221, 219, 223, 210 [stb.]).

³⁹ Arhivele Naționale, filiala județeană Bihor / Protopopiatul (Vicariatul) Romano-Catolic Oradea, fond nr. 135 (inv.206).

⁴⁰ Vö. Fodor 2008. 262. (Hutás szerepét elhallgatja.) Az elmúlt évek során az európai aukciókon felbukkanó néhány példány leütési ára 30 000–100 000 \$ között alakult (lásd a Christie's és a Reiss & Sohn aukciós házak online katalógusait). A váradi példány értékét különösen növelte az a tény, hogy az már a 18. században a székeskáptalan tulajdona volt.

⁴¹ Vö. Fodor 2008. 259. (Az állam semmit sem *szemelt ki* a székesegyházban lévő gyűjteményből, melyhez nem volt hozzáférése, gyakorlatilag mindent Hutás tált.)

visszaszolgáltatták az egyházmegyének ugyanúgy, mint számos egyéb műtárgyat, melyet ugyanabból az alkalomból szállítottak a fővárosba különböző erdélyi közgyűjteményekből és az egyházaktól.⁴²

Az 1971. évi ún. nemzeti levéltári fondot (*Fond Arhivistic Național*) létrehozó központi határozat rendelkezései nyomán felleltározták a plébániai levéltárakat, és azokat még egy 1972. december 1-jén megszövegezett határozat alapján az egyházmegye az állami levéltárnak átadandóknak minősítette (!). Az átadás rövidesen megtörtént, majd 1976 végén hivatalos jegyzőkönyv keretében a tényt utólag is rögzítették. Az egyházmegye történeti plébániai levéltárainak zöme ekkor került az állami levéltárba.⁴³ Megjegyeznénk, hogy az erdélyi egyházmegyében ugyanezt a központi rendelkezést és leltározási folyamatot Márton Áron püspök éppen a levéltárak javára alkalmazta, a gondosan számba vett iratanyagot egyetlen plébánia esetében sem adták át az államnak, kizárólag csak néhány kiemelkedő történelmi jelentőségű oklevelet, kéziratot, ahogyan azt a törvény előírásai megkívánták.

1980–1982 között az érintetlen és rendkívül értékes állománnyal rendelkező székeskáptalani könyvtárból (mely 1780 óta a székesegyház kápolnája feletti könyvtártermekben volt elhelyezve, és melynek létezéséről a hatóságok hosszú ideig nem is tudtak) egy jelentős könyvegyűttest a bukaresti Nemzeti Könyvtárnak ajándékozott az egyházmegye vezetője. Ezeket az egyházmegye képviselője azonosította és válogatta ki hosszan tartó módszeres munkával. Ekkor került tehát Bukarestbe további 11 kötetnyi ősnymtatvány és közel száz kötet igen értékes antikva (16. századi nyomtatvány).⁴⁴ Mindezeket szabályos ajándékozási jegyzőkönyvek keretében adta át az egyházmegye.

Nem állt módunkban kideríteni egy, a kultúrbarbarizmus fogalmát messzemenően kimerítő aktusnak az időpontját: A káptalani levéltár 1968. évi elajándékozását követően ismeretlen időpontban ugyanis a székesegyház sekrestyéje felett elhelyezkedő és üressé váló, két szinten lévő, összesen hat levéltári terembe zsúfoltak össze minden könyvtári maradékot. Teljesen indokolatlanul ide szállították át a kápolna feletti termekből (tehát épületen belüli mozgatról volt szó) a két évszázada eredeti könyvtári termeiben gyarapodó, a fent említett 1980/1982. évi ajándékozási teljes épségben megőrződött székeskáptalani könyvtárat is. Az így kialakított „kultúrraktár” az 1998-ban kezdődő újrarendezéséig, rehabilitálásáig sajnos a legelemibb biztonsági körülményeket sem biztosította a papírtömeggé silányult könyveknek.

Nem mellékes megállapítanunk azt a tényt, hogy a 1960-as évek közepétől az 1980–1982. évi ajándékozási aktusig eltelt másfél évtized során Hutás Zoltán Pongrác minden képzelet felülmúló pontossággal, célirányos válogatás során hívta fel az illetékesek (kultuszosztály, megyei múzeum, Patrimoniu hivatal stb.) figyelmét az értékes levéltári és könyvtári tételekre, a válogatott anyagok ajándékozásait ő készíthette elő. Szerepe megkérdőjelezhetetlen e

⁴² Emödi András: *Kötetek Ipolyi Arnold könyvtárból.* = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére.* Bp., 2010. 243–251.

⁴³ Arhivele Naționale, filiala județeană Bihor / Fondul Parohiilor Romano-Catolice... [Belényes, Berettyószéplak, Bélfenyér, Bihar, Bodonos, Diószeg, Élesd, Görbed, Hegyközcstar, Hegyköztöttelek, Magyarséke, Mezőtelegd, Nagyvárád-Újváros, Solyomkövár, Szentmárton, Szalacs, Szentjobb, Székelyhid, Tenke, Vaskoh] fondurile nr. 346, 351, 348, 340, 349, 342, 146, 463, 350, 352, 341, 345, 347, 344, 210, 212, 343, 353, 354 (inv. 407, 411, 408, 385, 409, 387, 384, 521, 410, 412, 386, 381, 406, 383, 400, 403, 382, 413, 414) [a plébániák fenti sorrendjében].

⁴⁴ Emödi András: *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya.* I. Bp.–Nagyvárad 2005. XI; Vö. Fodor 2008. 308.

tekintetben, ám a zavartalan működési terepet a mindenkori vezetők (Bélteky és Hosszú) biztosították számára.

1981 májusában felmerült a még az egyház birtokában lévő összes központi könyvállomány (azaz többek között a teljes székeskáptalani könyvtár!) végleges átadása a megyei könyvtárnak. Ha az aktus megtörtént volna, bátran elmondhatnánk, hogy Bélteky Ferenc és Hosszú László saját akaratukból (és/vagy Hutás ügynök közreműködésével) megszabadultak volna minden, számukra terhes levéltári és könyvtári állománytól.

1983–1987 között az egyházmegye folyamatosan tájékoztatta a Patrimoniu hivatalt a maradék könyvtári állomány leltározásáról, az elkészült leltárkönyveket átadta a hivatalosságoknak, de további ajándékozások ekkor már nem történtek.

Egy 1987. április 2-án keltezett, a könyvtári maradékokról szóló hivatalos egyházi jelentést elkészülte után vagy utólag visszafűztek az írógépbe, és végére – nyilvánvalóan a korábbi mulasztások leplezésére és a felelősség alóli kibúvás szándékától vezérelve – egy, a Jakó professzor 1949. évi levéltár- és könyvtármentő szerepét meghamisító kijelentést gépeltek (árulkodó módon a jelentéshez képest ferdén).⁴⁵ A félretájékoztatás értelmi szerzője Jakó Zsigmondról, szakmai pályafutásáról és annak kronológiájáról, a Bolyai Tudományegyetemről, az Erdélyi Nemzeti Levéltárról és az Erdélyi Múzeum-Egyesületről, ezen intézményeknek a második világháború utáni levéltár- és könyvtármentő szerepéről vélhetően semmit sem tudott. Hogyan jutott eszébe éppen Jakó Zsigmondot rekviráló hatóságként feltüntetni? ... Partheniussal mondhatjuk: *Sed semel insanivimus omnes – Olykor valamennyien el szoktuk veszíteni az eszünket.* Ami viszont kétségtelen, hogy éppen a Jakó Zsigmond személye ellen irányuló tényhamisításnak köszönhető a fenti adathalmaz összegyűjtése, a nagyváradi események hiteles forrásokból merítő feltárása. Tartozunk e helyreigazítással annak okán is, hogy a nagyváradi egyházmegyei levéltár- és könyvtármaradékok 1998-ban kezdődő újjászervezése a rosszindulatú vádaskodáson nagyvonalúan felülemelkedő és a feladatra összpontosító Jakó professzor nélkülözhetetlen támogatásával indulhatott meg.

Válogatott források⁴⁶

Gévelt kézirat, 1949. január 31. (több példányban, különböző iratkörnyezetben)

Biblioteca episcopescă, respectivă eparhială din Oradea s'a format din cărțile rămase după moartea episcopilor cari s'au perindat în scaun și a fost așezată în parter din partea sud a palatului episcopesc în 4 încăperi și în etajul I în sala așa zisa consistorială, precum și în sala de pe lângă capela episcopescă. În anii 1942, 1943 și 1944 a fost catalogizată din nou și a cuprins circa 45.000 volume.

Toamna anului 1944 prin trecerea frontului pe aici palatul episcopesc s'a preluat de armată. Catalogeale au dispărut, cărțile au fost împrăștiate. După plecarea armatei din palat, dulapurile,

⁴⁵ A gyanúsítás/tudatos félretájékoztatás 1992-ben (és 2003-ban karcsúsítva) nyomtatott formában is megismétlődött (Fodor 1992. 106; Fodor 2003. 40.).

⁴⁶ Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár / Iktatott iratok, Vegyes – többnyire leltározatlan – iratok. A forrásokat betűhív átírásban közöljük.

etajerele în mare parte fiind distruse, cărțile au fost îngrămădite în câteva odăi în speranța că, vor putea fi iară așezate în ordine, dacă interiorul încăperilor va fi renovat.

Primăvara anului 1947 s'a început refacerea interiorul încăperilor palatului episcopal începând cu partea, unde era seminarul teologic. Pentru refacerea bibliotecii și a mobilelor avariate aici timp [nici timp], nici numerar și nici forța de muncă nu ne a stat la dispoziție.

Ministerul Afacerilor Interne a blocat tot palatul episcopesc pe seama sa în Decembrie 1948 afară de 6 încăperi rezervate pentru locuința episcopului, apoi s'a predat pentru așezarea copiilor greci. Cu ocaziunea aceasta cărțile au fost din nou ridicate în două zile și ca vechituri așezate în pivniță, în remize, adică în locuri cu totul necorespunzătoare. Dulapurile, etajerele fiind complet distruse, cărțile împrăștiate, palatul rechiziționat, biblioteca nu poate face parte astăzi din inventariere.

Oradea, la 31. Ianuarie 1949.

Vicar eparhial [Dr. Schriffert Béla]

A székeskáptalani jegyzőkönyv írógépelt másolatának töredéke. 1949. október hó után

28. A Rezidencia egyrészének az 1948. december havában a Görög Bizottság részére történt átadásakor a püspökségi gazdasági levéltár anyaga teljes egészében s a könyvtárnak egyrésze a Molnár Kálmán féle kanonoki ház istállójába került. Az Erdélyi Múzeum Egyesület megbízásából Jakó Zsigmond dr. a Bolyai Egyetem tanára a levéltárak országos felülvizsgálása során komolyan és súlyosan kifogásolta főképpen a levéltár, de a könyvtár helyzetét is. A helyzetet enyhítendő, a Prof. közreműködött abban, hogy a levéltári anyag egyelőre a Székesegyház evangéliumoldali galériáján nyerjen elhelyezést. Tudomásul.

A kivonat hitelül ... jegyző ...

Gépelt kézirat, 1956. április 4-én

Megállapodás

Mely kötöttett egyrészt a nagyváradi rom. kat. püspöki helynökség, más részről pedig a nagyváradi Tartományi Központi Könyvtár között a helyi könyvtárügy előbbrevitele érdekében.

1.) A nagyváradi rom. kat. püspöki helynökség /ezután: Helynökség/ annak a fontos szerepnek az elismeréseként, amelyet a Tartományi Központi Könyvtár /ezután: TKKvt./ városunk és tartományunk dolgozó társadalmának művelése és felvilágosítása terén hivatott betölteni,

valamint attól a meggyőződéstől vezetette, hogy a könyvtárak anyagát az olvasóközönség és a tudományos kutatás számára legmegfelelőbb és legkönnyebben megközelíthető helyen kell hozzáférhetővé tenni

továbbá, hogy könyvtárának a háborús cselekmények és költöztetések következtében felborult régi jó rendjét mielőbb helyreállíthassa

a püspöki Rezidencia kápolnájában elraktározott Szemináriumi Könyvtárnak azokat a darabjait, amelyek az újjászervezés alatt álló Egyházmegyei Központi Könyvtár szempontjából nélkülözhetőknek fognak bizonyulni, a közönség számára való mielőbbi hozzáférhetővé tétel érdekében, tulajdonjogának a fenntartása mellett, átadja a TKKvt-nak.

2.) A TKKvt. a Helynökség megbízottja által kiválasztandó könyvekről az érvényben lévő könyvtári szabályoknak mindenben megfelelő (u.n. típus) leltárt köteles készíteni az Egyh.

Közp. Kvtár számára. Köteles továbbá az átadásra kerülő anyagot Nagyváradról sem részben, sem pedig egészében el nem szállítható, megbonthatatlan, zárt és külön testként felállított és kezelt biblioteca mobilaként, közösen megállapítandó záros határidőn belül feldolgozni és a közönség számára használhatóvá tenni.

3.) A könyvek tényleges átadása a leltározás és feldolgozás ütemében két példányban kiállítandó, az átadást és átvételt igazoló előírással borderoval történik. E munkálatok, valamint az elszállítás, tárolás és feldolgozás költségei a TKKvt-at terhelik.

4.) A Helynökség fenntartja magának a jogot, hogy e kezelésre átadott könyvtár-részlegét, a TKKvt. Igazgatóságával való egyetértésben, további könyvanyaggal is gyarapíthassa. Ezeknek a későbbi kiegészítéseknek a leltározása az Egyh. Közp. Kvt.-nak, a borderozás, elszállítás, tárolás és feldolgozás azonban továbbra is a TKKvt.-nak lesz a kötelessége.

5.) A fentiek viszonzásául a TKKvt. a maga részéről támogatja a Helynökséget abban a közhasznú törekvésében, hogy az Egyh. Közp. Kvt.-nak a felbomlott jó rendjét mielőbb helyreállítsa és megnyissa azt a tudományos kutatás előtt.

6.) A TKKvt. a Helynökség könyvtárában és levéltárában dolgozó tudományos kutatók munkájának a támogatása, valamint a papság érdeklődésének a kielégítése céljából az Egyh. Közp. Kvt.-nak a rendelkezésére bocsát, tulajdonjogának a fenntartásával, külön kezelendő biblioteca mobilaként, minden tekintetben a 2-4. pontban kifejtett módozatok között, egy lehetőleg teljes gyűjteményt a magyar és román nyelven megjelent újabb politikai-ideológiai munkákból és magára vállalja ennek állandó, rendszeres gyarapítását.

E megállapodás a Vallásügyi Miniszter jóváhagyása után lép életbe.

Nagyvárad, 1956.

Miniszter Elvtárs,

Nagyvárad város néptanácsa ... számú határozatával biztosította számunkra a püspöki rezidencia-épületben lévő helyiségeink használatát. Ezzel lehetőség nyílt számunkra, hogy napirendre tűzhessük levéltárunk és könyvtárunk rendezésének ügyvitelünk, theologusaink nevelése, papságunk továbbképzése, valamint a tudományos kutatások szempontjából is fontos kérdését.

Mínt hogy a háborús cselekmények és a hirtelen költöztetések következtében könyvtárunk és levéltárunk rendje felbomlott, anyaga meghianyosult, berendezése majdnem teljesen megsemmisült, többévi, folyamatos szakszerű munkára és bizonyos beruházásokra van szükség az anyag használhatóvá tételéhez.

A rend mielőbbi helyreállítása érdekében és hogy minden erőnket az egyházunk élete és levéltárunk tudományos használata szempontjából nélkülözhetetlen könyveink rendbetételére összpontosíthassunk, világi vonatkozású könyvanyagunk rendezésére, kezelésére és a közönség számára hozzáférhetővé tételére vonatkozóan a mellékelt megállapodást kívánjuk kötni a TKKvt-al.

Tisztelettel kérjük a Miniszter Elvtársat a tervezett szakszerű rendezési munkálatok lebonyolításához szükséges szerény költségvetés engedélyezésére és a mellékelt megállapodás jóváhagyására.

Utasítás a TKKvt-al kötött megállapodás végrehajtására kiküldött
püspökségi megbízott számára

- 1.) A mellékelt megállapodás végrehajtása során a megbízott első teendője a kápolnában lévő könyvek kétfelé választása a következő alapelvek szerint:
 - A.) A világi vonatkozású könyvek, pontosabban azok, amelyek az egyház különböző funkcióinak az ellátása, tanulmányozása, illetve az egyházi utánpótlás nevelés és a papság továbbképzése szempontjából nélkülözhetők, tétessenek félre a TKKvt-nak való átadás céljából.
 - B.) Az előbbiektől elkülönítendő és az Egyh. Közp. Kvtár számára megtartandó az alábbi tudományzakok, illetve szakkörök teljes anyaga:
 - a.) teológia-filozofia
 - b.) lélektan-neveléstudomány
 - c.) egyházjog-egyházigazgatás
 - d.) egyháztörténet-egyházművészet-egyházi zene
 - e.) minden olyan munka, mely az egyház levéltárainak rendbeszedése, feldolgozása, valamint a tudományos kutatók által való eredményes használata szempontjából szükséges
 - f.) Ipolyi Arnold könyvgyűjteménye (úgyis mint zárt örökletét-alapítvány és úgyis mint a tudományos kutatás által a mi könyvtárunkban nyilvánított és keresett anyag)
 - g.) kéziratos munkák
 - h.) szótárak és kézikönyvek (amennyiben az a–g. pontokban felsorolt anyaggal kapcsolatosak)
 - C.) Megcsonkult példányok és meghíányosult sorozatok esetleges átadása mindaddig függőben tartandó, amíg a rendezés során ki nem egészülnek.
 - D.) Többes példányokból csak egyetlen példány adható át, illetve az ilyen esetek mindig egyenként bírálандók el.
 - E.) Esetenként bírálандó el az olyan munkáknak az átadása is, amelyek a TKKvt-ban már megvannak, nehogy ott csak a helyet foglaló tehertételt jelentsenek.
- 2.) Az átadásra kerülő könyvekről a TKKvt. az országos előírásoknak megfelelő típusleltárt és két azonos példányban típus-borderot köteles kiállítani. A leltár és az átvétel igazolásával ellátott egyik bordero a püspökség megbízottjánál áll.
- 3.) A beletározott könyvek elszállítása előtt lepecsételendők az Egy. Közp. Kvt. bélyegzőjével.
- 4.) A könyvek tényleges átadása és elszállítása, a leltározás és borderozás, illetve az új őrzőhelyen való felállítás és feldolgozás ütemében történik.

Hivatalos levél, 1956. május 16.

Muzeul Regional Oradea
Nr.118 / 16 mai 1956

Către Protopopiatul Romano-Catolic Oradea

Sintem informați că in capela fostei reședințe Episcopale Romano-Catolice, să gășesc depozitate cărțile din Biblioteca Episcopului Schlauch Lőrinc Cardinal Papal.

Întrucit cărțile de mai mulți ani nu au fost aierisite, praful și mucegaiul reprezintă un pericol serios, in plus am observat cu ocazia preluării gravurilor că serioase stricăciuni au fost provocate de către șoareci.

Intrucit această comoară bibliografică este expusă distrugerii și nu mai poate fi nici folosită la lucrurile de documentare, Muzeul nostru vine cu următoarea propunere bazat in prealabil pe o înțelegere in principiu, ce a avut loc între reprezentanții noștri și Canonicii Belteky și pr. Beothy.

1. – Să fie predat Bibliotecii Muzeului Regional pentru documentare, cărțile din fondul mai sus amintit spre păstrare și folosire.

2. – Fondul nu va putea să plece din Oradea.

3. – Proprietar asupra cărților rămîne Protopopiatul Romano-Catolic Oradea cu toate drepturile ce decurg din această situație.

4. – Cărțile religioase și de cult, Muzeul se obligă să le transporte potrivit indicațiilor Protopopiatului.

5. – Muzeul va întocmi un inventar detaliat și exact, care va face parte integrantă din procesul-verbal de preluare și de predare.

6. – Muzeul se obligă a păstra cărțile in bune condițiuni.

In speranța că propunerea noastră va fi acceptată, primiți asigurarea respectelor ce avem pentru Dvs.

Director: Spoială I. Vlad
Secretar: Murariu Lucia

Válaszlevél fogalmazványa

Către
Direcțiunea Muzeului Regional Oradea

Referindu-ne la adresa Dvre Nr.118 din 16 mai a.c. avem onoare a Vă înștiința, că suntem de acord cu propunerile făcute referitor la păstrarea și conservarea cărților aflate în capela fostei reședințe episcopale in consecință ne invoim:

1. ca cărțile să fie predate Bibliotecii Muzeului Regional spre păstrare și folosire.
2. să nu plece din Oradea

3. ca proprietar asupra cărților să rămână Protopopiatul Rom. Cat. Oradea cu toate drepturile ce decurg din această situațiune
4. ca cărțile religioase și de cult să rămână în capelă
5. ca Muzeul să întocmească un inventar detaliat și exact, care apoi să facă parte integrantă din procesul-verbal de predare și preluare.
6. ca Muzeul să se oblige a păstra cărțile în bune condițiuni

Vă rugăm să binevoiți a lua măsurile necesare pentru a definitiva înțelegerea noastră.
Oradea, etc.

Hivatalos levél, 1956. május 1.

R.P.R., Ministerul Cultelor

Direcțiunea Studii

18.Mai.1956. Nr.11234/1956

Către Protopopiatul Romano Catolic Oradea, Str. Hock Ioan [Kanonok sor] No.19, Oradea

Vă rugăm a ne trimite, până la 28 mai a.c., răspunsurile la întrebările din alăturatul chestionar, referitoare la bibliotecile Dvs., în vederea tipăririi – de către Ministerul Culturii – a unui „Ghid al bibliotecilor din R.P.R.”

Director ...

Director adjunct ...

Válaszlevél fogalmazványa, gépelt

1008/1956

Domnule Ministru,

La adresa Dv. Nr.11234/1956 din 18 mai avem onoare a Vă înștiința că, la întrebările din Chestionar în legătură cu biblioteca fostei Episcopiei R.Cat. din Oradea nu putem răspunde, deoarece aceasta biblioteca să găsește în Rezidența fostei Episcopiei, unde nu avem acces liber.

Drept pentru această la 17 mai a.c. am făcut o înțelegere cu Direcțiunea Muzeului Regional în Oradea în sensul că, 1. cărțile să fie predate Bibliotecii Muzeului Regional spre păstrare și folosire; 2. să nu plece din Oradea; 3. ca proprietar asupra cărților să rămână Protopopiatul Rom. Cat. Oradea cu toate drepturile ce decurg din această situațiune; 4. cărțile religioase și de cult să rămână în capelă; 5. Muzeul să întocmească un inventar detaliat și exact, care ar[...] să facă parte integrantă din procesul-verbal de predare și preluare; 6. Muzeul să se oblige a păstra cărțile în bune condițiuni.

Această înțelegere se va definitiva în zilele acestea.

Oradea, la 26. mai 1956.

Luptând pentru pace:
protopop

Jegyzőkönyv kézzel írott fogalmazványa, 1956. július 28.

[Verzóján] Könyvtárrendezés első eredménye

Proces-Verbal

Subsemnații Hornaru Virgîl, delegatul Fondului de Stat al Cărții din M.Culturii, Dr. Beothy Georgius din partea Bisericii Romano-Catolice Oradea și Căpușan Cornel, delegatul Bibl. C. Regionale Oradea, am constatat următoarele:

- 1.) S-au triat cărțile aflate în Galeria Catedralei Rom. Cat. Str. Hok Ianoș 2 și s-au destinat fondurile în felul următor:
 - a.) Cărțile specificate în tabelul anexat (146 titluri) se predau Bibl. C. Reg.
 - b.) Cărțile cu conținut laic în număr de se predau la fel Bibl. C. Regionale Oradea.
 - c.) Cărțile cu conținut religios rămîn bibliotecii bisericeii romano-catolice spre organizare și întrebuințare la cult.

Oradea, 28. VII. 1956.

Delegatul F.S.C. din M. Culturii: V. Hornaru

Delegatul Bis. Rom. Cat.: Dr. Beothy

Delegatul Bibl. C. Reg.: C. Căpușan

Jegyzőkönyv kézzel írott fogalmazványa, 1956. július 31.

[Verzóján] Könyvtári kölcsönzés tartományi könyvtárnak II. (ppki kápolna)

Proces-Verbal

Subsemnații Popescu Cornelia, delegata Fondului de Stat al Cărții din M. Culturii, Dr. Brethy Georgius [Beöthy György] din partea Bisericii Romano-Catolice Oradea și Căpușan Cornel, delegatul Bibliotecii Regionale Oradea am constatat următoarele:

1. S-au triat cărțile aflate în Capela Romano-Catolică, Str. Hok Ianoș Nr.2 și s-a destinat fondurile în felul următor:
 - a.) Cărțile cu caracter laic se predau Bibliotecii Regionale Oradea
 - b.) Un număr de 65 de lucrări speciale vor fi predate aceleiași bibliotecii.
 - c.) Cărțile cu conținut religios rămân bibliotecii bisericeii romano-catolice spre organizare.

Oradea, 31 iulie 1956

Delegatul F.S.C. din Min.Culturii: C. Popescu

Delegatul Bisericii Romano-Catolice: Dr.Beöthy

Delegatul Bibl.C.Regionale: Căpușan

Kézzel írott helyzetjelentés, 1961

Hivatkozással a 17574 – 03.15. rendelkezéssel / A telefonon kapott utasításra ...

A helyi forrásokból díjazandó levéltári személyzet működését a rajtunk kívülálló akadályok miatt legjobb igyekezetünk mellett eleddig meg nem kezdhetette.

Azok a bizottságok, melynek tagjai között a Departamentul, Regiune és Város, az állami Levéltár, a helyi Múzeum küldöttei foglaltak helyet, több ízben a következő szükségletek előteremtését látták megvalósítandónak.

1.) A volt püspökség gazdasági levéltári anyag feldolgozása volna az első teendő, éspedig arra tekintettel is, hogy a volt alkalmazottak munkakönyvhez szükséges működésükről törvényes igazolás legyen kiállítható, de egyébként azért is, hogy esetleg fellelhetőek legyenek a munka haladtával a fellelhető indexek, ami a munka menetét gyorsabbá tenné. A feldolgozandó anyag csonkított állapotában is gazdag eredményeket tárhatna fel statisztikai, népesedési, egyéb célú adatok szolgáltatása tekintetében.

Ez a megmaradt anyag a székesegyház evangélium-oldali galériáján egybehordott, de rendezetlen állapotban a helyszínen is célszerűen különválasztható és feldolgozásra alkalmas csoportokba volna különválasztható a melegebb napok elérkezte után. Alkalmas vezető irányítása mellett a papnevelő-intézet felső évfolyamainak hallgatói s a levéltár várandós egyetemi hallgatóinak közreműködésével fokozatosan megoldható volna.

2.) Az u.n. egyházmegyei levéltár mai helyiségében nem rendezhető, míg nem a helyiség kibővítése az annakidején elfalazott és kiigényelt szomszéd terem rendelkezésre bocsájtsa meg nem történik. Ezzel a munka megkezdhető, ha a leszerelt villany újra bekapcsolható a szomszédos terem áramkörébe. A munkálatok gyors ütemét elő fogja segíteni az 1920. évig rendelkezésre álló index és a már nagyjából irattartójukba a múlt évben visszahelyezett anyag, nemkülönben az egyes, szétszórt ívekre annak idején reávezetett levéltári index-sorszám.

3.) A káptalani levéltárak állapota annyiban hiányolható, hogy nincs besorolva az 1940–1944. évi gazdaságviteli anyag, amit a jószágkormányzói tisztek magyar területről átszállítottak és a helyi számviteli iratok, ami a káptalan erdőgazdaságából fel lett szállítva, amikor sikerült a gyűjtogatástól megmenteni. Egyébként teljes rendben indexek mellett iratgyűjtőkkel gondos állapotban és rendezett elhelyezésben kutatói munka céljára az anyag biztonságban van.

Nehéz kérdés az illetmények megállapítása is. Angajált szakértők lévén a munka sikeréhez szükségesek, a megállapított $\frac{1}{2}$ norma javadalomért nincs vállalkozó. Áthidalható volna a nehézség oly értelemben, legyen lehetősége a kellő szaktudással bíró vezetőnek és társainak módja ahhoz, hogy főfoglalkozása mellett erre a munkára napi négy óra kötelezettséggel kapná a melék-foglalkozásával járó munka díjazását, a melegebb idő beállta után, mert fűteni a helyiségeket nem volna ajánlatos, sőt lehető.

Egyelőre azt a munkát végezhetné el a múlt évben erre vállalkozott két-három nyugdíjas tanárnő, akik az egyházmegyei levéltárban segítségre voltak az iratok részben történt rendezésében, hogy a levéltár anyagához nem tartozó selejtet valamelyik központi, arra megbízott alkalmazott irányítása mellett a DCA-hoz szállítás céljából összehordják. Így sikerült a múlt évben mintegy 800 kg. selejtet az üzem részére elszállítani.

Bélteky protopop? consilier? [sic!]

[A verzón] 620/1961

Hivatalos, írógépet jelentés, 1961, szeptember 5.

Minuta

Încheiată azi, 5 septembrie 1961, la sediul Protopopiatului Romano-Catolic din Oradea.

Din partea Ministerului Învățămîntului și Culturii tov. Gruia Ștefan, director al Direcției Bibliotecilor, din partea Departamentului Cultelor, tov. Vișan Ladislau, din partea Protopopiatului Romano-Catolic Oradea pâr. Vicar General Bélteky Francisc, protopop Dr. Vasile Hosszu, canonicul Dr. Beöthy George /Directorul cancelariei/ a intervenit următorul acord:

1. Pentru a adăposti și asigura folosirea justă a colecțiilor bibliotecii fostei Episcopii Romano-Catolice, aflate azi în custodia Protopopiatului, în galeria Catedralei Romano-Catolice Sft.Ladislau și în Capela fostei reședințe episcopale str. Stadionului Nr.2, se va proceda la trierea întregului fond de cărți și la împărțirea lui pe următoarele fonduri:

a.) Cărțile teologice care servesc necesitățile cultului, precum și bibliotecile personale ale fostilor profesori de teologie Dr. Beöthy, Dr. Bélteky și Hosszu vor rămîne în proprietatea protopopiei (resp. personală) cu obligația de a se înregistra tipăriturile și a trimite un duplicat de pe inventar Fondului de Stat al cărții, București, Piața Șcinței nr. 1, în termen de un an.

b.) Restul cărților și a altor publicații vor fi preluate de Fondul de Stat al Cărții începînd cu ziua de 6. sept. 1961.

2. Toate cheltuielile, în ceea ce privește transportul vor fi suportate de Fondul de Stat al Cărții din M.I.C.

Din partea

Ministerului Inv. și Culturii, Direcția Bibliotecilor: Dir. Ștefan Gruia

Din partea

Protopopiatului Romano-Catolic Oradea: Fr.Bélteky, V. Hosszú, Dr.Beöthy

Din partea

Departamentului Cultelor: L.Vișan

[Verzóján]

Könyvtár-rendezés

[továbbá halvány ceruza-írással a könyvek beládázásának, emeletekről lehordásának és telerautóval való elszállításának menetrendje:]

I.munkanap 09.06 ... 09.20

XI. 2-án Hornar [Hornaru Virgil] + segéd(jei) újra elvittek 3 félkocsival

Levélfogalmazvány, 1961. november 10., postázva 11-én

Către

Departamentul Cultelor de pe lângă Consiliul de Miniștri, Direcțiunea de Studii, București

Ca urmare adresei Dv. nr.14918/1961 din 21 octombrie a.c. cu onoare Vă comunicăm următoarele:

1.) În vederea păstrării și administrării în bune condițiuni a cărților și manuscriselor aflate în bibliotecile protopopiatului rom. cat. din Oradea, în ziua de 5 septembrie 1961 din partea Ministerului Învățămîntului și Culturii, reprezentat prin tov. Gruia Ștefan, directorul Direcției Bibliotecilor, din partea Dv. prin tov. Director Vișan Ladislau, și conducerea noastră a intervenit un acord fixat prin Minuta încheiată de cei menționați înregistrată sub nr. 1326/1961 de către oficiul Protopopiatului nostru.

Pe baza acestui acord din partea Direcțiunii Bibliotecilor s-a procedat la trierea întregului fond de cărți și împărțirea lui. O cantitate deja a fost transportată din cărți de către Direcțiunea Bibliotecilor. După cum ni s-a comunicat, după 20 luna curentă lucrările se vor continua. Precum se prevede aceste lucrări vor dura încă luni de zile. Deci pînă ce vor termina împărțirea și trierea cărților cei menționați, din partea noastră cataloghizarea bibliotecelor nu se poate realiza.

Menționăm, că în prezent nici fondul necesar nu posedăm pentru angajarea bibliotecarilor. În consecință deocamdată nici aprobare de schemă pentru bibliotecari nu vom solicita.

Dupăce s-au efectat lucrările menționate vom reveni în chestie rugînd îndrumările Dv. ulterioare.

2.) Ceeace privește bibliotecile unităților noastre din subordine, vom lua măsuri necesare ca să ne trimeată inventarele pînă la data de 1 februarie 1962. conform dispozițiilor date de Dv. în adresa nr.14918/1961

Oradea, la 10 noiembrie 1961
 Consilier Vicar Fr[ancisc] B[élteky]
 Protopop V[asile] H[osszú]

Hivatalos jelentés másolata, 1963. október 26-án

Másolat

Főtisztelendő R.K.Főesperesi Hivatalnak Nagyvárad.

A C.P.A. 617/1963 számú aug. 8-án kelt nb. megkeresésére, a székesegyház erkélyein elhelyezett káptalani iratok rendezését f. évi aug. 20-án megkezdttem és a mai napon befejeztem.

Az iratok rendben elhelyezése a következő:

A sekrestye feletti I. emeleti erkély 2-dik helyiségében vannak a káptalani iktatott ügyiratok 1910. évtől kezdve 1944. évig. Minden iratsomagra rá van írva az évszám. Ugyanitt vannak elhelyezve vegyes káptalani iratok, melyeknek mibenléte papírra fel van jegyezve. Ugyanitt van külön táblával megjelozve a káptalani egyes gazdaságok volt személyzetének fizetési táblázatai / összegyűjtve / táblával megjelölve.

A sekrestye feletti II. emeleti erkély 2-ik helyiségében vannak 20 volt káptalani gazdaság számadásai, külön-külön táblával megjelölve, továbbá a nagyprépostsági Bedő-i gazdaság és a görbedi erdőgazdaság számadásai, külön-külön táblával megjelölve. A 3-ik helyiségben vannak a káptalani volt erdőgazdaságok számadásai, a káptalani központi főpénztár számadásai, építészeti számadások és a tiszti nyugdíjpénztár számadásai, külön-külön táblával megjelölve.

Az 1910. év előtti iratok az I. emeleti erkély 3-ik helyiségében vannak, de nincsenek külön felirattal és jelzőtáblával megjelölve.

A püspökségi ügyiratok és számadások az 1945 évtől az 1960. évig bezárólag a Stadion utcai [Kanonok sor] 19. számú házban levő iroda legbelső szobájában vannak elhelyezve. Az 1945. év előtti iratokból semmit sem találtam. Van ugyan a székesegyház nyugati oldalán levő erkély belső helyiségében egy nagy halom összekevert mindenféle irat, de annak rendezése, szétválogatása sokkal nagyobb feladat, hogysem 2 hónapi munkával elvégezhető lett volna egyidejűleg, a káptalani iratok rendezésével.

Tehetségemnek megfelelő munkámat továbbra is bármikor a Föesperesi Hivatal rendelkezésére bocsátva maradtam.

Nagyvárad, 1963. október 26., mély tisztelettel Hesz Ágoston s.k. ny. erdőtanácsos

Általános leltározás jegyzőkönyvének részeként, 1963. december 31-én

Nu au fost trecute obiectele de inventar din Catedrală, din Biblioteca Episcopală, din Arhiva Capitulului și din Arhiva Episcopală pe motiv, că aceste acuma sunt așezate sau în palat sau în Catedrală, în parte nu sunt aranjate.

Hivatalos, gépelt jegyzőkönyv, 1968. február 26-án

Astăzi 26 februarie 1968 în localul Protopopiatului rom. cat. de Oradea.

Protopopiatul rom. cat. de Oradea reprezentat prin Protopopul-Vicar Bélteky Francisc și Dr. Hosszu Ladislau șef de serviciu,

Arhivele Statului Oradea reprezentat prin Tov. Moț Tiberiu șeful arhivelor, asistați de Tov. Neicov Mircea Director de studii din Departamentul Cultelor și Tov. Melencu Nicolae Imputernicit pentru Culte al județului Bihor,

în legătură cu predarea și preluarea fondurilor arhivistice deținute de către Protopopiatul rom. cat. de Oradea, au stabilit următoarele:

1.) Protopopiatul rom. cat. de Oradea predă în folosință veșnică Arhivelor Statului următoarele fonduri:

a./ Arhiva fostei Episcopii rom. cat. de Oradea

b./ Arhiva Capitulului Catedralei Oradea

c./ Arhiva economică eparhială / a Episcopiei și a Capitulului /

2.) Arhivele Statului Oradea vor prelua și vor transporta fondurile sus arătate la sediul Arhivelor Statului din Oradea, unde ele vor fi păstrate ca unități de arhivă distincte sub denumirile stabilite de comun acord cu predătorul, și le va prelucra arhivistic în vederea punerii lor în circuit științific.

3.) Cu ocazia efectuării transporturilor, în prealabil se va face în prezența ambelor părți delimitarea acelor materiale care rămân și pe mai departe în păstrarea Protopopiatului rom. cat., ca avînd un conținut practic și necesar administrației curente bisericesti /duplicatale matricolelor, state de salarii, acte de personal ale episcopiei, etc./ această operație fiind necesară datorită faptului că, în prezent materialul este în mare parte amestecat. Deasemenea Arhivele Statului vor restitui Protopopiatului materialele de natura celor de mai sus pe care le vor depista pe parcursul prelucrării fondurilor sus indicate.

4.) Pînă la terminarea operațiunilor de preluare și predare cele două părți vor menține contactul permanent pentru rezolvarea în sensul celor de mai sus a eventualelor probleme ivite pe parcurs.

Intocmit în 5 / cinci / exemplare, din care:

1 exemplar Departamentului Cultelor,

1 exemplar Arhivelor Statului Oradea,

2 exemplare Protopopiatului rom. cat. Oradea,
1 exemplar Imputernicitului pentru Culte al jud. Bihor.

D.c.m.s.

T. Moț, Bélteky Francisc, Hosszú Ladislau, N. Melencu
[+ csak a főesperesség bélyegzője]

[A főesperesi hivatal iktatókönyvében az aktus lenyomata:]
1968. február 27-én: 532 sz. Levéltárak átadása – Állami Levéltárnak

Hivatalos levél, 1972. december 1-jén

Protopopiatul Romano Catholic Oradea, str. Stadionului nr.7
Nr.2354-FAN/1972

Către Departamentul Cultelor, Cabinetul Vicepreședintelui
București

Privește: Fondul Arhivistic Național – Nr.DV.:978/C

În conformitate cu prevederile Decretului nr.472/1971 privind F.A.N., alăturat Vă înaintăm lista documentelor cu valoare istorică documentară aflate la parohiile din subordinea noastră care urmează a fi predate Filialei Arhivelor Statului Jud. Bihor.

Oradea, la 1 decembrie 1972.

Protopop: Dr. V. Hosszú

Șef serviciu: Z. Hutás

Hivatalos jegyzőkönyv, 1976. december 25-én

Filiala Arhivelor Statului Jud. Bihor

Proces Verbal

încheiat astăzi 25 decembrie 1976

Subsemnații Hutaș Zoltan și Fodor Iosif din partea Protopopiatului Romano-Catholic Oradea și Popovici Ioan, director al Filialei Arhivelor Statului jud. Bihor, în conformitate cu prevederile art.22 din Decretul nr.472/1971, am procedat la predarea-preluarea documentelor care fac parte din Fondul Arhivistic Național, care în prealabil au fost selectate, ordonate și inventariate de Filiala Arhivelor Statului jud. Bihor, după cum urmează:

1. Parohia rom. cat Aleșd ...

[...]

[...]

[...]

18. Parohia rom. cat. Vașcău...

Menționăm că stabilirea documentelor care fac parte din Fondul Arhivistic Național s-a efectuat de către o comisie formată din delegatul Filialei Arhivelor Statului Bihor și delegatul Protopopiatului Rom. Cat. Oradea, asistați de Inspectorul Teritorial al Departamentului Cultelor pentru jud. Bihor.

Drept pentru care s-a încheiat prezentul proces verbal în 4 exemplare din care două exemplare au fost preluate de Filiala Arhivelor Statului, 1 exemplar de Protopopiatul Rom. Cat. și un exemplar de Inspectorul Teritorial al Departamentului Cultelor pentru jud. Bihor.

Am predat: Z. Hutaș, I. Fodor

Am preluat: I. Popovici

Hosszú László vikáriusnak szóló levél, 1979. február 2-án

Dragă Laci,

Te rog mult să ne ajuți în difuzarea a 200 de buletine de concurs „Lupta pentru pace”; Avem în total 28.000 de buc. Nu-ți e greu să bănuiești ce probleme ridică difuzarea lor [...] Oricum, lucrul acesta îl fac cu plăcere: e o treabă de interes obștesc, e un scop pe care-l doresc atins, pacea, prietenia, colaborarea între oameni, mă bucur și cer sprijinul tuturor factorilor avizați.

Peste două săptămîni am și răspunsurile, toate sau în cea mai mare parte. [!]

Anunță-mă, într-un fel, de hotărîrea pe care ai luat-o; oricare ar fi ea, relațiile noastre nu se vor schimba. Doresc să rămînă, pentru tot restul vieții, numai din cele mai bune și cordiale.

Sănătate, bucurie, fericire, frăție

Traian Blajovici [a megyei könyvtár akkori igazgatója]

Oradea, 2 februarie 1979

Hivatalos levél, 1981. január 10-én

Protopopiatul Romano Catholic Oradea, str. Stadionului nr.7

Nr.79-1980 [!]

Domniei sale Domnului Ion Roșianu Președintele Departamentului Cultelor, București

Mult stimată Domnule Președinte,

În cadrul acțiunii de inventariere a bibliotecii aparținătoare Protopopiatului Romano Catholic Oradea, acțiune care se desfășoară de trei ani, lucrătorii însărcinați cu această operație au descoperit trei noi incunabule:

1. [...]

2. [...]

3. [...]

Avînd în vedere valoarea deosebită a acestor lucrări, care aparțin patrimoniului cultural național, pentru a se asigura păstrarea lor în condiții de maximă securitate am hotărît să le predau Muzeului Național al R. S. România.

Față de aceasta Vă rugăm a ne comunica opinia Domniei Voastre.

Menționăm, că pînă la primirea răspunsului Domniei Voastre am luat măsuri pentru a se păstra în deplină siguranță la sediul Protopoiatului.

Oradea, la 10 ianuarie 1981.

Protopop: Dr. V. Hosszú

Hivatalos levél, 1981. január 28-án

Protopopiatul Romano Catholic Oradea, str. Stadionului nr.7
Nr.226-1981

Domniei sale Domnului Ion Roșianu Președintele Departamentului Cultelor, București
Mult stimate Domnule Președinte,

În cadrul acțiunii de inventariere a bibliotecii aparținătoare Protopopiatului Romano Catholic Oradea, acțiune care se desfășoară de trei ani, lucrătorii însărcinați cu această operațiune au descoperit noi incunabule.

Lista lor o anexăm la prezenta adresă.

Ea cuprinde 11 poziții dintre care primele trei figurează în adresa noastră nr. 79 din 10 ianuarie 1981, adresată către Domnia Voastră, iar celelalte 8 sînt poziții noi.

Avînd în vedere valoarea deosebită a acestor lucrări, care aparțin patrimoniului cultural național, pentru a se asigura păstrarea lor în condiții de maximă securitate am hotărît să le predau Muzeului Național al R. S. România.

Față de aceasta Vă rugăm a ne comunica decizia Domniei Voastre.

Menționăm, că pînă la primirea răspunsului Domniei Voastre am luat măsuri pentru a se păstra în deplină siguranță la Sediul Protopopiatului.

Oradea, la 28 ianuarie 1981.

Protopop: Dr. V. Hosszú

Hivatalos levél, 1981. február 5-én

Republica Socialistă România, Departamentul Cultelor
Nr.53/IR/1981

Mgr. Ladislau Hosszu, Protopop al Protopopiatului romano-catolic Oradea

În legătură cu scrisoarea dumneavoastră prin care ne faceți cunoscută descoperirea, cu prilejul acțiunii de inventariere a bibliotecii Protopopiatului pe care îl conduceți, a trei incunabule care fac parte din patrimoniul cultural național, precum și intenția de a dona aceste inestimabile valori unei instituții cultural-științifice centrale de stat, ne exprimăm acordul nostru deplin.

Totodată, apreciind în mod deosebit acest act care reflectă înțelgera majoră din partea dumneavoastră a intereselor generale pe planul îmbogățirii permanente a tezaurului cultural național, vă exprimăm profunda noastră mulțumire.

În ce privește destinatarul donației, considerăm că instituția cea mai potrivită care să poată asigura valorificarea științifică a celor trei incunabule este Biblioteca Centrală de Stat București.

Președinte: Ion Roșianu

GI/GA/2 ex.

5.II.1981

Hivatalos levél, 1981. március 21-én

Protopopiatul Romano Catholic Oradea, str. Stadionului nr.7

Nr.357-1981

Domniei sale Domnului

Nicolae Melencu

Inspector Principal Teritorial de Specialitate al Departamentului Cultelor pentru Jud. Bihor,
Oradea

Mult Stimate Domnule Inspector Principal Teritorial de Specialitate,

Vă depunem alăturat adresa noastră privitoare la oferirea unor incunabule din patrimoniul
Protopopiatului Romano-Catolic, cu rugămintea de a o înainta la Biblioteca Centrală de Stat
București, reținând un exemplar pentru arhiva Dvs.

Cu respect, Oradea, 21. martie 1981.

Protopop: Dr. V. Hosszú

Hivatalos levél, 1981. március 21-én

Protopopiatul Romano Catolic Oradea, str. Stadionului nr.7

Nr.357-1981

Către Biblioteca Centrală de Stat, București

În cursul inventarierii ce este în desfășurare a cărților ce fac patrimoniul Protopopiatului
Romano-Catolic Oradea, s-a descoperit un număr (11 buc.) (unsprezece) incunabule.

Spre a asigura optime condiții de păstrare și conservare, precum și valorificare a acestori
deosebite bunuri culturale, am hotărât să le oferim unei instituții cultural-științifice centrale de
stat.

Departamentul Cultelor și personal DD. Președinte Ion Roșianu, cu adresa Nr.53/IR/
1981 din 5. februarie ne-au comunicat acordul deplin față de hotărârea și propunerea noastră,
apreciind, că instituția cea mai potrivită căreia să i-se predea aceste valori este Biblioteca
Centrală de Stat, București.

Vă rugăm în consecință, să primiți incunabulele indicate în lista alăturată, unsprezece la
număr, pe care le oferim instituției Dvs., și să luați măsuri pentru preluarea lor.

Oradea, 21 martie 1981.

Protopop: Dr.Vasile Hosszú

Hivatalos levél, 1981. május 8-án

Protopopiatul Romano Catolic Oradea, str. Stadionului nr.7

Nr.ad 858-1981

Domniei sale Domnului Dr. Ion Roșianu președinte al Departamentului Cultelor, București

Mult stimată Domnule Președinte,

Cu onoare Vă referim, că urmare aprobării date de către Departamentul Cultelor cu nr. 53/
IR/ din 5.02.1981 – în ziua de 7 mai 1981 a descins la sediul nostru echipa Bibliotecii Centrale

de Stat, condusă de DD. Bondoc Gheorghe, director adjunct, cu scopul de a vedea și prelua incunabilele oferite drept donație spre o mai bună conservare și valorificare.

Membrii comisiei au fost foarte mulțumiți constatînd autenticitatea și valoarea incunabilelor, în număr de 12 poziții în 11 volume (două din ele fiind coligate, întrun singur volum), și în ziua de azi, 8 Mai DD. Bondoc Gh. și-a exprimat telefonic din nou mulțumirea și aprecierea.

Cu ocazia descinderii s-a întocmit procesul verbal de predare-preluare și volumele au fost efectiv preluate din partea BCS. Ni se va comunica ulterior, sub ce numere și la ce valoare au fost inventariate la destinație.

Comisia și-a exprimat deosebita mulțumire și față de Departamentul Cultelor și personal pentru Domnia Voastră, pentru sprijinul acordat tocmai Bibliotecii Centrale de Stat.

Anexăm la această adresă 1 exemplar al borderoului cuprinzînd incunabilele donate.

Oradea, 8 mai 1981. Cu deosebit respect

Protopop: Dr. V. Hosszú

Hivatalos levél, 1981. május 18-án

Biblioteca Județeană Bihor, Oradea. Nr.146 din 18 mai 1981.

Către Protopopiatul Romano-Catolic – Monseniorul Dr. Hosszú László, Loco.

În urma discuțiilor purtate, vă rugăm să binevoiți a lua în considerație dorința și propunerea noastră de a găsi soluția pentru ca fondul de carte din biblioteca fostei episcopii romano-catolice, atît cel inventariat, cît și cel neinventariat, să rămînă în Oradea.

În acest sens noi dorim, vă propunem și sîntem de acord să primim acest fond la Biblioteca județeană, urmînd să-l organizăm potrivit normelor de specialitate.

Predarea-primirea o putem începe imediat prin o serie de operațiuni pregătitoare, după primirea acordului dv., urmînd să o realizăm efectiv îndată ce vom primi un spațiu de depozitare în condiții de securitate.

Cu deosebit respect

Director: Florian V. Chiș

Bibliotecar principal: Constantin Mălinaș

De acord: Președinte al Comitetului de Cultură și Educație Socialistă al jud. Bihor, Gheorghe Suciu

Hivatalos jelentés, 1983. május 6-án

Protopopiatul Romano Catolic Oradea, str. Stadionului nr.7

Nr.557/din 6 mai 1983

Către Muzeul Țării Crișurilor, Oficiul Patrimoniului Cultural Național,
Oradea

Înlistarea cărților din biblioteca Protopopiatului Rom. Cat. Oradea – aflată în Catedrală – terminându-se,

Prin prezenta declarăm situația numerică a acestora (până în anul 1800):

– cărți în l. latină și maghiară: 5.421 buc.

– cărți în l. germană: 1.245 buc.

– Facem tot posibilul ca în cât mai scurt timp să depunem și lista acestora cu rubricile cum ni s-a cerut în trecut: nr.crt., autor, titlul cărții și anul apariției.

Incunabilele în număr de 11 și postincunabilele în număr de 98 au fost donate în anul 1981 Bibliotecii Centrale de Stat din București.

Oradea, la 6 mai 1983.

Protopop: Dr. Ș. Dászkál

Șef serviciu: J. Fodor

Hivatalos jelentés, 1983. október 25-én

Protopopiatul Romano Catholic Oradea, str. Stadionului nr.7

Nr.1295/1983

Către Departamentul Cultelor, Direcția Relații Culte

București

Privește: Biblioteca

Inlistarea cărților din biblioteca Protopopiatului nostru s-a terminat.

Alăturat, cu onoare, Vă depunem lista celor care sînt susceptibile să aparțină Patrimoniului Cultural Național.

Un exemplar am depus și Oficiului DPCN Jud. Bihor.

Cu deosebit respect,

Oradea, a 25 octombrie 1983

Protopop Dr. Ș. Dászkál

Șef serviciu: Ios. Fodor

Anexe: 2 dosare

Hivatalos jelentés, 1987. április 2-án

437/1987

Note despre fondul de cărți al Protopopiatului R. C. Centru 87.IV.2.

1.) Se află în sălile de la etajul 2 și 3 al catedralei în partea dinspre șirul canonicilor. Localuri închise și uscate.

2.) Provine din 3 biblioteci:

– biblioteca seminarului (se afla la etajul 2 al fostei reședințe episcopale)

– biblioteca episcopului (se afla la etajul 1 al palatului, în apropierea capelei)

– biblioteca Capitulului: cea mai bogată și departe cea mai valoroasă (se afla în încăperi din parterul palatului)

s-au mai adăogat cărți provenite de la preoți decedați, mai cu seamă Dr. Ioan Lindenberger și Dr. Iuliu Némethy, canonici.

3.) Bibliotecile au fost evacuate din palat fără mobilierul lor și au fost vărsate în prisme în galeriile catedralei nefiind alt loc: încăperile închise în care se află acum erau ocupate de arhivele bisericești, și au devenit disponibile după preluarea arhivelor de către Arhivele de Stat Filiala Oradea.

4.) Inventarierea se face cu multe greutăți: iarna în încăperile respective nu se poate lucra, cărțile trebuiesc cărate cu coșul și duse înapoi urcând multe scări incomode: multe și înguste.

5.) Procesul inventarierii a fost odată întrerupt prin dispozițiile de a se înlista sumar cărțile susceptibile prin urma anului apariției să facă parte din PCN. Astfel a trebuit cărate jos și duse înapoi numai pentru înlistare, urmînd ca pentru inventariere să se repete aceste două operații.

6.) Din cărți au fost duse foarte mari cantități fără forme deosebite alegerea fiind făcută la vedere și fără a fi fost măcar sumar inventariate pentru predare.

7.) Valorile care au fost atunci scăpate din vedere și ulterior descoperite: incunabule și postincunabule au fost donate Bibliotecii Centrale de Stat: cu forme deci inventar.

8.) Prin înlistare și depunerea listei la PCN a fondului vechi fondul este asigurat de înstrăinări.

9.) Inventarierea este un proces lent cu mijloace pe care le avem.

10.) Se exprimă dorința de a ține separat fondul declarat de PCN. Se va respecta, dar și inventarierea acestora va mai dura.

11.) Organizarea fondului nu se va putea face decît după terminarea inventarierii. Mobilierul existent în catedrală (căci cel original nu este în posesia noastră, nici nu știm de soarta lui) va necesita probabil oarecare înghesuire a cărților.

12.) Din cele de mai sus rezultă, că probabil în fond cu greu mai există cărți deosebit de valoroase.

Protopop, Dr. Șt. Dászkál

Observații:

Tov. Grigore, cînd a vizitat fondul, a fost foarte mulțumit de situația cărților.

[Az iratot utólag visszafűzték az írógépbe és a szöveget kiegészítették:]

Cărțile mai întii au fost cărate de deținuți în grajdurile de la Nr.7 și 15 str. Stadionului, încărcate cu furca.

Apoi a venit prof. Jakó de la Cluj, cu studenți, a ales tot ce a vrut și a cărat resp. dus cu vagoane cărți. Deci se poate presupune, că au rămas cărțile de interes bisericesc.

The Problem of Library and of the Archives in Oradea/Nagyvárad in the Mirror of Pressures and Failings. A Lamentable Chronicle of Oradea/Nagyvárad (1944–1987)

Keywords: Ferenc Béteky, László Hosszú, Zoltán Pongrác Hutás, Zsigmond Jakó, Iosif Pop, "peace priests", offerings, nationalization, library, old books, archives, Roman Catholic Diocese of Oradea

The study examines the lengthy process library holdings and archives files once in the ownership of the Roman Catholic Diocese of Oradea/Nagyvárad fell into the possession of different state institutions during the Communist

period. The persons playing a part in and responsible for these actions of nationalisation and volunteer offerings of these cultural goods should be found as much among the structures of the repressive regime as in the lines of the so-called “peace priests.” These opportunist cooperations between the clerics and the regime were expressly illegal from the point of view of clerical laws and were profoundly opposed and disagreed by the Diocese of Alba Iulia/Gyulafehérvár – marked by the figure of Bishop Áron Márton – which expressed its resistance and disagreement all throughout.

Kovács Sándor

Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”

Kelemen Lajosról az utóbbi időben elég sok publikáció látott napvilágot, legutóbb Csetri Elek posztumusz művében foglalkozott a legendás történésszel, levéltárossal.¹ Tanulmányunkban Kelemen Lajos hagyatékának történetét próbáljuk meg nyomon követni a történettudós halálától, 1963. július 29-től a hagyaték elkobzásáig. Köztudott, hogy az Állami Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága által bitorolt Kelemen-levéltár a Securitate közreműködése révén jelenlegi helyére. A történet rekonstrukciója a Securitate Archívumait Vizsgáló Országos Bizottság Archívumának (Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, a továbbiakban ACNSAS) dokumentumai alapján vált lehetségessé, ugyanis Kiss Elek unitárius püspök és az ún. Csifó-csoport megfigyeltjeinek iratcsomóiban, ha töredékeiben is, de megtaláltuk Kelemen Lajos személyi levéltára sorsának történetét is.² A „meghatározhatatlan” hagyaték az unitárius egyház levéltárából két alkalommal, 1963-ban és 1965-ben „vándorolt át” az állami levéltár kolozsvári részlegébe. Sas Péter szerint „a dokumentumkorpusz pontosan nem tudható részét még életében helyezte el” Kelemen Lajos az unitárius egyház levéltárába.³ Reméljük, hogy írásunk némiképp szóra bírja a „legendák ködébe és hallgatásba burkolózott”⁴ Kelemen-hagyatékot. A történet értelmezési lehetőségeit nem fejtettük fel, csak a tárgykörül választott kérdésre összpontosítottunk eltekintve a tágabb összefüggések vizsgálatától.

Kelemen Lajos halála és temetése a Vallásügyi Hivatal és a Securitate tükrében

A Vallásügyi Hivatalban (Departamentul Cultelor, a továbbiakban Vü.H.) 1963. augusztus 7-én iktatták a Kelemen Lajos halálára és temetésére vonatkozó egyoldalas jelentést.⁵

Kovács Sándor (1968) – egyetemi előadótanár, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, sandorkovacs@unitarius.org

¹ Csetri Elek: *Kelemen Lajos élete és munkássága*. Sajtó alá rendezte Jánó Mihály. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kvár 2012.

² ANCSAS Lásd Fond Informativ I. 235729. vol. 1–3, I. 235725. vol. 4–5., Fond Rețea R. 301671.

³ Sas Péter: *Kelemen Lajos és naplója*. Keresztény Magvető 113(2007). 1. sz. 79.

⁴ Uo.

⁵ Departamentul Cultelor Directia de Studii. Dosar nr. 90. vol. 13. 1963. Raport în legatură cu decesul curatorului general prof. Kelemen Lajos.

Alexa Augustin a tartományi megbízott helyettese, a Vü.H-hoz küldött jelentésében beszámolt arról, hogy július 30-án (sic!) nyolcvanhat éves korában elhunyt Kelemen Lajos, az unitárius egyház főgondnoka. Temetésére augusztus elsején, a város temetőjében (în cimititul oraşului) került sor. A gyászszertartást a Kossuth utcai unitárius templomban dr. Kovács Lajos főjegyző és dr. Kiss Elek püspök végezték. Az elhunyt érdemeit Darkó Béla marosvásárhelyi esperes és Ferenc József gondnok méltatták. A Történeti Intézet részéről Bodor András és Dani Ioan [János] beszéltek, a temetőben Sebe Ferenc esperes végezte a szertartást. A Vü.H. részéről Alexa és a rajoni megbízott Mărcuş Ioan vett részt. A történelmi egyházak képviselői mellett mintegy 500-an kísérték a gyászmenetet a temetőbe. A résztvevők többsége idős ember volt, Kolozsvár összes egykori grófja és bárója ott volt a temetésen – jegyezte meg a jelentésíró.⁶ Sem a résztvevők, sem a szónokok beszédében nem észleltek semmi rendkívülit. Teofil Herineanu, Kolozsvár ortodox püspöke, noha értesítették az eseményről, nem vett részt a temetésen. Ezt némelyek kommentálták. A megbízott utólag felkereste a püspököt, aki szabadkozott, sajnálatosan megfeledezett a temetésről.

Alexa Augustin augusztus 2-án keltezett jelentése meglehetősen sok pontatlanságot tartalmaz, valószínű, hogy már a temetést követő napon jelteni kellett bukaresti feletteseinek. Talán ezért is utasította augusztus 2-án reggel telefonon dr. Szathmáry János jogtanácsost arra, hogy készítsenek összefoglaló beszámolót, és ebben röviden ismertessék mind a templomban, mind a temetőben elmondott beszédek lényegét. Az utasítás utolsó mondata megérdemli a szó szerinti idézést: „Tekintettel arra a magas egyházi tisztségre, amelyet az elhunyt betöltött, és az impozáns temetésre megfelelő beszámolót szükséges a Vallásügyi Hivatalhoz felterjeszteni...”⁷ A román nyelvű tájékoztatót dr. Kovács Lajos főjegyző még aznap elkészítette. Ez némiképp eltér az Alexa Augustin által írottaktól, pontosabb, részletesebb amannál. Eszerint a főjegyző imádsága után a püspök a Máté evangéliuma 20. részének 28. verse alapján prédikált, kiemelve a múltat kutató tudós erényeit, az ifjú kutatók iránt nyilvánított önzetlen segítőkészségét, szerénységét, szorgalmát és az unitárius egyház iránt tanúsított hűségét. Szolgálatiért a Román Népköztársaság Kormánya is kitüntette – foglalta össze a lényegét Kovács Lajos főjegyző.

A szertartás után a szülőváros, Marosvásárhely nevében Darkó Béla esperes búcsúzott, aki az elhunyt emberségét és demokrata lelkiségét emelte ki beszédében. Ferenc József, a kolozsvári eklézsia volt gondnoka Kelemen Lajosra, az Unitárius Kollégium egykori tanárára, a progresszív unitarizmus eszméinek hirdetőjére emlékezett. Szentmártoni Kálmán nyugdíjas tanár az őt sokat segítő munkatárstól vett búcsút.

A temetéssel kapcsolatosan néhány értékes adatot őrzött meg Kiss Elek püspök Naplója is.⁸ A püspök feljegyzéseiből kiderül, hogy július 29-én, Mikó Imre társaságában meglátogatta a már haldokló Kelemen Lajost. Ugyancsak ő intézkedett a temetéssel kapcsolatos tennivalókról is. 29-én Kovács Lajossal, Szathmáry Jánossal és Mikó Imrével közösen vázolták „nagyjában” a gyászjelentés szövegét, majd Mikóra bízták annak véglegesítését, és

⁶ Uo. „ca o remarcă au participat aproape toate familiile de foşti baroni şi conţi din oraşul Cluj.”

⁷ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGyLt) 1068/926. sz. 246.

⁸ Lásd Unitárius püspöki napló, VI. füzet 1961. III. 21-től 1963. december 14-ig. 162–165. MUEKGyLt.

intézkedtek 500 példányban való kinyomtatásáról is.⁹ A Coop. Deservire-Foto 14. vállalatnak megbízást adtak a temetés legfontosabb mozzanatainak lefényképezésére.¹⁰ A püspök kérte fel a gyászszertartás egyházi szónokait. Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond július 30-án közölték, hogy a történészek nevében beszélő személyről ők gondoskodnak. A sírnál Sebe Ferenc esperes beszéde után a Román Tudományos Akadémia nevében Dani János, a kolozsvári Történeti Intézet nevében dr. Bodor András búcsúzott.¹¹

Mi is történt tulajdonképpen Kelemen Lajos temetésén? A kérdést azért is fel kell tennünk, mert az szorosan összefügg a Kelemen-hagyaték sorsával. Kiss Elek püspök temetési beszédét nem találtuk meg hagyatékában, így annak tartalmára csak a temetés után készült jelentésekből következtethetünk, ezek pedig egyértelműen azt sugallják, Kolozsvár értelmisége nagyon megbotránkozott azon, hogy a püspök hetet-havat összehordott, mindenről beszélt, a saját érdemeit felettebb kiemelte, csak éppen az elhunytól nem szólt.

Nem csak a Vallásügyi Hivatal, hanem a Securitate is figyelemmel követte a temetést, és azt, amit ezzel kapcsolatosan Kolozsvár értelmisége mondott. A felekezetekért felelős kolozsvári „iroda” vezetői, elsősorban Onac Ioan főhadnagy megpróbált minél több információt összegyűjteni a Kelemen Lajos halálát követő időszakról. Az általunk ismert első jelentés 1963. augusztus 12-én a Debreczeni Lászlót és Szabó T. Attilát figyelő „Szabo Bela” fedőnevű informátortól származik.¹² A temetés után Debreczeni az informátornak elmondta, hogy Kelemen Lajos nem volt a rendszer embere (nu a fost omul regimului actual). Amikor ő [Debreczeni László] 1947-ben hazatért a hadifogságból Kelemen frappánsan fejtette ki a véleményét: az új rendszer olyan, mint az Isten, semmi mást nem fogad el, csak a dicséretet. Nemsokára ő is belátta ennek igazságát. A temetésén az unitárius püspök – Debreczeni szerint – elkövetett egy nagy hibát. Prédikációjában elmondta, hogy Balogh Jolán, Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila, ő és Bodor András az elhunyt tanítványai. Ennél is nagyobb veszély számukra az, hogy a püspök kiprédikálta, hogy ők [Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond és Debreczeni László] átadták Kelemen kéziratot hagyatékát az unitárius egyháznak. Mindezt titokban tették és álmukban sem gondoltak arra, hogy a szószékről kiprédikálják. Kelemen Lajos egész életében naplót vezetett – folytatta a jelentéstevő – ezt is a püspökségen őrzik, és Debreczeni egy másolatot is készített róla.

⁹ A gyászjelentés szövege: Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa mély megrendüléssel tudatja, hogy nagyernyei Kelemen Lajos egyházi főgondnok, történettudós, nyugalmazott múzeumi és levéltári főigazgató, a Román Népköztársaság I. osztályú munkaéremrendjének tulajdonosa, a Magyar Tudományos Akadémia tagja életének 86. évében, hosszas betegség után 1963. július 29-én elhunyt. Az elhunytban nemcsak az unitárius tanárt, felügyelögondnokot és főgondnokot gyászoljuk, mert munkássága az egyházi kereteken, sőt az országhatárokon is túlnőtt. Egyházunk főgondnoka az erdélyi múlt élő forrása volt, aki páratlan gazdagságú tudását hosszú élete folyamán önzetlenül osztotta meg embertársaival, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül. Egyformán sütött mindenkire, mint a nap az égen. Egymaga egész levéltárat kitevő történelmi okiratokat gyűjtött össze és több nemzedéket tanított a haladó hagyományok tiszteletére, hazaszeretetre, emberségre. Tudása tanítványaiban él tovább és mi mindnyájan tanítványai voltunk. Halálát családja, tisztelőinek és barátainak széles köre gyászolja, akik életének értelmét az evangélium szavaiban látják: „Az embernek fia nem azért jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon.” Máté 20,28.

Temetése augusztus 1-jén du. 4. órai kezdettel lesz a Kossuth Lajos utcai unitárius templomból, ahonnan földi maradványait kikísérik a Házsongárdi temetőbe és családi sírkertjében helyezzük örök nyugalomra.

Kolozsvár, 1963. július 29. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa.

¹⁰ Az elkészült fotók közül a püspök 12 darabot kiválasztott és azokat saját irodájában őrizte. Lásd MUEKGyLt. 1068/926. (A fényképek nincsenek meg, csak az átadásukat igazoló irat.)

¹¹ A beszédek közül csak a Bodor András szövege áll rendelkezésünkre, ezt a Függelékben közöljük.

¹² ACNSAS Fond Informativ, Dosar individual privind pe „Steopan Victor” I. 235729 vol. 2. 329–330.

„Szabo Bela” jelentése alapján Onac Ioan megkezdhette a Kelemen-hagyaték „feltárása” irányuló akciót. Az informátornak meghagyta: derítse ki, mi célból másolta le Debreczeni Kelemen önéletírását. Milyen kéziratok kerültek az unitárius püspökhöz. Ha lehetséges, szerezzé meg az önéletírást. Mi célból tulajdonították el a Kelemen-hagyatékot, és ki volt a kezdeményező?

Az ügynökjelentéshez fűzött intézkedési tervben (plan de mäsuri) két unitárius ügynök (agent) neve is felbukkan: „Alexa” (Sebe Ferenc)¹³ és „Adalbert” (Kovács Lajos).¹⁴ A tervben foglaltaknak megfelelően a főhadnagy elkezdte begyűjteni az információkat. Augusztus 22-én „Alexa” Kiss Elekről jelentette,¹⁵ hogy hazatért nyári pihenőszabadságáról, meglátogatta a nagybeteg Kelemen Lajost, majd intézkedett a temetéssel kapcsolatos tennivalókról. A temetésen az informátor nem észlelt semmi rendkívülit a püspök beszédében, bár nagyon sokan nehezteltek a prédikációért. „Alexa” szerint sem volt szokványos gyászbeszéd, hiszen a püspök Gyulai Zoltán kristályfizikai és kristálynövesztési elméletéről beszélt, illetve a 20. század spirituális és tudományos eredményeiről, Schneller Istvánról, Böhm Károlyról, Szádeczky Lajosról és másokról. Aztán önmagát dicsérte, kiemelve azt, hogy mind Kelemen Lajos, mind pedig ő sokat adtak az unitárius egyháznak, azaz sok anyagot összegyűjtöttek az unitarizmus történetével kapcsolatosan. (Sokan azt mondták, hogy ez öndicséret volt, nem is lett volna helye a gyászbeszédben.) A forrás (sursa) nem emlékezett arra, hogy a püspök beszédében említést tett volna bármiféle dokumentumokról. Amúgy a püspök sok kéziratot gyűjtött össze, főként önéletírásokat idős lelkészekről és lelkésznékről, ezeket az íróasztalában tartja. A jelentés további része Kiss Elek tevékenységéhez kapcsolódik. Az intézkedések „Adalbert” ügynök megbízatásáról rendelkeznek, feladatául tűzik ki, állapítsa meg, milyen jellegű életrajzokat is gyűjt valójában a püspök. A begyűjtött adatok alapján újabb intézkedéseket foganatosítanak.

Augusztus 25-én „Szabo Bela” kiegészítette a korábban elmondottakat.¹⁶ „Lazar Ioan” informátor augusztus 26-án Stan Mihálache hadnagynak elmondta, hogy sokan és sokat kommentálják a temetésen elhangzott beszédeket, mind az egyházi, mind pedig a világi felszólalóké.¹⁷ Kiss Elekről megállapították, hogy szenilis, prédikációjában mintha a vásári sokaságnak (bíci) beszélt volna. Az egész város tudta, hogy az elhunyt már sok évtizede összeveszett Istennel és az egyházzal, a püspök Kelemen Lajost mégis az egyház oszlopának nevezte, ez több volt, mint nevétséges.

¹³ Sebe Ferencet 1959-ben szervezte be a Securitate. „Alexa” majd „Ambrus Géza” fedőnéven jelentett. Iratcsomói száma: Fond Informativ I. 235718. (összesen 11 lap.) Fond Rețea R. 187947. vol. 1. (összesen 272 lap.), R. 187947. vol. 2. (összesen 397 lap.) Sebe Ferenc megfigyeltetéséről lásd a Csifő-csoport (Fond Informativ) I. 235729. volt. 5. kötetét, amely Sebének kiváló vallásokatatói és szervezői munkájára reflektál az 1950-es évek első feléből.

¹⁴ Kovács Lajost 1958-ban szervezték be, „Adalbert”, majd püspökké választása után „Scripologul” fedőnéven jelentett. Iratcsomójának száma: Fond Rețea R. 301671. (összesen 423 lap) Megfigyelési iratcsomói a Csifő-csoport iratai között vannak. A (Fond Informativ) I. 235725. vol. 8. jelzetű iratcsomó (összesen 69 lap) Kovács Lajos püspök irodájának lehallgatási anyagát tartalmazza 1977. február 21-től 1977. augusztus 20-ig. A (Fond Informativ) I. 235725. vol. 5. (112 lap.) Kovács Lajossal kapcsolatos jelentéseket tartalmaz az 1958–1965 közötti időszakból.

¹⁵ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 331–332.

¹⁶ Uo. 333. Jelentéseit olvasva kiderül, hogy Kelemen Lajos legközelebbi tanítványai, a kolozsvári értelmiség elitjéhez tartozó neves tudósok feltétel nélkül bíztak az unitárius egyházban. Ki is mondták, hogy bár tudták, az érvényben levő törvény értelmében a hagyatékot a Román Akadémiának kellett volna átadni, megőrzését mégis az egyházra bízták. Ők még nem tudták, hogy 1963-ban az unitárius egyház sem volt már biztonságos hely.

¹⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 336.

Hasonló módon nyilatkozott Debreczeni László is – mondta „Szabo Bela” –, a temetésen felettebb kellemetlenül érezte magát, mert a püspök Kelemen Lajosból egy nagy unitáriust kreált, de egy szót sem szólt Kelemennek Erdélyben betöltött szerepéről és nemzeti missziójáról.¹⁸ A temetést követően Szabó T. Attilával találkozott az informátor, így róla is jelentett.¹⁹ Debreczeni tulajdonképpen Szabó T. Attilától hallotta, hogy a Kelemen-hagyaték utolsó része is bekerült az unitárius egyház levéltárába, és hogy Erdő János, az új levéltáros átvette a teljes hagyatékot. A tartótiszt kijelölte az informátor újabb feladatát: állapítsa meg pontosan, miből áll Kelemen Lajos irodalmi hagyatéka, ki és mikor adta át az unitárius egyháznak. Az intézkedések sorában újból felbukkan „Adalbert” neve, az ő feladata lett volna a levéltárban található Kelemen-hagyaték jellegéről jelenteni, de úgy látszik, a tartótiszt elsősorban „Alexa” informátort dolgoztatta.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Kelemen Lajos ravatalánál elhangzott meglehetősen összefüggéstelen, csapongó prédikáció (az unitárius egyház oszlopként beállított Kelemen Lajos, a huszadik század első évtizedeinek szellemi forrongása, a kristályelmélet stb.), nem nyerte el a temetésen részt vevők tetszését. A püspök kedvenc témáját, az atomelméletet és a kristályfizikát taglaló, önmaga szerepét exponáló beszédében talán akkor követte el a legnagyobb hibát, amikor a Kelemen-hagyaték gondozóit és letétbe helyezőit nagyon kellemetlen helyzetbe hozta. Ugyanakkor arra is gondolhatnánk, 1963-ban Kiss Elek tiszttában volt már azzal, hogy egyházát behálózták, és a „kipredikálással” elejét akarta venni a pusmogásnak, a háta mögötti jelentgetéseknek. Ez a nagyfokú elővigyázatosság, meggondolatlanság az egyház nehezen megszerzett pozícióit és némiképp Erdő Jánosnak a levéltárban betöltött szerepét volt hivatott szavatolni. A püspök túlzott lojalitása talán a börtönből szabadult lelkészek sorsa iránt érzett felelőséggel is magyarázható. Mindezek természetesen tág terét nyitnák meg az értelmezési lehetőségeknek, dolgozatunkban ezzel most nem foglalkozhatunk. Fontosnak tartjuk azonban kiemelni, hogy a Securitate Onac főhadnagy informátorain keresztül jóval több információt kapott annál, mint amennyit a prédikációban a püspök elmondott. Az sem teljesen mellékes, hogy „Szabo Bela” látszólag „teljesen ártalmatlan” jelentéseit – a halott Kelemen Lajosról – hogyan használta fel a hatalom saját céljai érdekében.

A Securitate az unitárius levéltárban

Az informátorok jelentései alapján világossá vált, hogy Kelemen Lajos személyi levéltára az unitárius egyház kolozsvári levéltárába került. A püspök ezt meggondolatlanul vagy jól megfontolt „elterelő hadművelet” részeként már a szószékről kihirdette. A nyilvánosan, de elhamarkodottan és botorul kimondott igazságot a Securitate informátorain keresztül szerezte meg. „Szabo Bela” és „Lazar Ioan” Kelemen Lajos szellemi örököseiről, tanítványairól és legközelebbi munkatársairól, „Alexa” pedig a püspökről jelentett. Kutatásaink során nem volt lehetőségünk a Szabó–Debreczeni–Jakó neve fémjelezte csoportos megfigyelési dossziékat tanulmányozni, ezért csak az unitárius anyagban levő információkra hagyatkoztunk.

1963 augusztusában a Securitate elegendő információt gyűjtött ahhoz, hogy az unitárius egyházban dolgozó ügynökei segítségével a Kelemen-hagyaték birtokába jusson. Az időközben

¹⁸ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 4. 155.

¹⁹ Uo. 334.

főhadnagyból századossá előléptetett Onac október 26-án „Alexa” informátorral találkozott, aki a kitűzött feladatoknak megfelelően a püspökről jelentett.²⁰ Jelentését kivételesen azért elemezzük részletesebben, mert ez a gátlástalan karrierépítés eklatáns példája. Szeptember 26-án ülésezett az Egyházi Képviselő Tanács, a püspök az esperesekkel a renitens (többnyire motorbicikliző) fiatal lelkészek megzabolázásáról is tanácskozott. Kiss Elek óvta a fiatal lelkészeket a „tekeréstől”, mert meggyőződése volt, hogy némelyek feladata a lelkészek figyelése és feljelentése a hatóságoknál. Mindez természetesen csak mellékes része volt a tanácskozásnak. Sokkal fontosabb, hogy a püspök a börtönből 1963. február 6-án szabadult és egyházi levéltárosként alkalmazott Erdő Jánost kinevezte az egyházi központ adminisztratív tanácsosává, arra a posztra, amelyre „Alexa” (Sebe Ferenc) is aspirált. A résztvevők úgy gondolták – folytatta „Alexa” –, hogy a kinevezés problémamentes, azt Kiss Elek alaposan előkészítette és előzetesen megbeszélte a területi inspektorral, Ţepeş Hoinărescuval, aki nem tudott részt venni az értekezleten, és ezért nem értesült kellő időben Erdő kinevezéséről. Hogyha hinni lehet az informátornak, akkor maga Erdő sem tudott tanácsosi kinevezésének előkészítéséről. Hoinărescu Erdő János büntetett előéletére hivatkozva a kinevezés bukaresti felterjesztését visszautasította, és felszólította a püspököt, hogy legalább három nevet terjesszen fel a Vallásügyi Hivatalhoz. Október 24-én a püspök hívatta Sebe Ferencet, és felkérte a tanácsosi állás betöltésére. Sebe Ferenc neve így felkerült a tanácsosi állásra javasolt személyek listájára, és a két másik jelölttel, Rostás Dénessel és Erdő Jánossal szemben őt találták alkalmasnak az állásra. (A Vü.H. nem sokkal ezután megerősítette hivatalában.) A Képviselő Tanácson történtek ismertetése után „Alexa” beszámolt arról, hogy Kelemen Lajos temetése után milyen sokan kritizálták a püspököt félresikeredett temetési beszéde miatt. Ezzel kapcsolatosan, mintegy mellékesen (dacă vă interesează) megemlíttette, hogy ő a sírnál tartott beszédével mekkora sikert aratott. A temetésen részt vevők szerint Kolozsvár unitárius szónokai között őt illeti az első hely. Az október 6-án tartott egyházköri gyűlésen is többen gratuláltak beszédéért és előléptetéséért, és viccesen megjegyezték, hogy szépen halad a püspöki tisztség felé.²¹

A jelentéshez fűzött feladatok és az intézkedési terv felettlőbb beszédesek. „Alexa” figyelmét felhívták arra, hogy új állásában hogyan viselkedjen feljebbvalóival, azaz a püspökkel és beosztottaival, illetve a lelkészekkel. Az első 2-3 héten egyáltalán ne kezdeményezzen semmiféle politikai jellegű beszélgetést, hanem tegyen úgy, mintha új feladatai elvégzésére és azok megoldására figyelne (să se arate preocupat de noile sarcini ce s-au trasat și rezolvarea acestora), ugyanakkor elemezze, hogyan viszonyulnak kollégái új beosztásához. Az intézkedési terv előírta, hogy jelenteni kell a Belügyminisztérium III. számú igazgatóságának (Belföldi Hírszerzési Igazgatóság) az informátor tanácsosi állásba való előléptetését.

A Kelemen-hagyaték ügye újabb gyanús elemekkel bővült „Alexa” 1963. november 6-i jelentése nyomán.²² Eszerint Kiss Elek püspök jelentős önéletírás és egyéb kéziratos gyűjteményt őriz az íróasztala mögötti szekrényében, a forrás ismeretei szerint ebben a szekrényben található:

²⁰ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 350–352.

²¹ Erdő Jánost az unitárius tanárok perében a kolozsvári Katonai Bíróság 10/1962. sz. ítéletével 4 évre ítélt rendszer elleni tevékenység vádjával. 1963. februárjában szabadult. 1971. április 28-án a Kolozsvári Katonai Törvényszék 214. számú (170/1971) ítéletével felmentette a korábbi vádak alól.

²² Az ártatlan viccnek szánt megjegyzés olvasatunkban világos jelzés az utódlás kérdéséről. Sebét, bár többször is megfúrta Kovács Lajost, nem választották meg főjegyzőnek, és 1971-ben a püspöki széktől is esett.

Dávid Ferenc műveinek Márkos Albert és Péter Lajos tanárok által készített fordítása.

Uzoni-Fosztó latin egyháztörténetének magyar fordítása.

Az idős lelkészek, tanárok pl. Kiss Sándor, az elhunyt Ürmösi Károly, Antónia Mihály, Ürmösi József lelkészek önéletírásai.

A forrás nem tud arról, hogy Kelemen Lajos hagyatéka ugyanide került volna. Ha a püspök átvette, akkor annak a nevezett helyen kell lennie.

Az unitárius levéltárba menekített Kelemen-hagyaték, a püspök által bírt személyes jellegű iratok (életrajzok, naplók) elegendő információt szolgáltatottak az elkobzást célzó akció levezényléséhez. Onac százados azt javasolta, hogy titokban kutassák át a püspök irodájában levő dokumentumokat, de felettese, az irodavezető (șef birou) százados, Murărețu Constantin ezt nem hagyta jóvá, hanem utasította Onacot, értesítse, mikor lesz az ügynökkel való legközelebbi találkozás, mert azon ő is részt akar venni, hogy tisztázzák: meg tudják-e szerezni a kívánt dokumentumokat. „Alexa” a legközelebbi találkozón Erdő Jánosról jelentett.²³ A börtönből való szabadulás után Erdő az egyházi központban kapott állást, „Alexa” szerint magaviselete megfelelő. Erdőtől néhány napja értesült, hogy Kelemen Lajos Mócok útja 16. szám alatti lakásából összes kéziratát és könyvtárát az unitárius egyház levéltárába szállították tanítványai. A hagyaték egy szekrényben és néhányládában van, de ezekkel Erdő nem foglalkozott. A szekrény be van zárva, a kulcs pedig Debreczeni, Jakó vagy Szabó T. Attilánál van. A tartótiszt az ügynöknek meghagyta, azonnal jelentse, ha az említettek közül bárki a levéltárba megy. Az intézkedések sorában szerepelt a levéltár titokban történő átkutatásának terve, amit Murărețu százados jóvá is hagyott.

„Alexa” Onackal való következő találkozására december 3-án került sor, a jelentés pedig a püspökségen tartott munkaülésre reflektált.²⁴ A püspök heti rendszerességgel megtartott munkaüléseiben a hivatal legfontosabb problémáit tárgyalták meg. December 2-án Erdő János, aki a levéltár rendezését kapta feladatul, arról számolt be, hogy a törvényes előírásokkal ellentétben a levéltárban különféle könyveket tárolnak. Egyrészt itt helyezték el a Kelemen Lajos hagyatékából származó könyveket, másrészt itt tárolták Debreczeni László és Bethlen György gróf az Országos Magyar Párt egykori vezetőjének könyveit is. Ez utóbbiakat 1944-ben Kelemen Lajos menekítette a levéltárba, hogy megóvja a bombázástól. A gyűlésen elhatározták, hogy Kelemen Lajos könyvtárát az unitárius könyvtárba helyezik, Debreczenit és Bethlent pedig felszólítják, hogy a legrövidebb időn belül szállítsák el saját könyveiket a levéltárból. „Alexa” szerint sem a püspök, sem Erdő János nem tudott korábban a levéltárban tárolt könyvekről. A százados az informátornak meghagyta, hogy azonnal jelentse, ha a gyűlés résztvevői, különösképpen, ha Erdő János megpróbálja Debreczenit vagy Bethlent értesíteni könyveik elszállíttatása tárgyában. Ugyanakkor elhatározták, hogy törvényes házkutatást tartanak a levéltárban. Azért, hogy az informátort ne dekonspirálják, egy névtelen levelet juttattak el a Tartományi Igazgatóságra, és tájékoztatták a hatóságokat arról, hogy az unitárius levéltárban tiltott könyveket és publikációkat tárolnak.

1963. december 4-én a Területi Igazgatóság (Directia Regională) vezetője, Nicolae Pleșița örmagy jóváhagyta az Onac és Murărețu által összeállított referátumot és javaslatokat.²⁵

²³ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 353–354.

²⁴ Uo. 363–364.

²⁵ Uo. 355–366.

A referátum kitért arra, amit már „Szabo Bela” és „Alexa” ügynökök információi alapján megállapítottak, azazhogy tiltott könyveket rejtegetnek a levéltárban. Eltűnésüket megakadályozandó mihamarabb meg kell szerezni azokat, ezért javasolták, hogy:

1. Utasítsák Ţepeş Hoinărescut, a Vallásügyi Hivatal helyi megbízottját, hogy keresse meg Kiss Elek püspököt, és hozza tudomására, értesült a levéltárban levő tiltott könyvekről. Kérjen magyarázatot a püspöktől ezekre vonatkozóan, majd figyelmeztesse, hogy értesíteni kell az illetékes állami hatóságokat, és az anyagot át kell adni azoknak.

2. Hoinărescu és Kiss Elek találkozására hivatkozva a Securitate vegye fel a kapcsolatot a püspökkel, és jelentsék be, hogy tudnak a levéltári ügyekről, ugyanakkor szólítsák fel, hogy hagyja jóvá az iratok ellenőrzését és a tiltott irodalom elszállítását.

3. Az állami levéltár és a Securitate III. Igazgatóságának dolgozói közösen fogják megvizsgálni a levéltárban található anyagot, és ugyancsak közösen fogják felfedezni mind a tiltott, mind pedig a tudományos történelmi szempontból releváns dokumentumokat. Ezeket aztán átadják az állami levéltár kolozsvári részlegének.

Az eseményeket „Alexa” december 9-én²⁶ és „Adalbert” 1964. január 8-án²⁷ tett jelentései alapján rekonstruálhatjuk. December 5-én este, a főtanácsi ülést követően Hoinărescu bizalmasan közölte Kiss Elek püspökkel és Kovács Lajos főjegyzővel, hogy egy névtelen levélben értesítették, az unitárius püspökség levéltárában, ládákban és szekrényekben könyvek vannak. December 9-én a püspökségen tartott munkaulésen elhatározták, hogy a levéltárban levő könyvek közül kiválogatják a püspökséget illető Kelemen Lajos-hagyatékot.

A munkaulés során Hoinărescu telefonált, és sürgette az Állami Levéltár képviselőinek bevonását a probléma megoldása érdekében. Sebe Ferenc személyesen járt el az ügyben, és a levéltárban azt ígérték, hogy kiszállnak a helyszínre. Murăreţu százados elrendelte, hogy december 11-én ellenőrizzék a levéltárat, és értesítsék, ha bárki megpróbálna eltulajdonítani a könyvek közül. Az állami levéltár munkatársai és a belügyminisztérium kiküldöttei két napig dolgoztak, majd elszállították az anyagot. „Alexa” jelentése szerint a püspökségen mindenki nagyon nyugodt volt, úgy tűnt, hogy tényleg nem tudtak a Kelemen Lajos jóvoltából és közreműködésével letétbe helyezett könyvekről.

1963. december 19-én Nicolae Pleşiţa őrnagy és az ügyosztály vezetője, Dumitru Dumitrescu a bukaresti III. Igazgatóság kötelékében működő Evghenie Tănase vezérőrnagynak jelentették,²⁷ hogy az ügynököktől kapott információk alapján az unitárius püspökség vezetőit rákényszerítették a levéltár átvizsgálására. A Securitate megszervezte a saját és a levéltár dolgozóiból álló csoportot, majd kiszálltak a helyszínre. Megbizonyosodtak arról, hogy némi tudományos-történelmi anyag nem tartozik az egyházhoz. Azzal az ürüggyel, hogy tiltott publikációkat találtak, a püspökség képviselőjének beleegyezésével, hivatalosan is értesítették a Belügyminisztérium illetékes szerveit. Ennek eredményeként a helyszínre kiszállt az egyházi ügyekkel foglalkozó iroda vezetője. Kiss Elek püspök jóváhagyásával mind a tiltott, mind pedig a tudományos anyagot az Állami Levéltárban helyezték letétbe. Előbbit a belügyminisztérium szervei, utóbbit pedig a levéltár dolgozói fogják átvizsgálni, és amennyiben kiderül, hogy ezek nem egyházi, vallásos anyagok, az Állami Levéltár Kolozsvári részlegén maradnak letétben.

²⁶ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 1. 177–178.

²⁷ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 376

A Kelemen-hagyaték

Sebe Ferenc előadó december 13-án az Egyházi Képviselő Tanácsnak jelentette, hogy néhai Kelemen Lajostól és másoktól származó levéltári és könyvtári anyagot „megvizsgálás céljából” átadták az Állami Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságának, és csatolta az erről szóló román nyelvű jegyzőkönyvet és leltárt. A román nyelvű jegyzőkönyv magyar fordítása.²⁸

Jegyzőkönyv, felvétel 1963. december 13-án.

Az Állami Levéltárak Kolozs megyei Igazgatóságát az unitárius püspökség megbízottja arról értesítette, hogy a Kossuth Lajos utca 9. sz. alatti ingatlanban, az Unitárius Püspökséghez tartozó levéltárban nem unitárius jellegű dokumentumok és kiadványok vannak. Felkérték az Állami Levéltár Kolozsvári Igazgatóságát, hogy vizsgálja át ezeket, állapítsa meg eredetüket, illetve tartalmukat, hogy az Unitárius Püspöki Hivatal majd ennek megfelelően intézkedhessen.

A felkérés nyomán helyszíni vizsgálatot tartottak, és egyebek mellett megállapították, hogy tiltott tartalmú dokumentumok vannak a levéltárban. Lásd a mellékelt vázlatos leltárban foglaltakat. Értesítették a Belügyminisztérium kolozsvári szerveit, akik kiszálltak a helyszínre. A részletes vizsgálatok érdekében, az unitárius püspök, dr. Kiss Elek, a Kolozsvári Állami Levéltár vezetője, valamint a Belügyminisztérium Kolozsvári Igazgatóságának kiküldöttje, Murărețu Constantin közös beleegyezésével elhatározták, hogy a mellékelt leltárban szereplő levéltári anyagot tüzetes átvizsgálásuk érdekében letétbe helyezik a Kolozsvári Állami Levéltárban. Az átvizsgálás után döntenek az anyag sorsáról.

A jegyzőkönyv részét képezi a csatolt leltár:

A Kolozsvári Állami Levéltár részéről,

I. Márcuş

A Belügyminisztérium Kolozsvári Igazgatóságának részéről

Murărețu Constantin százados

Az unitárius püspöki hivatal részéről,

Dr. Kiss Elek és Sebe Ferenc

Vázlatos leltár a Kolozsvári Unitárius Püspökség gondozásában levő levéltári anyagról
Kelemen Lajos tanár személyi levéltára

1. A redőnyös szekrényben (1,82 x 1,22 m) levő anyag

– Csomagok, számozásuk 2-től 8-ig. Tartalmuk: személyes levelezés, kalendáriumok, etnográfiai jegyzetek és különböző személyekkel és intézményekkel folytatott levelezés kb. 1894–1954-ből.

– 183 mappa hazai és külföldi levelezés, jegyzetes kalendáriumok, 1 negatív Ex Libris, kb. 1883–1962-ből.

– 84 csomag hazai és külföldi levelezés, kivonatok, jegyzetlapok, dolgozatok, tudományos előadások, személyi iratok, a család címere, egy 1663-ból származó dokumentum másolata a Magyar Országos Levéltárból (Budapest), Kelemen Lajossal kapcsolatos újságkivágások.

Összesen kb. 6,50 folyóméter.

2. Az 1. sz. polcon (1,38 x 1 m) levő anyag

²⁸ ACNSAS (Fond Informativ) I. 237525 vol. 4. 140–142.

– Az Erdélyi Múzeum és különféle kiadványai, évkönyvek, a pénzalap működési szabályzata (regulamente de functionare a fondurilor financiare), kivonatok különféle kiadványokból (Mikó Imre: Irányeszmék, Emlékkönyv, Magyar Nép, Koszorú stb.)

– Ezen a polcon találtak egy mappát, amely a „Tízek” fasiszta szervezet öt névjegyzékét tartalmazza. Egy táblázatot a párt tagjairól (10 oldal) egy a szervezet vezetőjének, Benczédi Pálnak címzett értesítést és a Magyar Megújulás Pártjának programját egy példányban. A Horthy család genealógiája (1 pld.), 12 db. 1:50 000 – 1:100 000 léptékű térkép Erdély és a Bánát megyeiről. Az Akadémiáról származó levéltári anyag kb. 3 cm.

Összesen kb. 1 folyóméter

3. Az elhunyt íróasztalában

– különféle újságcikkekből álló gyűjtemény, különféle periodikák gyűjteménye (Hitel, Pásztortűz, Szebb Jövőt, Új Magyarország Évkönyve, Képes Vasárnap stb.). Némely ezek közül tiltott irodalom.

4. A könyvespolcon (3 x 1,88 m)

– A Székely Oklevéltár több sorozata. Lázár László: Mindenkinék, A kolozsvári Kaszinó története, Sematizmusok (12. kötet), Az Osztrák–Magyar Monarchia (19. kötet), Magyar országgyűlés(?) [a gépirat olvashatatlan] jegyzőkönyve, Szótárak, Kossuth Lajos iratai, A Magyar Korona Országainak betűrendes mutatója 1895, Kossuth Lajos iratai az emigrációból, különféle vallásos könyvek, a Hírnök folyóirat, Székely alkalmazottak újságja, reprodukciók gyűjteménye stb.

– Ezen a polcon tiltott kiadványokat is találtak pl.: Szabadkőművesség, Társadalmi program 20 db, a kolozsvári, szegedi, nagyváradai és budapesti szabadkőműves páholy kiadásában. Erdély a magyar képviselőházban, a Magyar Párt kiadásában 1942, újságkivágások az Új Magyarország, Magyar Nemzet, Ellenzék, Keleti Újság és Magyar Újságokból. Magyar országház (?) [olvashatatlan], A király könyve, Die Oesterreichischen Herrscher aus der Dynastie Habsburg Lotharingen von der Kaiserin Maria Theresia bis Kaiser Franz Josef I.

5. A ládákban

1. láda nr. 1. (60 x 30 cm) – levelezés, negatívok, fotokópiák

2. == nr. 2. (58 x 37 cm) – levelezés, képeslap és fényképgyűjtemény, genealógiai dolgozatok, nyomtatványok

3. == nr. 3. (32 x 85 cm) – levelezés (képeslapok)

4. == nr. 4. (68 x 40 cm) – levelezés, fotokópiák, nyomtatványok

5. == nr. 5. (86 x 40 cm) – levelezés, képeslapok, kalendáriumok

6. == nr. 6. (66 x 36 cm) – levelezés, képeslapok, fényképek, nyomtatványok

7. == nr. 7. (72 x 44 cm) – levelezés, fényképek, nyomtatványok, jegyzetek, tudományos dolgozatok másolatai

8. == nr. 8. (72 x 44 cm) – az iparosok egyesületétől megőrzésre kapott anyagok

9. == nr. 9. (72 x 44 cm) – különböző személyek letétbe helyezett anyagai

10. == nr. 10 (47 x 26 cm) – levelezés, fotóalbumok, monográfiák, negatívok

11. == nr. 11 (23 x 19 cm) – levelezés

12. == nr. 12 (81x44cm) – különféle könyvek

A Dávid Ferenc Egylet anyaga

– kb. 15 iratcsomó

Aláírások.

Mărcuş Ioan, Murăreţiu Constantin, Sebe Ferenc

Az unitárius levéltár újabb titkai

A Securitatének arra is gondja volt, hogy a levéltárban lefolytatott akció nyomán különféle álhíreket terjesszenek Kolozsvárt.²⁹ 1964. január 8-án „Alexa” tartótisztjének jelentette, a püspök Kovács Lajos, Erdő János és Szabó Árpád jelenlétében beszámolt arról, hogy nála érdeklődtek, igaz-e a hír, miszerint Kelemen Lajos hagyatékát az Állami Levéltárba szállították. Amikor ezt megerősítette, a kérdező rögtön ezt felelte: Mizgan. Kovács Lajos szerint Mizgan (Misgan Ioan tanár, Kelemen Lajos veje) meg akarta szerezni a könyveket, hogy eladja és eligya a pénzt. „Alexa” szerint mindannyian egyetértettek abban, hogy Mizgan vitte a Securitatét a nyakukra. „Sabo Bela” is hasonlóan számol be január 31-én Puşcaşu Ilie századosnak Debreczeni Lászlóval folytatott beszélgetéséről.³⁰ Debreczeni Csomóss Jánossal találkozott, aki elmondta, hogy nagy cirkusz volt az unitáriusoknál, Hoinărescu elment a levéltárba, és megtalálta a Kelemen-hagyatékot. Mizgan jelenthette fel őket, ő tudott arról, hogy a hagyatékot az unitárius levéltárba szállították, bár ehhez elég volt a Kiss Elek prédikációja is.

Ezzel azonban nem ért véget az unitárius levéltár ügye. 1965-ben újabb fordulat következett, ezúttal is „Alexa” volt az informátor.³¹ Kiss Elek püspök és dr. Mikó Imre főgondnok a május 13-án tartott munkaülésem hosszasan tanácskozott, és egyéb egyházi ügyek mellett a levéltárról is beszélt. Mikó Imre részt kért az egyházi munkában, szerette volna rendezni és a tudományos kutatás számára elérhetővé tenni a könyvtárat és levéltárat. A cél megvalósításáért összeült az elnökség, személyre vették a levéltárat, majd megállapították a legsürgősebb tennivalókat. A tanácskozás során Erdő felhívta a püspök figyelmét arra, hogy a levéltár a belügyminisztérium felügyelete alá tartozik, ezért az ott dolgozó tisztviselő állása külön jóváhagyást igényel. Szathmáry jogtanácsos megjegyezte, hogy az alagsorban is van egy helyiség, de hogy ott milyen természetű levéltári anyagot tárolnak, azt nem tudja senki, talán az a levéltár legértékesebb része.

A Securitate nem tudott az alagsori levéltárról, „Alexa” Onac századosnak tett jelentése indította el az újabb purifikációs lavinát. Az 1963-ban alkalmazott módszer szerint jártak el 1965-ben is, és az Állami Levéltár, illetve Ţepeş Hoinărescu bevonásával előkészítették a régi-új forgatókönyvet. Dumitraşcu Ion alezredes Mikó Imre figyeltetését szorgalmazta, nehogy az anyagokat külföldre csempésszék. Puşcaşu őrnagy utasítása értelmében felvették a kapcsolatot az Állami Levéltárral, Hoinărescuval és a püspökkel. Az alagsori levéltárat azonban nem volt egyszerű megközelíteni, mert csak egy pincelakáson keresztül lehetett oda bejutni, az albrlő pedig éppen el volt utazva, ezért ideiglenesen elnapolták a kutakodást. Időközben a püspök is elutazott nyári pihenőszabadságára, de levelet írt Sebe Ferenc tanácsosnak és meghagyta, hogy járjanak el ebben a kényes kérdésben.³² Sebe Ferenc, immár mint „Alexa” július 27-én ismertette a tényállást és a püspök levelét. „Nem értem az egész levéltár ügyet. Mindenki

²⁹ Uo. vol. 1. 229–230.

³⁰ Román nyelvű eredetije a MUEKGyLt. Levéltár 1256/1963. december 13.

³¹ ACNSAS (Fond Reţea) Dosar personal al agentului [a név kikaparva ADALBERT] R. 301671. 105.

³² ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 2. 338.

tudta, hogy a néhai Kelemen Lajos nemcsak az Egyetem, hanem az egyház levéltárnoka is volt. Ő foglalkozott ezzel a kérdéssel, aztán az egyház arra ébredt, hogy a levéltár anyaga nincs rendezve, így nem is tudhattuk, milyen anyag van ott. Arról sem tudtam semmit, hogy Kelemen Lajos a bombázások idején milyen anyagot menekített ide. Nem értem, mit jelent az idegen anyag (material străin). Nem tudom milyen természetű ellenőrzést akarnak. Végtelenül sajnálom, hogy Erdő, aki nagy lendülettel hozzáfogott a rendezéshez, egyébbel is kellett foglalkozzon és ezt az Augiász istállót nem tudta kitakarítani. Remélem a dolgok rendeződnek. Jóhiszemű ember vagyok, azt kell javasoljam, hogy nélkülem végezzék el az ellenőrzést, mert én ebben nem tudok segíteni. A kulcs nem volt és nincs nálam. Úgy emlékszem, oda csak egy később kialakított lakáson át lehet bejutni. Csifő többet tudott erről. Nagyon szeretném, ha ezt a problémát az állam és az egyház megegyezésére elrendezhetnénk...³³

Augusztus 2-án Sebe Ferenc szólt a püspöknek, hogy hazaérkezett az alagsori lakás bérelője, és értesíteni kell erről a hatóságokat, hogy elszállítsák a Kelemen-hagyaték még itt levő két ládáját. Ezt követően átváltozott „Alexává”, és mindezt jelentette Onacnak is.³⁴ 1965 augusztusában kiszállt az illetékes hatóság, és elkobozta az ún. egyháziidegen anyagot. A püspök szomorú volt, főleg amiatt, hogy egyházi jellegű anyagot vittek el, megérzése szerint valakik el akarták járatni az egyházat az 1968-as ünnepségsorozat előtt a Vü.H. igazgatójánál.

Kiss Elek mindent megtett az egyházi vonatkozású iratok visszaszerzése érdekében, „Alexa” jelentéseiből kiderül,³⁵ hogy Dumitru Dogarunak, a Vü.H. igazgatójának többször is panaszkodott, hogy Hoinărescu a fejére hozta a Securitatét, és levéltári anyagot vittek el az unitárius püspökségről. Valószínűleg ezzel függ össze a Vallásügyi Hivatal 1967. január 30-án telefonon közölt rendelkezése, melynek értelmében az Állami Levéltárból csak előzetes jóváhagyással hozható vissza bármilyen anyag. A püspök utasította Sebe Ferencet, hogy fogalmazzon meg egy kérést, és kérjék Dogaru közbenjárását. A kérés elkészült, de a püspöknek nem tetszett, mert a szerző belefoglalta azt, hogy az anyagot egyház kérésére szállították el. A Vü.H úgy tett, mintha intézkednének az ügyben, pontosításokat kértek, de mindez látszat volt csupán. A Securitate természetesen értesítette a Vallásügyi Hivatalt, külön figyelemztetve az illetékeseket, hogy ne teljesítsék a püspök kéréseit.

1968. október 23-án Kiss Elek Bukarestbe utazott Kovács Lajos, Szathmáry János és Sebe kíséretében, és kihallgatást kért a Vallásügyi Hivatal főtitkárától – derül ki „Alexa” október 29-én adott jelentéséből.³⁶ A püspök kérései között szerepelt Erdő János visszahelyezése a teológiára rendes tanári minőségben és az 1963-ban és 1965-ben elszállított anyag visszaszolgáltatása. Kérését meghallgatták, a főtitkár megígérte, hogy közbenjár, de valójában nem tett semmit. Erdőt csak óraadóként alkalmazták, és a levéltár ügyében sem történt előrelépés.

Összegzés, kitekintés az 1970-es évekre

Kiss Elek megpróbálta az elvitt egyházi levéltár visszaszerzését, de nem járt sikerrel, az 1968-as ünnepségekre való készülés és a Vallásügyi Hivataltól kapott üres ígéretés elaltatta az

³³ ACNSAS (Fond Rețea) R. 301671. 105.

³⁴ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235729 vol. 3. 524.

³⁵ Uo. 310.

³⁶ ACNSAS (Fond Informativ) I. 235725 vol. 4. 80–81.

ügyet. A '68-as ünnepek után pedig a püspököt leginkább a teológiai oktatás jövője foglalkoztatta, és mindet megpróbált, hogy a börtönviselt teológiai tanárok visszakerüljenek korábbi állásukba. A Kelemen Lajos hagyatékeként ismert több mint huszonöt folyóméternyi anyagból soha nem szolgáltatott vissza semmit, és nincs tudomásunk arról, hogy Kiss Elek halála után az egyház vezetői egyáltalán szóba hozták volna a kérdést.

Az 1963-ban elvitt Kelemen Lajos-hagyatékából 1964-ben néhány könyvet visszakapott az egyház, de Sebe Ferenc az Egyházi Képviselő Tanácsnak tett jelentéséből nem derül ki pontosan, milyen „vallásos és egyházi vonatkozású könyvek” kerültek vissza egyházi tulajdonba.³⁷ Az 1965-ben elvitt anyagot nem ismerjük, csak sejtjük, hogy a leltárban szereplő tételek az első, illetve a második világháború idején kerültek Kelemen Lajos közbenjárásával, értékmérés és megőrzés céljából az unitárius levéltárba. A mintegy 15 folyómétert kitevő Kolozsvár levéltára 1780–1918 címszó alatt regisztrált tétel valószínűleg az impériumváltáskor került az alagsori levéltárba. Ma már aligha deríthető ki, mit is tartalmaztak pontosan Kovács Dénes, Simén Dániel vagy éppen Kelemen Lajos ládái. Az Aranyosszékre, Kolozsvárra, Maros- és Udvarhelyszékre vonatkozó anyagról sincsenek részletes információink, és a leltár sem igazít el ebben a kérdésben. Talán még ki lehetne deríteni, mi is rejlik a lakonikus rövidségű címek mögött: Bethlen Miklós önéletrajzi feljegyzései, a Mikó, a Komjatszegi és Pákey család iratai, a gazdag 1848-49-es anyag, az ún. cirill betűs 17–19. sz. anyag. Bodor Andrásnak Kelemen Lajos temetésén elhangzott kérdése fájdalmasan aktuális: „Mi volna ma az Akadémia Történeti Levéltára Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő tevékenysége nélkül?” De a kérdést másként is fel lehet tenni: „Mi volna ma a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő hagyatékának birtokában?!”

Fügelék

Inventarul materialelor aflate in custodia episcopiei unitariene cluj predate arhivelor statului cluj. [Kolozsvár, 1965. augusztus. Az Unitárius Püspökségen őrzött és az Állami Levéltárnak átadott dokumentumok jegyzéke. Román eredetiből fordította K.S.]

13. Jogi iratok – Miklósvárszék (1821)
14. Kolozsvárra vonatkozó dokumentumok – 19. század
15. A szappanfőző és gyertyaöntő céhre vonatkozó dokumentumok – 17–19. század
16. Jogi iratok (Mikó) – 19. sz.
17. Különféle térképek
18. Különféle térképek
19. Franciaország földrajzi és politikai térképe
20. Dokumentumok – 17–18. sz.
21. Dokumentumok – 19. sz.

³⁷ Sebe Ferenc jelentette az EKT-nak, hogy „az állami levéltárban két ottani tisztviselő segítségével kiválogatták a Kelemen Lajos-féle levéltári és könyvtári anyagból a vallásos és egyházi vonatkozású könyveket és azokat haza is szállították és a könyvtárba elhelyezték. Előadó egyben jelenti azt is, hogy a levéltári anyag átvizsgálása és szétosztása is folyamatban van, s az állami Levéltár igazgatójának ígérete szerint hamarosan befejezik.” Kolozsvár 1964. április 1. MUEKGyLt 1256/963. Levéltár.

22. Különféle dokumentumok (Mikó és Kolozsvár) – 19. sz.
23. Határozatok, utasítások, kegyelmi kérvények, 1848-as proklamációk és dokumentumok fotokópiái
24. Cirill betűs dokumentumok a 17–19. századból
25. Dokumentumok – 19. sz., egy szemtanú 1848–48-es jegyzetei
26. Császári törvények és dekrétumok, 18. sz. és dokumentumok fotokópiái
27. A Komjátszegi család jogi iratai
28. Dokumentumok 19. sz.
29. Dokumentumok 17–18. sz.
30. A Sepsiszentgyörgyi [Székely] Múzeumból származó dokumentumok 17–19. sz.
31. Kolozsvárra vonatkozó dokumentumok a 19. századból és 1942-ből
32. Dokumentumok 18–19. sz.
33. Jogi iratok, Kolozsvár – 19. sz.
34. Bethlen Miklós gróf önéletrajzi jegyzetei
35. Oklevelek, kiváltságlevelek és tervrajzok – Pákey Lajos
36. Aranyosszéki dokumentumok – 16–19. sz.
37. Kolozsvár levéltára 1790–1918 (hiányos) kb. 15 folyóméter
38. Kolozsvár levéltára, regiszterek, indexek 1805–1875. 41 db
39. Kovács Dénes ládája (dokumentumok, kiváltságlevelek, urbáriumok)
40. Dokumentumok, Udvarhelyszék és Kolozsvár – 17–18. sz.
41. Aranyosszéki dokumentumok – 17–19. sz.
42. Unitárius családok iratai
43. Pákey Lajos ládája, üvegre készített tervrajzok negatívjai
44. Simén Domokos ládája
45. Az 1848–49-es szabadságharcot illető dokumentumok – Knöppfler
46. Kolozsvár fotóalbuma
47. Maros- és Aranyosszéki dokumentumok 16–17. sz.
48. Az unitárius gimnázium iratai 1940–1945.
49. Kelemen Lajos ládája – magyar és világirodalom
50. Kelemen Lajos ládája – személyes levelezés

Publikációk

1. Raportu lui Avram Iancu prefectu alu unei legiuni romanesci. Despre faptele ostei poprana care a statu sub comand'a lui pe timpulu resboiului civile din Transilvania in anii 1848-49.
2. Reminiscentę din resbelului româno-rusu-turcu al anului 1877 și rolul societății „Cruces roșie” în timp de pace și resbel, de dr. Ludovic Fialla
3. Heraklides Basilikos Jakab (Despot Voda) moldvai fejedelem és a magyarok – Szentmártoni Kálmán.
4. Kolozs megye kialakulása – Balázs Éva, 1939.
5. A magyar korona országainak helységnévtára – dr. Jekelfalussy József, 1892, 2. db.
6. A magyar Szent Korona országainak helységnévtára, 1907.
7. Biblioteca Universității din Cluj – I. Mușlea

8. Székely oklevéltár 7. kötet, 1696–1750, 3. db.
 9. A Szabad-szó, Fővárosi lapok és Egyetértés 1894-es számai Kossuth Lajos haláláról.
 1. Plakátok 1944-ből a bombatámadások áldozatainak megsegítésére
 11. Báró Bánffy Jánosné Wesselényi bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről – Kelemen Lajos.
 12. Közgazdasági közlemények, 1901–1904.
 13. Erdély történelme, 1859, 1860, 1863, 1866.
 14. Magyar történeti életrajzok
 15. Történelmi tár
 16. Genealógiai füzetek
 17. Megokolás az EMKE új munkatervéhez és alapszabályainak módosításához (1913.)
- P.h.
 Átadók
 Dr. Kovács Lajos
 Dr. Mikó Imre
 Sebe Francisc

Átvevők
 Matei Alexandru
 Kiss Andrei

Dr. Bodor András Kelemen Lajos sírjánál mondott beszéde

[A szövegben áthúzott részeket az átíráskor jeleztük, az utólag betoldott szavakat kurziváltuk. A gépelt szöveget Erdő János őrizte meg, talán a Keresztény Magvetőnek szánta, egy vegyes tartalmú K.M. jelzetű iratcsomóban, néhány már publikált tanulmány mellett találtam meg az Unitárius Egyház Nagykönyvtárában.]

Mint a sziklaormon álló magános faóriás, mely mellől az idő már letarolta a kortársakat, úgy élt körünkben az utóbbi években Kelemen Lajos. A kérlelhetetlen halál most ledöntötte a régi történész-nemzedék utolsó nagy képviselőjét is, és mi végtisztességtételre gyűltünk össze az őt befogadó sírhoz. Kelemen Lajostól, a történésztől búcsúzom egykori barátai, tanítványai, munkatársai és tisztelői nevében.

Nyolcvanhat esztendő életút és hatvanhat esztendő irodalmi munkásság önmagában is rendkívüli dolognak számít az emberi életben. Pusztán e számok is sejtethetnek valamit annak a tudományos-szellemi örökségnek nem mindennapi méretei felől, amelyet Kelemen Lajos hagyott reánk. Azonban egyedül ezzel mégsem indokolható az a rendkívüli megilletődés és fájdalom, amelyet mindnyájan érzünk most, amikor Kelemen Lajostól végső búcsút veszünk.

Az alatt a nyolcvanhat esztendő alatt, amíg Kelemen Lajos élt és dolgozott, nagyobb fordult a világ és többet fejlődtek a tudományok, mint korábban évszázadok alatt. Az ő élete átfogta azt az egész korszakot, amelyben – ~~egyebek mellett~~ – a modern *polgári* történettudomány is megszületett. Az erdélyi történetírás ~~történetének~~ a e korszakán a fejlődésének ugyan már túljutott, *számunkra azonban* szimbolikusan Kelemen Lajos halála zárja le azt végérvényesen. Visszatekintve e korszakra, megállapíthatjuk: 1. hogy magyar részről Kelemen Lajos lankadatlan munkában eltöltött hosszú élete volt a legfontosabb hozzájárulás Erdélyben a korszerű

történetkutatás feltételeinek létrehozásában; 2. hogy életművének, személyiségének építő hatása túlnyúlik az ő munkásságát magába foglaló polgári történetíráson, és bizonyos mértékben a mai kutatásnak. Ezért érezhették Kelemen Lajost a fiatalabb, sőt a legfiatalabb historikus nemzedék is a magukénak, és ezért annyira eleven a hiányérzet, mely elvesztése nyomán támadt szívünkben.

Akik közelebről ismerték Kelemen Lajos puritán egyéniségét, jól tudják, hogy mi sem állott tőle távolabb, mint *valaha is* önmagának igényelni a magyar nyelvű történetkutatás és a fiatal nemzedék tudományos nevelésének irányítását. Ehhez sohasem is voltak megadva neki az intézményes, hivatalos keretek. Ennek ellenére ma már megállapítható, hogy szerény félrevonultságban végzett, lelkes munkájával, egyéni példaadásával, személyiségének erejével – öntudatlanul is – mindenki másnál igen nagyobb hatást gyakorolt az utolsó félszáz év magyar nyelvű társadalom történelemtudományaira, a fiatal nemzedékek érdeklődésének alakulására. Állandó és közvetlen kapcsolatban élve a történeti forrással, szinte ösztönösen felismerte, hogy szaktudománya területén milyen pontokon kell utat törni a továbbhaladáshoz. Úttöréseivel aztán – akarva, nem akarva – irányítójává vált magának a fejlődésnek is. Műveltsége még rokon volt a régi polyhisztorok encyclopédikus tudásával. Érdeklődésének éppen ez a széles skálája tette lehetővé, hogy szűkebb értelemben vett szakján kívül a társadalom más tudományok szélesebb körében is termékeny indításokat adhasson a fiataloknak. Súlyát szellemi életünkben, erőinek és egyéniségének rendkívüliségét, emberi nagyságát éppen ez a hivatalos formákat és kereteket nélkülöző, de mégis általánosan elismert, spontán módon kialakult központi szerep bizonyítja legbeszédesebben.

Kelemen Lajos azáltal vált az erdélyi magyar történetkutatás *terén* irányítójává, hogy mindenkinek szolgálni kívánt, aki a múlt iránt érdeklődött. Segítségére, a bámulatos memóriájában felhalmozott óriási ismeretanyagra társadalmi és nemzetiségi különbség nélkül mindenki számíthatott, aki kérdésével hozzáfordult. Aligha van az elmúlt félszázad erdélyi történetkutatásának olyan jelentősebb alkotása, amelyik ne köszönhetne valamit Kelemen Lajos szinte példa nélküli önzetlen segítőkészségének.

Kelemen Lajos számára a történetkutatás magát az életet jelentette. A szó legszorosabb értelmében benne élt Erdély és ezen belül különösképpen is szeretett városa, Kolozsvár történetében. Neki teljes emberségükben, erényeikkel és hibáikkal együtt bizalmasan személyes ismerősei voltak Erdély és Kolozsvár múltjának szereplői. A nagyok és kicsinyek, a nevesek és a névtelenek, a tragikus és derűs esetek szereplői egyaránt. De nem csupán az egykori élő személyek árnyai- emlékei lengték őt körül munkaasztalánál, hanem eleven ismerősökként éltek lelkében a városok és falvak, utcák, terek, házak, műemlékek, tájak is. Kelemen Lajos valósággal együtt élt a múlttal. Ezért is tudta azt írásaiban és előadásaiban olyan elhithető erővel új életre kelteni. Ugyanez a belső átélés képesítette őt arra, hogy másokban is, minél szélesebb rétegekben, felkeltse a múlt iránti érdeklődést. A megbecsült szaktudós, az akadémikus, a tanítómester alakja már csak szűk körben fog élni akkor, amikor még nemzedékeken át eleven lesz Kolozsvárt annak a Kelemen Lajosnak az emlékezete, aki csillogó szemű gyermeksereg vagy érdeklődő fiatalok gyűrűjében állva éppen e város köveit szólaltatja meg.

Kelemen Lajost sokan érezték magukénak, mert korán elvesztett szerettei helyett az erdélyi történelem munkásaiból formált magának különös, nagy családot. Magukénak tartották őt a román és a szász kutatók is, amint ezt kifejezésre is juttatták a nyolcvanadik születésnapja alkalmából kiadott emlékkönyvben. E kiadványból bárki felmérheti azt az örökséget, amelyet

Kelemen Lajos a hazai történetírás művelőire hagyott nemzetiségre való különbség nélkül. Az ő munkásságának teljes jelentőségét azonban nem lehet egyedül bibliográfiai adatokkal lemérni. ~~Az ő Kelemen Lajos öröksége hatás és indítás formájában jelen van és még sokáig jelen lesz az élő emberekben: a mai kutatókban és a történetkedvelők tömegében; de jelen van és mindenkor jelen lesz felbecsülhetetlen kulturális értékek alakjában azokban az intézményekben is, amelyekért egész életében dolgozott. Milyen sokkal gazdagította volna ma az Akadémia Történeti Levéltárát Kelemen Lajos lelkes gyűjtő és forrásmentő tevékenysége, nélkül. Mert hiszen ő fejlesztette azt a középkori hazai történet talán leggazdagabb forrásgyűjteményévé. De mennyi minden értékkel lenne gyarapította szegényebb az Egyetemi Könyvtárat, vagy a Régészeti Múzeumot ha Kelemen Lajos nem élt volna?~~ Mennyi műtárgyat és műemléket sirathatna ma szépen fejlődő műemlékvédelmünk, ha érdekükben évtizedekkel korábban nem lépett volna közbe Kelemen Lajos? ~~Hol tartanának arhivistikánk, vagy művészettörténetünk mai munkásai az ő megbízható előtanulmányai nélkül?~~ Sokoldalú tehát az ő öröksége. És felette már nincsen hatalma e sírgödörnek, mert az közkincsévé vált tudományosságunknak.

Amikor a vihar a havas magános faóriását földre dönti szétporladó törzséből buján sarjadzó fiatal fenyőcsemeték születnek, melyeket a sziklás talajon hosszú időn át maga a nagy halott táplál és oltalmaz. Hasonlóképpen állunk Kelemen Lajossal is. Tudományos és szellemi hagyatéka még sokáig táplálója és elősegítője marad az erdélyi történetkutatásnak. Csak mi, kik ismertük, szeretjük és tiszteltük őt, mi lettünk szegényebbek egy igaz emberrel. Ha jellegzetes szálfá alakja, szeretett vonásai el is tűntek körünkől, *búcsúzva most tőle*, emberségét, tisztaságát, az igazság megismerése utáni olthatatlan szomját és készségét a szolgálatra örökösökként kívánjuk megőrizni saját tudományos munkánkban.

The Fate of a Legacy. The "Nationalization" of Lajos Kelemen's Collection

Keywords: the legacy of Lajos Kelemen, unitarian archive, Lajos Kelemen

After the death of the legendary historian Lajos Kelemen which occurred 1963, his valuable posthumous papers and historical remains were hand over to Unitarian Bishopric Archive at Cluj/Kolozsvár, supposedly to administer it. Shortly after that Rumanian Secret police the infamous Securitate had been informed about and the Securitate had forced the leaders of the Church to transfer Kelemen's bequest to the State Archives of Cluj County. In our study we tried to present the network and methods how the Securitate officers gathered enough information on the confidential subject of Kelemen's legacy to proceed for its confiscation. Presenting for the first time the approximately inventories of the legacy, there is a hope for identifying at least some part of it. The story related concerning the Christian burial of Lajos Kelemen could contain also some new elements which might help the reader understanding what happened inside and outside the church, and who were those clericals whose "duty" was to regularly furnish and transmit information for the Securitate.

Wellmann László

1987. június. Egy eredménytelen magyar–román pártközi találkozó

A szocialista országok politikájában meghatározó szerepe volt a hatalmon levő állampárt-
nak, az államközi kapcsolatokban pedig kiemelt jelentőségük volt a pártdelegációk közötti
találkozóknak, mert ezeken lehetett tárgyalni a kétoldalú kapcsolatok lényegi kérdéseiről, táv-
lati célokról s a feszültségek konkrét okairól, kezelésükről. Mindenesetre átfogóbban, mint a
különbféle állami méltóságok találkozóin. A pártszinten lezajlott kétoldalú találkozók sokkal
fontosabbak lehetnek, mint az egyes miniszterek közötti alkalmi találkozók. Ami a magyar–
román viszonyt illeti, az a nyolcvanas években közismerten feszült volt, noha mindkét ország
formailag ugyanazon szovjet vezetésű gazdasági és politikai érdekszférába tartozott.

Írásunk az 1987-es magyar–román KB-titkári találkozó eseményeit taglalja. Hangsúlyozni
kell, hogy a tanulmányt magyarországi levéltári források alapján írtuk. Romániában a nyolc-
vanas évek teljes levéltári anyaga még nem kutatható. A Román Kommunista Párt Központi
Bizottsága Külügyi Osztályának vonatkozó anyagai még zárolva vannak. Az eseményről ma-
gáról bizonyos mértékben a két ország sajtója és a Szabad Európa Rádió is tudósított.¹

Egy 1987. március 11-én keltezett, *Javaslat a Politikai Bizottságnak* címet viselő magyar
levéltári dokumentumból kiderül, hogy Romániában 1987. február 26–27-én több magas ran-
gú pártvezető jelenlétében ülésezett a romániai Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa. Az
ülésen súlyos vádak hangzottak el Magyarország ellen. Ezeket a vádakokat – visszafogottabban
– Nicolae Ceaușescu is megismételte a Magyar és a Német Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának
együttes ülésén. Ezek után Bukarestben február 27-én, majd Budapesten üzenetet adtak át az
RKP és Nicolae Ceaușescu nevében a magyar párt- és állami vezetésnek (és Kádár Jánosnak),
s egy magas szintű találkozót javasoltak.² Március 2-án Szűrös Mátyás fogadta – kérésére
– Nicolae Vereș román nagykövetet. Szűrös már akkor jelezte szóban, hogy egyetértene a
KB- titkárok találkozásával, és az 1984. évi KB-titkári találkozó alkalmával átadott magyar
javaslatok alapján készek tárgyalni.³ Az említett dokumentumból azt is megtudhatjuk, hogy
az MSZMP KB Titkársága megbízásából Szűrös Mátyás 1987 március 6-i keltezással ellátott
levélben tájékoztatta V. A. Medvegyevet, az SZKP KB-titkárát a magyar–román viszonyban
keletkezett újabb feszültségekről.⁴

Wellmann László (1981) – PhD, Kolozsvár, laszlowellmann@gmail.com

¹ A magyar–román közös múlt kérdéseivel foglalkozó művek közül a következőket emelném ki: Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Bp. 2007; Gáll Ernő: *Napló 1977–1990*. Kvár 2003; Pritz Pál: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Bp. 2006; Szüts Pál: *Bukaresti Napló. 1985–1990*. Bp. 1998; Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások*. Csíkszereda 1999.

² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 288 f. 32/1987/102 őrzési egység (a továbbiakban ő. e.) 9.

³ Uo. 62.

⁴ Uo. 11.

Az RKP üzenete tartalmazta a már említett vádak egy részét, illetve azt a román követelést miszerint le kell állítani azon megnyilatkozásokat, amelyeket Bukarest sértőnek tart Romániára nézve, és azzal a javaslattal zárult, hogy a két párt vezetői találkozzanak.⁵ (Sajnos az eredeti román üzenetet nem találtuk, és a magyar fél válasza is csak egy tervezetet találtunk meg, amely a IV-es számot viseli, talán azért, mert több változat készült.) A választervezet visszautasítja a román vádakot, és részletesen kifejti a magyar politika Romániával kapcsolatos szándékait. Szól a közös múltrol, a nemzetiségi kérdésről, a történészek közötti vitákról, az 1977-es csúcstalálkozóról, és megfogalmazza a magyar készségét a két párt KB-titkárainak találkozásával kapcsolatban.⁶

1987. március 31-én Szűrös Mátyás ismét fogadta a román nagykövetet, akinek átadta az MSZMP válaszát az RKP üzenetére. A beszélgetés folyamán hangsúlyozta, hogy a magyar fél számára az 1977. évi Emlékeztető és az 1984. évi KB-titkári megbeszélés számít irányadónak. A találkozót pedig május–júniusra javasolta.⁷ Május 7-én Őszi István aláírásával azt javasolták, hogy a tárgyalásokra június 1-je után kerüljön sor Budapesten, ahova meghívják az RKP KB küldöttségét.⁸ Ezt a román fél el is fogadta.

Az 1987. évi KB-titkári találkozóra Budapesten június 3–5-e között került sor. A román küldöttség 3-án érkezett, 4-én és 5-én zajlottak le a kétoldalú megbeszélések, s a román delegáció még aznap haza is utazott. A magyar fél által összeállított programtervezet szerint június 4-én a tárgyalások mellett a vendégek még meglátogatták volna a gyáli termelőszövetkezetet, este pedig az Operaházba mehettek volna. Június 5-ére a vendéglátók még ajánlottak egy kőbányai látogatást, egy másik látogatást Kádár Jánosnál, búcsúbédet Leányfalun az MSZMP üdülőjében és szentendrei városnézést.⁹

A program végül nem így alakult, mert a két fél 4-én és 5-én is folytatta a megbeszéléseket, s 5-én Kádár János is fogadta a küldöttséget.¹⁰

A magyar küldöttség részletes tárgyalási témavázlattal készült a találkozóra.¹¹ Eszerint az 1977-es Debrecen–Nagyvárad-i Kádár János–Nicolae Ceaușescu-találkozó alkalmával elfogadott, de közzé nem tett Emlékeztető számított kiindulási pontnak. Ez a kapcsolatok széles skáláját sorolta fel, s a magyar diplomácia sikerének tudható be, hogy az 1972-es bukaresti látogatástól eltérően ebben a nemzetiségek is szerepeltek. Az 1977-es Emlékeztető intézkedési tervként is felfogható, arról, hogy mit is kellene tenni a gazdasági, kulturális, turisztikai és konzuláris kapcsolatok terén. Budapest számára ez a dokumentum volt az egyik, de az is lehet, hogy az egyetlen olyan fontos dokumentum, amire bármely magyar–román találkozón ezután hivatkozni tudott. Különösen igaz ez a nemzetiségi témára.

Az MSZMP saját értékelése szerint ennek a szellemében ösztönözte az illetékes magyar szerveket, hogy kezdeményezően lépjenek fel a kétoldalú kapcsolatok területén, figyelembe véve a kölcsönös érdekeket. Kezdetben elsősorban gazdasági téren sikerült némi eredményt

⁵ Uo. 9.

⁶ Uo. 58–61.

⁷ Uo. 75–76.

⁸ Uo. 96.

⁹ Uo. 128–130.

¹⁰ Ez kiderül a tárgyalási jegyzőkönyvekből.

¹¹ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ö. e. 181–199.

elérni, de az MSZMP szerint a két nép többet vár el a két párttól.¹² A gond ott volt, hogy a közösen elhatározott feladatok végrehajtása nem sokkal az 1977-es találkozó után megrekedt, és az együttműködés akadozott, illetve több területen visszaesett. Részletesen felsorolta a problémákat. A témavázlat egy másik központi eleme részletesen foglalkozik a nemzetiségekkel az 1977-es közös közlemény alapján. Eszerint: „A felek egyetértően úgy értékelték, hogy a Román Szocialista Köztársaságban élő magyar nemzetiség és a Magyar Népköztársaságban élő román nemzetiség létezése a történelem alakulásának, a sok évszázados szomszédságnak a következménye és a két ország baráti kapcsolatai fejlesztésének fontos tényezője. A nemzeti kérdés igazságos, marxista–leninista megoldása, a nemzetiségek jogegyenlőségének és sokoldalú fejlődésének biztosítása a két országban folyó szocialista építésnek, a népeik közötti barátság, a magyar–román baráti kapcsolatok elmélyítésének lényeges eleme. A felek egyetértettek abban, hogy ez a megoldás megfelel a marxizmus–leninizmus szellemének és a nemzeti kisebbségek jogai érvényesítésére, védelmére vonatkozó, az ENSZ által elfogadott nemzetközi normáknak is. A nemzetiségek – az illető ország állampolgárai – problémáinak megoldása a két ország mindegyikének belső ügye és felelőssége. Ugyanakkor hangsúlyozzák annak jelentőségét, hogy a két szomszédos állam nemzetiségei mind nagyobb mértékben töltsék be a hid szerepét a magyar és a román nép közötti közeledésben.”¹³

Az 1977-es Emlékeztető konkrét feladatokat foglalt magában, például azt, hogy a felek a közös közlemény szellemében lesznek figyelemmel a nemzetiségek igényeire a kulturális, az oktatási és a tájékoztatási együttműködésben.¹⁴ A magyar fél ebből kiindulva tartja érthetetlennek és elfogadhatatlannak azt a román vádat, amely szerint Magyarország a nemzetiségi kérdés kapcsán beavatkozik Románia belügyeibe. Budapest igyekezett Ceausescu-idézzel is alátámasztani érvelését. „A szocialista nemzet fejlődésének körülményei között még sokáig fennmaradnak és megőrződnek a nemzetiségek megkülönböztető vonásai.” Ez a mondat 1972. július 19-én az RKP Országos Konferenciáján hangzott el.¹⁵

A nemzetiségek sok szállal kötődnek – írják – a velük azonos nyelvet beszélő, de más országban élő nemzethez. Ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyása vagy tagadása politikai hiba, a kétoldalú kapcsolatok fejlesztését, a nemzetközi stabilitás erősítését segítő kihasználatlan lehetőség. A romániai nemzetiségi politika nem tartja tiszteletben a lenini elveket, és ez árt a román–magyar kapcsolatok egészének. A magyar fél abban érdekelt, hogy a Romániában élő magyarok anyanyelvüket megőrizve, nemzetiségi kultúrájukat továbbfejlesztve, országuk hűségese állampolgáraiként, egyenrangúan vegyenek részt a szocializmus építésében.¹⁶

A tárgyalási témavázlat emellett hosszas történelmi visszatekintést is tartalmaz arról, hogy az 1945–1953-as időszakban mennyire más volt a magyar nemzetiség helyzete Romániában, és hogy a mai magyar értékelés szerint akkor a nemzetiségek a két ország közötti tényleges közeledés tényezői voltak. Emellett részletes összehasonlító felsorolással illusztrálták, hogy a magyar nemzetiség helyzete miként rosszabbodott a szomszédos országban, különösen kulturális és oktatási tekintetben.¹⁷ Megállapítható, hogy a magyar tárgyalási témavázlatban

¹² Uo. 183.

¹³ Uo. 188.

¹⁴ Uo. 182.

¹⁵ Uo. 188–189.

¹⁶ Uo. 189.

¹⁷ Uo. 189–191.

a kulturális kapcsolatok, méginkább a nemzetiségek helyzete volt a fő elem. Ez az 1960-as évek végétől fokozatosan bekövetkezett változásnak is volt köszönhető, amikortól Budapest elkezdte a határon túli magyarokat figyelni s mint összekötő kapcsot, hidat emlegetni a szomszédokkal való viszonyban. Ezen időszak kezdetét Raphael Vago a *vind of change* kifejezéssel illette.¹⁸ Kétségtelen az is, hogy a szomszédos államok közül Románia, ahol a legnagyobb lélekszámú magyar nemzetiség élt, volt a legkevésbé vevő erre az új magyar politikai diskurzusra, szándékra.

A Budapest által összeállított tárgyalási témavázlat kitért röviden még arra, hogy a román és magyar történetírás közötti vitát szakmai berkekben és nem a pártfórumokon kellene rendezni, ezen túl pedig az RKP fel kellene hogy hagyjon azon próbálkozásával, miszerint – meg nem nevezett – magyar vezetőket egymásnak ugraszt azáltal, hogy egyeseket kritizál, másokat nem. Ugyanakkor a vázlat felhívna Bukarest figyelmét arra is, hogy káros propagálni az ellentéteket a nyugati nyilvánosság előtt, és arra is, hogy a romániai magyar nemzetiség jogait korlátozó román lépéseket (és az ezekből fakadó magyar aggodalmat) a Nyugat (legalábbis a sajtó) úgy értékeli, hogy a szocialista tábor egysége bomlófélben van. „Ma már ott tartunk, hogy a *nyugati propaganda* éppen az MSZMP politikáját ért nyilvános, durva román támadásokat, torzításokat, alaptalan vádaskodásokat felhasználva és csak azt követően a VSZ-en belüli repedésekről ír, a problémákat Románia és a szocialista országok közössége elleni támadásokra használja fel.”¹⁹ Megjegyzendő az is, hogy nem csak a magyar levéltári dokumentumok szerint léteztek problémák a két ország viszonyában. A szövetségi külügyminisztérium levéltárából származó német levéltári dokumentumok is arról beszélnek, hogy a két ország között a viszony nem valami jó, és egyik példaként a magyar kisebbséggel való bukaresti bánásmódot emlegetik mint okot.²⁰ Tény ugyanakkor, hogy a román különutas politika sem szerzett jó pontokat Budapesten, és erről magyar levéltári dokumentumok is beszélnek.

A két fél kapcsolatainak fejlesztése érdekében a magyar fél a következő javaslatokat kívánja felvetni:²¹

1. A Gazdasági Együttműködési Vegyes Kormánybizottság üljön össze és dolgozzon ki megállapodást az áruforgalomnak a lehetőségeket minél jobban kiaknázó növelésére.

– Állapodjanak meg a 200 millió m³ román földgáz ellentételezéséről.

– Mielőbb írják alá az új határmenti árucsereforgalmi keretegyezményt.

– A harmadik piacokon való együttműködés a motorvonatok Szovjetunióba történő közös szállítására korlátozódik. Ez az alpont azért érdekes mert a felek többször tárgyaltak gazdasági együttműködésről harmadik piacok viszonyatában. Lehetett érteni ezen Afrikát, főleg a román fél javasolta ezt. Az azonban nyilvánvaló, hogy sok eredménnyel nem jártak a múltbéli tárgyalások ebben a témában.

– Bővíteni kell az ipari termelési kooperációt és a szakosítást.

– Előre kell lépni a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatokban.

¹⁸ Raphael Vago: *The grandchildren of Trianon*, Columbia University Press, New York 1989. 103.

¹⁹ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ö. e. 192–193.

²⁰ A bonni Auswärtiges Amt azon dokumentumai, amelyek a két ország viszonyát taglalják, nem sok kétséget hagynak efelől. Néhány példa: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bestand B 42-EA (Osteuropa, Ostasien) Band 273, 311, 313, 320. Auswärtiges Amt Politisches Archiv Zwischenarchiv 112675, 116589, 112675.

²¹ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ö. e. 194–198.

– Meg kell keresni a műszaki tudományos együttműködés új lehetőségeit különösen az olyan perspektivikus területeken mint a bio- és a számítástechnika.

2. A vízügyi hivatalok képviselői kapjanak megbízást annak megvizsgálására, hogyan lehetne megakadályozni azon Romániában eredő folyók, vizek elszennyeződését, amelyek tor-kolata Magyarországon található.

3. A pénzügyi központok, illetve a külügyminisztériumok konzuli főosztályai vizsgálják meg és dolgozzák ki a vagyoni jogi kérdések méltányos rendezésének módozatait.

4. A belkereskedelmi minisztériumok vezetői ismételten, sürgősen tekintsék át az 1986 áprilisában aláírt megállapodások teljesítését. Ezek végrehajtása megrekedt, a korábban is meglévő problémák (turistaforgalom, várakoztatás a határon) változatlanul jelentkeznek.

5. A közlekedési tárcák képviselői az 1986-os megállapodásnak megfelelően kezdjenek tárgyalásokat a menetrend szerinti autóbuszjáratok visszaállításáról Magyarország és Románia között, továbbá személyvonatok indításáról Püspökladány–Nagyvárad és Békéscsaba–Arad viszonylatában.

6. A külkereskedelmi minisztériumok mielőbb írják alá a magyar autós turisták romániai üzemanyagellátásáról szóló megállapodást.

7. Az 1986. április 9-én, a belkereskedelmi miniszterek által aláírt megállapodást hajtásák végre, ezen belül az IBUSZ és a Carpați utazási irodák írják alá a romániai benzinjegyek magyarországi arusításáról szóló szerződést, akárcsak az idegenforgalmi propagandára és reklámez együttműködésre vonatkozó munkatervet.

8. A vám- és határőrizeti szervek dolgozzanak ki megállapodást a határátkelőhelyek kulturáliságának javítására, a várakozási idő csökkentésére.

9. A kulturális vegyesbizottság mielőbb egyeztesse az 1986–1990-es kormányközi kulturális munkatervet. (A magyar javaslatot 1985-ben átadták, a válasz rá 1987 tavaszán érkezett. Budapesten volt ugyan egyeztetés róla, de az álláspontok eltérése miatt megállapodás nem született.) Utasítást kell adni az emlékhely albizottság létrehozására, a kultúrházak megnyitására, a nemzetiségi együttműködés konkrét módozatainak kimunkálására, a kulturális kapcsolatok mennyiségi és minőségi javítására.

10. A Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága és a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács képviselői állapodjanak meg a könyvek és kiadványok cseréjének növeléséről, a közös könyvkiadás korszerűsítéséről és volumenének növeléséről.

11. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése és román partnere szervezzen könyvkiállítást Bukarestben és Budapesten, valamint más nagyvárosokban.

12. A két ország koncertigazgatóságai, az Interkoncert, illetve az Aria gondoskodjanak arról, hogy a hivatásos és amatőr művészegyüttesek cseréjében lehessen elérni a 10 évvel ezelőtti szintet, létesüljenek ismét kapcsolatok különböző színházak, együttesek között.

13. A Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége és román partnere állíttasson emlékművet a Romániában harcolt magyar partizánok emlékére.

14. A szerzői jogvédelmi hivatalok rendezzék és korszerűsítsék együttműködésüket, hozzák azt összhangba a nemzetközi normákkal.

15. A tudományos akadémiák dolgozzanak ki közös kutatási programokat a természettudományok és a társadalomtudományok területén.

16. Üljön össze a magyar–román történész vegyesbizottság.

17. A Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége létesítsen kapcsolatot a román Szocialista Demokrácia és Egység Frontjával és viszont: a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa a Hazafias Népfronttal.

18. A televíziók és a rádiók írjanak alá együttműködési megállapodást. A magyar fél 1984 óta javasolja ezt.

19. Az újságírószövetségek vizsgálják meg, hogyan lehetne jobban tükrözteni a szocialista építőmunka eredményeit egymás országának sajtójában.

20. A külügyminisztériumok és más illetékes hatóságok kezdjenek tárgyalásokat a jogsegélyegyezmény korszerűsítéséről, a közép- és felsőfokú intézmények által kiállított bizonyítványok kölcsönös elfogadásáról. A magyar és a román posta állapodjon meg a két ország közötti közvetlen tárcsázású telefonhívásos rendszer bevezetéséről.

21. A két külügyminisztérium kapjon megbízást, hogy az említett találkozókön rögzített helyzetképről és feladatokról a soron következő KB-titkári találkozáson jelentsenek.

Az 1987. június 4-én kezdődött megbeszéléseken a két küldöttség vezetője, Szűrös Máttyás és Emil Bobu kölcsönösen bemutatta a küldöttség tagjait.²² Szűrös szívélyesen üdvözölte a román küldöttséget, és kifejezte elégedettségét, hogy a román párt vezetése elfogadta a magyar meghívást [!], és rövid idő alatt válaszoltak is. Ugyanakkor, minthogy a román és magyar legfelső vezetés pár nappal azelőtt Berlinben többoldalú tárgyalásokat folytatott a nagy nemzetközi kérdésekről, javasolta, hogy Budapesten a kétoldalú kapcsolatokról beszéljenek.

Emil Bobu, a román delegáció vezetője, egyben Ceaușescu bizalmi embere, hosszasan ecsetelte Bukarest kifogásait a magyar politikát illetően. Bevezetésként felsorolta az 1977 óta lezajlott magyar–román találkozók egy részét, és aztán rátért az aktuális kapcsolatok taglalására. Bukarest kifogásai közé tartoztak a magyarországi sajtó által publikált cikkek Romániáról, a budapesti politikusok egyes nyilatkozatai, az *Erdély története* című mű és annak „bizonyos megállapításai”, Magyarország barátságtalan magatartása nemzetközi találkozókön és a nemzetiségek kérdésében elfoglalt magyar álláspont. Emellett Bobu még beszélt a romániai fejlődés eredményeiről, az ún. „megvalósításokról”. A tárgyalás jegyzőkönyve nem hagy kétséget afelől, hogy Emil Bobu teljes felhatalmazás birtokában fejtette ki véleményét, és azt is meg tudhatjuk, hogy Románia számára a magyarországi sajtó magatartása volt a leginkább bántó.²³ Román levéltári források bizonyítják, hogy Bukarest figyelte, miként ír a magyarországi sajtó Romániáról, az ország gazdasági nehézségeiről, Nicolae Ceaușescu személyéről és az általa követett politikáról, illetve hogy mindezzel milyen gyakorisággal foglalkoznak Magyarországon. A budapesti nagykövetség is azonnal jelentette Bukarestnek, ha Magyarországon írtak a

²² A magyar delegáció tagjai: Horváth István, a KB titkára, Karvalics László, a KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője, Knopp András, a Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály helyettes vezetője, Őszi István, a Külügyi Osztály helyettes vezetője, Szűts Pál, bukaresti magyar nagykövet, Meisel Sándor, a Gazdaságpolitikai Osztály alosztályvezetője, Szokai Imre, Rudas Ernő, Péter László.

A román delegáció tagjai: Ion Stoian, RKP KB titkára, Ion Sírbu, RKP KB tagja, a Munkás Ellenőrző Tanács elnökhelyettese (KB osztályvezető-helyettesi funkció), Ghiță Florea, az RKP KB póttagja, a Propaganda Osztály helyettes vezetője, Nicolae Mihai RKP KB póttagja, a Külügyi Osztály helyettes vezetője, Gheorghe Sprinterou, az RKP KB póttagja, a Propaganda Osztály alosztályvezetője, Nicolae Vereș nagykövet, Romulus Tigu, az RKP KB Külügyi Osztályának munkatársa, Marin Nedelea, az RKP KB Propaganda Osztályának munkatársa, Gheorghe Albuț, nagykövetségi 1. titkár, tolmács, Dan Năstase, nagykövetségi 3. titkár, tolmács.

²³ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ö. e. 321-340.

szomszédos államban élő magyar nemzetiségről, annak életéről vagy olyan munkákról, amelyek taglalták a közös történelmi múlt eseményeit.²⁴

A román delegáció vezetője számára az a magyar közlés, miszerint az MSZMP nem avatkozik bele abba, hogy a magyar sajtó miként ír Romániáról, nem jelentett különösebb érvet. Az Emil Bobu által kifejtettekből az is világossá válhat, hogy a román fél a kapcsolatok romlásáért kizárólag Budapestet tette felelőssé, s a román delegáció számára a legfőbb követelés a magyarországi sajtó magatartásának megváltoztatása volt. Ha ez nem következik be – jelentették ki –, Bukarest nem tudja elképzelni a kapcsolatok javulását. Az, ahogyan a magyar sajtó a romániai magyar nemzetiség életkörülményeiről írt, továbbá az a budapesti törekvés, hogy a nemzetiségek hivatalosan is kapocsként szerepeljenek a kétoldalú megbeszélések dokumentumaiban, szintén nyugtalanították Bukarestet, mert a román politika a nemzetiségi kérdést szigorúan belülgynek tekintette. A román delegáció vezetője fontosnak tartotta ugyanakkor az 1986 novemberében Budapesten kiadott háromkötetes *Erdély története* c. művet is elítélni. Szavaiból kiderül – ezt persze a román sajtóból egyébként is tudni lehetett –, hogy Bukarestet foglalkoztatta a mű, a benne szereplő megállapítások, amelyeket nem egy esetben sértőnek tartott a román népre vonatkozóan, s valójában a szocialista Románia elleni támadás gyanánt értékelt. A román vezetés és a történészek egy része számára is szinte becsületbeli ügy volt a hivatalos román tézisek elfogadása és elfogadtatása a közös múlt számos fontos eseményével kapcsolatban.

Emil Bobu ezen fejtegetései után következtek a román fél elsősorban a gazdasági együttműködésre vonatkozó javaslatai: a magyar vállalatok használhatnák a megépített Duna-csatorna szakaszt, a dél-konstancai kikötőt és annak berendezéseit egy meghatározott időre, ki lehetne bérelni a kikötő területének egy részét alapanyagok és különböző áruk raktározására, és létesülhetne egy vegyes társaság, amely a szabadkikötő, a hajók és a csatorna használatával foglalkozna. Megjegyzendő, hogy a magyar–román találkozón a román fél általában a gazdasági kapcsolatokkal és velük összefüggő javaslatokkal mint az együttműködés kívánatos területével foglalkozott a legrészletesebben.

A kulturális kapcsolatokat új minőségi szintre kellene emelni. Ami a történészek közötti vitás kérdéseket illeti, létre lehetne hozni egy olyan szakmai vegyesbizottságot, amely kimondottan ezekkel a vitás kérdésekkel foglalkozna. A román küldöttség vezetője végezetül ismét kifejtette azon reményét, hogy az MSZMP változtatni fog politikáján, és a kétoldalú kapcsolatok javulni fognak.²⁵

Az elmondottakra magyar részről rövid szünet után Szűrös Mátyás reagált, aki válaszában érzékeltette, hogy a magyar fél nem fog történelmi vitákba bocsátkozni. Az MSZMP már régóta nem szól bele konkrét szakmai vitákba, és a sajtónak sem írják elő, hogy miként tárgyaljon bizonyos témákat.²⁶ Az általunk vizsgált jegyzőkönyvben egy 90 oldalas kihagyás következik, így nem tudhatjuk, hogy magyar részről mi hangzott el a továbbiakban.²⁷ A hiányzó részre a tárgyalások későbbi szakaszában elhangzott román válaszokból lehet csupán következtetni.

²⁴ A Román Külügyminisztérium Levéltárában számos iratcsomó foglalkozik a magyarországi sajtó magatartásával és a Magyarországon megjelenő könyvek figyelésével a hetvenes években. A tárgyalás jegyzőkönyve szerint ez nem volt másként a nyolcvanas években sem.

²⁵ Mindezt a június 4-i tárgyalások jegyzőkönyvéből tudjuk. MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ö. e. 321–340.

²⁶ Uo. 340–341.

²⁷ A jegyzőkönyv oldalainak gépelt számozása a következő: 1, 2, 3, 4–10. Ez ismétli önmagát. Ugyanakkor a feljegyzett mondanivaló folyamatosnak tűnik. Az 53–60. oldal után azonban a 151. oldal következik, címe: *Szünet után*.

A román delegációból Ion Stoian volt még az, aki kifejtette véleményét a megbeszélések első napján. Mondanivalójának fő témái a magyarországi sajtó magatartását, a turizmust, a romániai magyar kisebbséget érintették. Ő is nagyon világosan fogalmazott, és leszögezte, hogy a kapcsolatok fejlődésének akadálya a magyar sajtó magatartása. Román elvárás szerint minden nekik nem tetsző anyag publikálását be kellett volna szüntetni. „Ez olyan dolog, ami nélkül nincs előrelépés”,²⁸ és nem lehet javítani a kapcsolatokon. Az, hogy Stoian is érintette ezt a témát, mutatja, hogy a sajtó hozzáállása mennyire zavarta a román felet. Mint említettem, a jegyzőkönyvből hiányzik egy tekintélyes rész, de Ion Stoian mondanivalójából következtetni lehet arra, hogy a magyar delegáció által a szünet előtt felvetett témák többek között az erdélyi magyarság akkori helyzetét és a turizmus területén fennálló akadályokat érintették. A magyar fél taktikusan párhuzamot is vont az erdélyi magyarság ötvenes és nyolcvanas évekbeli helyzete között. Ugyanakkor szóba került az is, hogy a román határon nemigen lehet bevinni magyarországi kiadványokat. Ion Stoian is példálózott különféle „megvalósításokkal” a fejlesztések és befektetések tekintetében, és az általa emlegetett célzatos példa a magyar többségű Hargita megye volt. A román politikus szavaiból az is világossá vált, hogy az olyan struktúrák, mint az egykori Magyar Autonóm Tartomány felfogásukban már idejélmúlt képződmények voltak.²⁹

A turizmusról a kétoldalú kapcsolatok vonatkozásában a két fél ellentétes módon vélekedett. Budapest szerint ugyanis komoly gondok voltak ezen a területen, míg Bukarest szerint csak apróbb kellemetlenségek. A magyar fél számára a korlátozó szállástörvény volt az egyik felhozott komoly probléma, ám ennek visszavonására nemigen lehetett számítani (a hivatalos román magyarázat szerint ezt elsősorban a nyugatnémet és izraeli turisták miatt kellett életbe léptetni). Gondot jelentett Budapest szerint az, hogy nagyszámú magyar turistát fordítottak vissza a román határról – budapesti becslés szerint 7000-et –, de ez a román fél szerint nem sok, figyelembe véve a turisták összlétszámát. A román küldöttség még azt is felhozta érvként, hogy a beutazó turisták tömegeit élelmezni is kell, ezért is szükségesek a korlátozó intézkedések, ugyanakkor az sem mindegy, hogy a turista milyen kiadványokat vagy árukat szeretne Romániába bevinni.³⁰

A tárgyalások jegyzőkönyve szerint a magyar küldöttségből Horváth István volt belügyminiszter is kifejtette véleményét az első tárgyalási napon. Nem volt különösebben diplomatikus. Szavai szerint egyezményeket lehet kötni, de aztán visszalépések tapasztalhatók, és haladás csak a gazdasági kapcsolatok terén van. Ezt az állítást könnyen alá lehet támasztani román dokumentumokkal is, hiszen Bukarest inkább ezen a téren volt aktívabb és kezdeményezőbb. Ami a turisztikai kapcsolatokat illeti, Horváth István nem tartotta normálisnak azt, hogy a magyarok szabadabban utazhatnak Nyugatra, mint a szocialista Romániába, és azt sem, hogy olyan sok magyar turistát fordítottak vissza a határról.³¹ Megjegyzendő, hogy a magyar politikus két, a magyar–román megbeszéléseken mindegyre visszatérő témát is felhozott. Az egyik, hogy Romániába még a Népszabadságot sem lehet bevinni, és a másik, hogy könnyebb volt a Horthy-rendszer alatt az Antonescu-rendszer Romániájába utazni, mint jelenleg, amikor a

²⁸ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ó. e. 357. o. Az eredeti mondat így hangzik: „Ez tehát egy olyan dolog, ami nélkül nem mehet.”

²⁹ Uo. 343–349.

³⁰ Uo. 350–357.

³¹ Uo. 359, 363–366.

két állam egyazon tábor tagja.³² Ezek a témák azért érdekesek, mert már 1971-ben egy KB-titkári találkozón, amelyen Komócsin Zoltán, Aczél György, Paul Niculescu-Mizil és Manea Mănescu vett részt, szinte ugyanazokkal a szavakkal felvetették, hogy a Népszabadság nem kapható Romániában.³³ Ami az utazási problémákat illeti, azt 1949-ben Rákosi Mátyás is felvetette egy Gheorghe Gheorghiu-Dejhez írott levélben, hogy Antonescu alatt könnyebb volt a beutazás Romániába, s ebben a levélben is szó esett arról, hogy a magyar párt kiadványai, napilapja nem kapható Romániában.³⁴

A volt magyar belügyminiszter kitért a *Erdély története* körül kirobbant vitára, beszélt a magyarországi sajtó magatartásáról. Ezt érdemes idézni is: „1956 előtt egyszer megégettük a szánkat. Akkor itt, Magyarországon csak győzelmi jelentésekről lehetett írni. Most esetenként egy kicsit az ellenkező végletben van a sajtó.” [...] „Ha egyszer egy magyar újságban megjelenik egy írás arról, hogy Romániában nincs szén és nem fűtenek a lakásban, Önök rossz néven veszik, s azt gondolják, hogy befektítjük a szocialista építés sikereit.”³⁵ Ugyanakkor Magyarországon a tömegtájékoztatási eszközök, ha például nem lehet egy faluban tatai briketet kapni, képesek erről két héten át írni. A sajtóirányításnak más a gyakorlata a két országban, és ezt a román küldöttségnek is tudomásul kell vennie. „Mert azt nem lehet, hogy bíráló dolgot írunk a Szovjetunióról, Romániáról pedig csupa ragyogót.”³⁶ Fontos azt is kihangsúlyozni a sajtóprobléma kapcsán, hogy Horváth István kereken visszautasította azt a román követelést, miszerint a kapcsolatok javulásának előfeltétele a magyarországi sajtó magatartásának megváltozása.

A megbeszélések 1987. június 5-én folytatódtak, de ezek már nem voltak olyan terjedelmeseek, mint június 4-én. A gyáli termelőszövetkezetéről való rövid véleménycsere után Ion Stoian volt az, aki ismét hosszasan beszélt a bukaresti álláspontról. Ezúttal adatokkal és összehasonlításokkal próbálta érzékeltetni, hogy mi az erdélyi magyarság helyzete a kulturális lehetőségek terén, és összehasonlító adatokat közölt a kulturális cserekapcsolatokról. Ugyanakkor nem mulasztotta el megjegyezni, hogy nemzetiségek fejleszthetik kulturájukat mint a „jelenkori román kultúra részét”.³⁷

Ami a bukaresti magyar és a budapesti román kulturházakat illeti, ezek létesítése már nem aktuális. Gazdasági okokból a román fél újakat nem nyit, a meglévők tevékenységét is visszaszorítja. Inkább a kulturális cseréket kellene szerinte támogatni. Ami pedig az ingatlanokat illeti, amelyeket kultúrháznak szántak, Ion Stoian kérte a magyar felet, hogy az is adja át a bukaresti ingatlant, lévén, hogy a román fél ezt már megtette.³⁸ Itt ismét a kétoldalú kapcsolatok egyik régi gondjáról volt szó, ezekről a kultúrházakról ugyanis az 1977-es debrecen-nagyváradai találkozón egyeztek meg a felek. (Megjegyzendő, hogy 1988-ban az aradi tárgyalásokon Nicolae Ceaușescu szinte szó szerint ugyanazt mondja majd a kultúrházakról, mint Ion

³² Uo. 361, 363.

³³ Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (DANIC) (Nemzeti Történelmi Levéltár Központi Igazgatósága), *Fond CC al PCR – Secția Relații Externe*, dosar 27/1971, 24.

³⁴ *Vasfüggöny keleten. Íratok a magyar–román kapcsolatok történetéről. 1948–1955.* Válogatta, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta Fülöp Mihály, Vincze Gábor. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2007.

³⁵ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ó. e. 367.

³⁶ Uo. 367.

³⁷ Uo. 377.

³⁸ Uo. 379.

Stoian.³⁹⁾ Röviden még szó esett a turizmus problémáiról, és volt egy kisebb vita arról, hogy a romániai magyar kisebbségnek 10 önálló színháza van-e Romániában, vagy pedig csak a tagozatokkal együtt jön ki ez a szám.⁴⁰⁾

Emil Bobu zárta le ezt a vitarészt. Kifejtette elégedettségét a Budapesten lezajlott komoly munka és azon közös óhaj miatt, hogy mindkét fél fejleszteni szeretné a kapcsolatokat. A román küldöttség vezetője mindazonáltal ismét jelezte értetlenségét azzal kapcsolatban, hogy az MSZMP nem partner abban, hogy csak olyan publikációk jelenjenek meg, amelyek nem zavarják Bukarestet, holott ez a kapcsolatok javításának az előfeltétele. Szavaiból az is kiderült, hogy a magyar küldöttség átadta a magyar tárgyalási témavázlatban szereplő javaslatokat, a román politikus pedig megígérte, hogy ezeket tanulmányozni fogják. (Ezután még Horváth István és Ion Stoian egészítették ki a hozzászólásokat *Erdély történetét* és a kétoldalú kapcsolatokat illetően.)

Szűrös Mátyás annak a véleményének adott hangot, hogy „a véleménycsere végül is nem volt teljesen haszontalan. Kétségtelen azonban az is, hogy nem sokat haladtunk előre. A két fél alapállásában lényeges különbségek vannak, eltérő a kérdések megközelítése is.”⁴¹⁾ Ezek után kiselőadás hangzott el arról, hogyan alakultak Magyarország kapcsolatai a szomszédos államokkal a második világháború után. Szűrös kiemelte Petru Groza szerepét, akiről Budapesten utcát is elneveztek. Azt is megemlítette, hogy az 1977-es Kádár–Ceaușescu-találkozó óta a kétoldalú kapcsolatokban sok területen visszaesés következett be. Világosan kifejtette azt is, hogy az MSZMP KB-t és PB-t nem fogják különösebben hitegetni a megbeszélések eredményeivel. „Kérem szépen, ha egy kultúrház létesítésében sem tudunk megállapodni, azért ez nagy szegénységi bizonyítvány.”⁴²⁾ Ezek után röviden szólt a huszonegy magyar és a négy román javaslatról. Itt érdekességként meg kell említeni, hogy a román fél azt is javasolta, hogy Románia hajlandó egy magyar újságírócsoportot fogadni, amely a helyszínen tanulmányozhatja majd az ottani magyarság helyzetét. (Valószínűsíthető, hogy ez a javaslat is a jegyzőkönyv hiányzó részében szerepelt.) Szűrös ismételten ecsetelte az MSZMP politikáját a történelmi művek és a sajtó vonatkozásában, hangsúlyozván a román küldöttség előtt, hogy fontos annak megértése, miszerint Magyarországon más gyakorlat érvényesül ezen a téren. Határozottan visszaautasította azokat a román célzásokat, amelyek szerint a „szocialista Magyarországon” olyan nézeteket élesztgetnek, amelyek a magyar történelem „korábbi szakaszában” érvényesültek. Szűrös fontosnak tartotta azt is megemlíteni, hogy a két ország konfliktusa már a szocialista táboron belül is gondokat okoz: „Ma már ez a kérdés nemcsak Románia és Magyarország ügye, már a Szovjetunióé, a többi baráti szocialista országnak kényelmetlen.”⁴³⁾

Június 5-én a román küldöttséget fogadta Kádár János is, aki elégedettségét fejezte ki, hogy az RKP elfogadta a magyar fél meghívását, és létrejött ez a találkozó. Ezek után röviden szólt a két ország viszonyáról. Megemlítette, hogy két olyan államról van szó, amelyek a szocializmust építik és egyazon szövetségi rendszer tagjai. A két ország között véleménykülönbségek léteznek a szocializmus építéséről. A kapcsolatok egyik sajátos eleme a nemzetiségek léte. Ez mindkét fél belügye, de gondolni kell arra is, hogy a felek ne okozzanak gondot egymásnak. A kétoldalú kapcsolatok visszaestek, a problémákat meg kell oldani vagy legalábbis kezelni.

³⁹⁾ MOL, M-KS 288 f. 32/1988/95 ó. e. 379.

⁴⁰⁾ MOL, M-KS 288 f. 32/1987/102 ó. e.381-383.

⁴¹⁾ Uo. 392.

⁴²⁾ Uo. 395.

⁴³⁾ Uo. 399.

Ugyanakkor arra is vigyázni kell, hogy ezeknek a problémáknak a nemzetköziesítése mit is jelenthet. Beszéde végén Kádár röviden szólt néhány nemzetközi eseményről és Magyarország belső helyzetéről s arról is, hogy a magyar állam komoly gondokkal küzd. Befejezésül kérte, hogy adják át üdvözlését Nicolae Ceaușescunak.⁴⁴

Román részről Emil Bobu válaszolt Kádárnak. Tolmácsolta Ceaușescu szívélyes üdvözlését. Véleménye szerint a „tárgyalások hasznosak voltak, annak ellenére, hogy az álláspontok nem közeledtek egymáshoz”.⁴⁵ Beszélt a két fél kapcsolatairól, arról, hogy folytatni kell a KB-titkári találkozót, és röviden szólt Románia belső helyzetéről.⁴⁶

A magyar fél jelentést készített az MSZMP PB számára, melyben leírta a tárgyalások két napján elhangzottakat. A jelentés megállapítja, hogy „a Politikai Bizottság reálisan értékelte a magyar-román kapcsolatokat”.⁴⁷ Nincs részletezve az, hogy ez mit is jelent. Ugyancsak a jelentés szerint a „tárgyalások végig nyugodt, kiegyensúlyozott légkörben folytak. A román küldöttség visszatérően konstruktív, az előrelépést segítő magatartását hangsúlyozta, és azt, hogy a problémák elmérgesedéséért, azok megjelenéséért a nemzetközi porondon a magyar felet terheli a felelősség. A kapcsolatok javulása csak a magyar magatartás megváltoztatása esetén lehetséges.”⁴⁸ A jelentés formálisként jellemezte a román fél javaslatait, és kifejtette, hogy a magyar állami szerveknek, melyekre a magyar fél javaslatai szerint szerep vár a kétoldalú kapcsolatok élénkítésében, konkrét lépéseket kell tenniük a kapcsolatok fejlesztése és a zavaró tényezők kiiktatása érdekében.

A találkozó tulajdonképpen anélkül ért véget, hogy bármilyen konkrét eredmény született volna. Legjobb erre Szűrös Mátyás már említett véleményét figyelembe venni. A két fél javaslatai amelyeket kölcsönösen ismertettek, nem hozhattak előrelépést. A találkozót – kis túlzással – talán úgy is jellemezhetjük mint olyan süketek párbeszédét, akik valójában nagyon is tökéletesen értik egymást. Nem következett be sem a kapcsolatok, sem az általános légkör javulása. Egyedül a gazdasági kapcsolatokban volt valamilyen aktivitás. Budapesten a nyolcvanas évek végére az a meggyőződés vált uralkodóvá, hogy amíg Nicolae Ceaușescu hatalmon van, addig nem lehet a kétoldalú kapcsolatok javulására számítani, és arra sem, hogy a román politika magatartása megváltozik. Pozitívként mindössze az könyvelhető el, hogy a találkozó egyáltalán létrejött. A két félben volt némi hajlandóság konfrontatív eszmecserére, megpróbáltak a látszatra is adni azáltal, hogy leültek tárgyalni. A célok, szándékok azonban olyan távol álltak egymástól, hogy azokat már nem lehetett összeegyeztetni, s szinte bizonyosra vehető, hogy a felek már eleve sem hittek egy konstruktív megállapodás lehetőségében.

A megbeszélésekről a magyar sajtó szokatlanul terjedelmesen számolt be a Szabad Európa Rádió szerint, és az is kiderült, hogy ezek „őszinte és elvtársi légkörben” zajlottak, tárgyuk pedig az 1977-es megállapodások gyakorlatba ültetése volt.⁴⁹

Június 5-én a bukaresti rádió is jelentést tett a tárgyalásokról, amelyek úgymond „elvtársi légkörben” zajlottak.⁵⁰

⁴⁴ Uo. 145–147.

⁴⁵ Uo. 147.

⁴⁶ Uo. 147–148.

⁴⁷ Uo. 151.

⁴⁸ Uo. 151–152.

⁴⁹ OSA, 300 RFE/RL Research Institute 60 Romanian Unit, box 273, számozatlan oldal.

⁵⁰ Uo.

Az, hogy az esemény nem hozott azonnali eredményeket, abból is kiderül, hogy 1987. június 17–19. között, amikor Eduard Sevarnadze szovjet külügyminiszter látogatott Magyarországra, Kádár János úgy jellemezte a magyar–román kapcsolatokat, hogy azok rosszak. A feszültségekért a román felet okolta. Budapest úgy próbálta kezelni a helyzetet, hogy közben figyelembe vette a szocialista együttműködés érdekeit.⁵¹

A magyar fél által átadott 21 pontos lista sem hozott semmilyen eredményt. Bukarest számára ezek a javaslatok a későbbiek folyamán már tárgyalási alapot sem jelentettek. Eddigi kutatásaink szerint ugyanis Nicolae Vereş budapesti román nagykövet 1988 elején ilyen szelvényben nyilatkozott. Az biztos, hogy Bukarest nem küldött választ a 21 pontra.⁵² Ilyen körülmények között a két fél viszonyát politikai, társadalmi és kulturális téren továbbra is a stagnálás és romlás jellemezte. Egyedül a gazdasági kapcsolatokban nem jelentkeztek a súlyosan negatív jelenségek.

June 1987. A Romanian-Hungarian Party Meeting without Results

Keywords: Romanian-Hungarian party meeting, Budapest, Mátyás Szűrös, Emil Bobu

The article is about a meeting between a Hungarian and a Romanian delegation of top-members from the Central Committees of the two parties, that took place in Budapest on the beginning of June, 1987. By that time the relation of these two officially friendly countries was at a low scale, only the economical ones were having some progress. The cause for the bad relations were multiple: the attitude of the press in both countries, articles about controversial themes of the common past, the accusations of Budapest against Bucharest for the treatment of the Hungarian minority in Transylvania. The leader of the delegations was Mátyás Szűrös and Emil Bobu, both high-rank members of the CC-s of the two parties. Both delegations presented a list of proposals. The Hungarian delegation presented 21 proposals, the Romanian 4. The meeting had no positive results at all; both sides were stocked in their position. Budapest did not accept Bucharest's condition that for a positive change in the relation the Hungarian press must change its behavior. It is important also to know that between the leaders of the two countries János Kádár and Nicolae Ceauşescu the last bilateral direct meeting took place in 1977.

⁵¹ MOL, MKS 288f 32/1987/113 ö.e., 700–701 .

⁵² MOL, XIX-J-1-j Románia-00718/2/1988.

Lakatos Róbert

A dokumentum- és játékfilm viszonya a kelet-közép-európai kortárs filmművészetben

A *Film- és médiafogalmak kisszótára* szerint a *dokumentumfilm* (nonfiction film) „megtörtént eseményekről, valóságos személyek, közösségek életéről, konfliktusairól, a tudomány, a művészetek egy-egy fontos vagy érdekes problémájáról, eredményeiről tudósít – mint az elnevezés is utal rá – tényszerűen, pontosan, szándéka szerint objektíven...”¹

A dokumentumfilmben létezhet ugyan a fentebbi definícióban szereplő objektivitás szándéka, de dokumentumfilmes objektivitás olyan formában, mint azt a laikus nézők döntő többsége elvárna, nem létezhet. Rejtett kamerával lehet ugyan rögzíteni bizonyos nézőpontból egy valós eseményt (ha ki akarjuk küszöbölni, hogy a szereplő másként viselkedjen a kamera jelenlétében), de az szerkesztetlen formában még nem film. Viszont abban a pillanatban, hogy a felvételtől kihagyunk általunk kevésbé fontosnak tartott részeket (időnként kikapcsoljuk a kamerát, vagy kivágunk a felvételtől részeket), már nem objektív, hiszen már tartalmazza a személyes véleményünket arra vonatkozóan, hogy mi fontosabb, és mi kevésbé fontos a rögzített valóságból. Egy másik megnyilvánulása a szerzői szelektivitásnak már a felvétel készítésének pillanatában megtörténik. A kamera előtt zajlik a jelenet, és a szerző dönti el, hogy mit tart fontosabbnak ebből megmutatni: az összes szereplőt mutatja egyszerre tágabb képkivágásban, vagy csak az egyik szereplőre koncentrálni. A képkivágás mérete is kiemel bizonyos tartalmakat, miközben más tartalmakat képen kívül hagy.

A szubjektív szerzői vélemény megnyilvánulásának lehetőségei a többi audiovizuális kifejezőeszköz esetében is fennállnak, mint nézőpont, látószög, kameramozgás, megvilágítás, hang. Tehát a dokumentumfilm inkább: „Megtörtént, és/vagy történő események illetve folyamatok filmes eszközökkel megvalósított művészi ábrázolása. A filmkészítő saját magán keresztül átszűri, átértelmezi, újraformálja a megfigyelt, rögzítésre kerülő cselekményt, változást, eseményt. Éppen ezért a dokumentumfilm alkotójának erkölcsi tartása, felkészültsége és tehetősége határozza meg a film igazságát és hitelességét – melyek egyben a műfaj kereteit is jelentik. Magyarán: a »valóság« elemeiből fikciót hozunk létre – annak minden törvényszerűségével együtt”.²

Lakatos Róbert-Árpád (1968) – filmrendező, egyetemi tanársegéd, Sapientia EMTE; doktorandus, BBTE, Kolozsvár, lakatrob@yahoo.com

A tanulmány az Európai Szociális Alap által 2007–2013 között a POSDRU/107/1.5/S/76841 számú szerződés alapján társfinanszírozott „Modern doktori képzések: nemzetköziesítés és interdiszciplinaritás” című projekt keretében készült.

¹ Hartai László – Muhi Klára – Pápai Zsolt – Varró Attila – Vidovszky György: *Film- és médiafogalmak kisszótára*. Bp. 2002. 38.

² Almási Tamás: *Ahogy én látom*. DLA pályamunka, SZ.F.E. Bp. 2005. 7.

Ezzel szemben a *játékfilm*: „Történetmesélő film, melynek cselekménye többnyire kitalált (fiktív). A játékfilm a filmbeli eseményeket jelenetekbe tagolja. Szereplői amatőr vagy professzionális színészek, s többnyire magasan szervezett ipari körülmények közt készül...³ Almási Tamás szerint a játékfilm alkotójaként „gondolok valamit a világról, kitalálok történeteket, és azokat a lehető leghatásosabban próbálom elmondani. A dokumentumfilmben is ugyanezt teszem. A különbség annyi, hogy a történetet itt nem kitalálok, hanem megtalálom.”⁴

Az audiovizuális kifejezőeszközök használata, vagyis az, hogyan képezzük le a háromdimenziós valóságot egy kétdimenziós képre, szintén szerzői interpretációra készítet. És ez már kreáció, ami jelen kontextusban játékfilmes jelleget jelent. Vagyis a dokumentumfilm minden aspektusát tekintve alapállásból bizonyos mértékben játékfilmszerű – csak az a kérdés, milyen szempontból milyen mértékben. Az abszolút dokumentumfilm olyan, mint a véglet, avagy az origó, ami önmagában véve nem létezik, de viszonyítási alapul szolgál. És ilyen az abszolút játékfilm is, hiszen a kitalációnak is mindig van valamiféle valóságalapja, ha nem másol, legalább a szerző tudatalattijában. A két véglet között pedig kisebb vagy nagyobb mértékben játékfilmes jellegű dokumentumfilmek és dokumentumfilmes jellegű játékfilmek halmozhatóak. Ami pedig a dokumentumfilm és játékfilm elhatárolhatóságát illeti: „Játékfilm és dokumentumfilm között nem mindig éles a határ. A filmtörténet során számos rendező, filmes iskola, stílusirányzat kísérletezik a két filmtípus kifejezőeszközeinek vegyítésével (olasz neorealizmus, csehszlovák újhullám, Budapesti iskola).⁵ Ugyanis a dokumentumfilm, „az egyre meseszerűbb, valószínűtlenebb játékfilmek mellett szinte a film »élő lelkiismerete«, melynek eszköztárából sok frissen induló filmes stílusirányzat merít...⁶

Egyes dokumentarista stílusok meghatározása

A *dokumentumfilmeket* több szempontból lehet kategorizálni. A címben szereplő témakör szemszögéből nézve talán a legáltalánosabb az a két szempont szerinti felosztás, melyet Almási Tamás fogalmaz meg doktori pályamunkájában. A problémafelvetés, avagy a téma szempontjából a következő kettős felosztást javasolja: „Az egyik a problémát közelíti meg, alapvetően magát a problémát vizsgálja [...] Gondolkodásuk iránya és közelítési módjuk azonban a tudományos, ismeretterjesztő, propagandisztikus vagy tényfeltáró, oknyomozó stb. [...] A második megközelítés az emberre összpontosít – az emberre, akit megérintenek a problémák. Ez a megközelítés figyelni érzéseinket, indulatainkat, lelkünk rezdüléseit. Egymáshoz fűződő viszonyunkban és a természethez való kapcsolatunkban mutat meg bennünket. Keresi tetteink belső mozgatórugóit. És persze így tovább.”⁷

Az Almási által javasolt másik felosztás pedig a filmbeli történet idejének szempontjából történik: „Másfajta osztályozás alapja lehet, hogy már megtörtént vagy most a jelenben történő eseményekről készítünk filmet. A jelen időben zajló történetek hitelesek, és izgalmat keltenek

³ Hartai–Muhi–Pápai–Varró–Vidovszky: *i.m.* 104.

⁴ Almási Tamás: *i.m.* 7.

⁵ Hartai–Muhi–Pápai–Varró–Vidovszky: *i.m.* 104.

⁶ Uo. 38.

⁷ Almási: *i.m.* 8.

– hiszen sem a készítők, sem a szereplők nem tudják pontosan, mi történik velük a következő pillanatban. Ez feszültséget teremt.”⁸

Egyes dokumentumfilm stílusokat illető terminológia használatában még nincs konszenzus. Ilyen bizonytalan kifejezések például a *situációs dokumentumfilm* és a *kreatív dokumentumfilm*.

A *situációs dokumentumfilm* kifejezés a magyar alkotók között igencsak elterjedt, de ha beírjuk valamilyen internetes keresőbe a kifejezés szó szerinti angol fordítását, vagyis azt, hogy *situational documentary*, csak egyes magyar dokumentumfilmek saját filmjeikről írt szövegei jönnek elő. A magyar *Film- és médiafogalmak kasszótára* című könyvben pedig nem szerepel ez a kifejezés. Valamivel tisztább, de mégis részben hasonló a helyzet a *megfigyelésen alapuló* (vagy egyszerűen: *megfigyelő*) *dokumentumfilmmel* (*observational documentary*). A fentebbi, Almási-féle kategorizálásból kiindulva *situációs dokumentumfilmnek* és *megfigyelésen alapuló dokumentumfilmnek* tekinthetjük azokat, amelyek:

1. A problémának az egyes emberekre (adott esetben a főhősre) gyakorolt hatását tekintik témának;

2. Cselekményük jelen időben, a kamera előtt történik – vagyis a kamera leköveti a szereplő(k) életének egyes fejezeteit.

Ennek a két tényezőnek köszönhetően nézhetőek úgy ezek a filmek, mintha játékfilmek lennének, hiszen vannak főszereplők, mellékszereplők stb., illetve a cselekmény filmes jelen időben, a kamera előtt zajlik – ugyanúgy, mint a játékfilmek esetében.

A *situációs-* és a *megfigyelő dokumentumfilm* közötti különbséget pedig a kamera attitűdjében kereshetjük. *Situációs dokumentumfilm* az, amikor a kamera szereplőként részt vesz a cselekményben, vagyis közel megy hozzá, és jobbra-balra „forgatja a fejét”. A *megfigyelő dokumentumfilm*ben viszont a kamera távolabbról, külső megfigyelőként követi a cselekményt. Ez körülbelül annak a felosztásnak felel meg, amelyet a régebbi angol szakzsargonban *légy a levesben*, illetve *légy a falon* nézőpontra neveztek. Persze *situációs dokumentumfilmekben* is gyakran előfordul az, hogy a kamera hagyja eltávolodni a szereplőket, és külső megfigyelő álláspontra helyezkedik. Ezért a két típus nagyon közel áll egymáshoz, és sok esetben nehéz eldönteni, hogy melyik a találhatóbb kifejezés. A *situációs dokumentumfilmekben* viszont az is gyakran előfordul, hogy a kamera egy adott ponton valamelyik szereplő szubjektívjét képviseli, aztán esetleg átvált egy másik szereplő szubjektívjére, majd egy, a filmbeli szereplők szempontjából objektív, de a szerzői szubjektív (kívülálló szereplő) nézőpontra. Ez viszont a *megfigyelő dokumentumfilm* esetében nem fordul elő. A *situációs dokumentumfilm*ben is tulajdonképpen megfigyelő a kamera, hiszen közvetlenül nem avatkozik bele a cselekménybe (mert hogyha a rendező a kamera mögül beszél a szereplőknek, vagy azok kiszólnak a jelenetből, az szerzői beavatkozást jelöl, de nem a kamera attitűdjéből fakad). Csakhogy amíg a *megfigyelő dokumentumfilm*ben általában a külső megfigyelő szemszöveget értjük, a *situációs dokumentumfilm*ben gyakran átlép egy bizonyos intimitási határt, és belső megfigyelővé válik. Ily módon a *situációs dokumentumfilm* és a *megfigyelő dokumentumfilm* kifejezés egymás szinonimájaként is használható, és ha nagyon pontosak akarunk lenni, a *külső megfigyelői szemponton alapuló dokumentumfilm* kifejezést kell használnunk. A *légy a falon* és a *légy a levesben* felosztás nem fedi pontosan mindezt, ugyanis a *légy a levesben* már egy zavaró tényező, és nemcsak az intimitás

⁸ Uo.

határának az átlépését, hanem egy bizonyos, provokáló, irányító stb. szerzői beavatkozást is jelent. Tehát ezek a kifejezések csak részben fedik egymást, és arra jók, hogy kidomborítsák a stílus főbb jellemzőjét. Szituációs dokumentumfilm például a már idézett Almási Tamás *Sejtjeink* (2001) című filmje vagy az összes olyan dokumentumfilm, melyet a székelyudvarhelyi Bálint Arthur 2000 után rendezőként készített (*Ikrek, Poros öltöny, Kisvárosi mozi* stb.), vagy amelyekben operatorként dolgozott (mint pl. Zsigmond Dezső *Aranykalyiba, Csigavár, Józsi nővér és a sárga bicikli* vagy jelen cikk szerzőjének *Csendország és Moszny* című filmjei).

Dokumentum-játékfilm pedig az, amelyben a rendező irányítja is a szereplők viselkedését. Olyan helyzetbe hozza őket, amelybe maguktól nem kerülnének, vagy olyan cselekvésekre veszi rá őket, amelyeket maguktól nem csinálnának. Ilyen filmek pl. Iveta Grófová *Asch városa*, Pálfi György *Nem vagyok a barátod*, illetve jelen írás szerzőjének a *Bahrta! – Jó szerencsét!* című filmje.

A játékfilm versus dokumentumfilm, illetve a kettő közötti kölcsönhatások térképét felrajzolva Gary D. Rhodes és John Parris Springer által szerkesztett *Docufictions – Essays on the Intersection of Documentary and Fictional filmmaking* című kötet bevezetőjében a következő felosztás szerepel: „dokumentarista tartalom + dokumentarista forma = dokumentumfilm, dokumentarista tartalom + játékfilmes forma = dokudráma, játékfilmes tartalom + dokumentarista forma = mockumentary, játékfilmes tartalom + játékfilmes forma = játékfilm.”⁹

Ugyanabban a kötetben, a *dokudráma* és a *mockumentary* kifejezések eredetéről, fejlődéséről és átalakulásáról Steven N. Lipkin, Derek Paget és Jane Roscoe közölt tanulmányt *Docudrama and Mock-Documentary: Defining Terms, Proposing Canons* címmel. Ebből a tanulmányból is látszik, hogy egy-egy kifejezés nem mindig ugyanazt jelenti, vagyis sok kifejezés nem kanonizálódott, csak esetleg bizonyos időszakokban, bizonyos körökben. A *dokudráma* kifejezés helyett a magyar nyelvben inkább a dokumentum-játékfilm kifejezés honosodott meg. A *mockumentary* helyett pedig az *áldokumentumfilm* kifejezés használatos.

A *dokumentum-játékfilmeknek* az eredete Jean Rouchnak a *cinéma vérité* irányzaton belül készített filmjeihez vezethető vissza (pl. *En, a néger*, 1958), és az egyik legerősebb irányzata Magyarországon született a hetvenes években a *Budapesti iskolának* nevezett irányzat keretében. Ezek közül kiemelten említeném Tar Bélának a *Családi tűzfészek* (1979) című filmjét, mely referenciapontnak számít több mai fiatal magyar rendező számára.

Az áldokumentumfilmek érdekes színfoltot képviselnek a magyar film palettáján. Az első magyar áldokumentumfilm Siklósi Szilveszter 1995-ben készült *Az igazi Mao* című filmje, melyben a történelmi tudományos-ismeretterjesztő filmek stílusában mesél el egy teljesen hamis történetet Mao életéről. Egy másik példája az áldokumentumfilmnek a Kocsis Tibor által rendezett *Wapra jelentés* (1996), mely azt próbálja elhitheteni a nézővel, hogy legújabb felfedezések szerint a kocsik kipufogógáza jót tesz az asztmás betegeknek. Szoros tematikai rokonságot mutat ez a film Jan Sverák csehszlovák filmes 1987-ben készített vizsgafilmjével, az *Olajfalókkal*, melyben felfedeznek egy új állatfajt, mely kőolajjal táplálkozik és szén-monoxid alapú légzése sok probléma megoldását jelentheti.

A *kreatív dokumentumfilm* kifejezést illetően Sheila Bernard, a dokumentumfilmes kreatív elbeszéléstről írt könyvében, melyben a kreatív nem fikciós írás tulajdonságaiból indul ki,

⁹ Gary D. Rhodes – John Parris Springer: *Docufictions – Essays on the Intersection of Documentary and Fictional filmmaking*. 2006. 4. (Saját fordításom – L.R.)

hagyja az olvasót, hogy mindezt a kreatív nem fikciós filmre (dokumentumfilmre) is vonatkoztassa. „Philip Gerard – *Creative Nonfiction: Researching and Crafting Stories of Real Life* (A tények kreatív irodalma: dokumentálódás és az elbeszélés kialakítása az életből vett dolgok alapján) – a következő 5 jellemzőt határozza meg, melyek a nem-fikciós írást kreatívvá teszik: Elsősorban az egyik téma egyértelmű, a másik pedig rejtett kell legyen. Másodsorban, az előbb említett kettősségnek köszönhetően az ilyen fajta nem fikciós írás felszabadul a történet aktualitásának kényszere alól – ami az újságírásra jellemző. Harmadsorban a kreatív nem fikciós írásnak narratív jelleggel kell rendelkeznie, vagyis jó történetet kell elmesélnie (itt Gerard egy másik író, Lee Gurkindot idézi, aki elmagyarázza, hogy az író, a tények irodalmának alkotása alatt »*olyan univerzális írói eszközökhöz nyúl, mint a főhős, intrika, párbeszéd [...] És mindezt a cselekmény felé irányítja. A tények irodalmának legtöbb pozitív kreatív példája jelenetekből épül fel*«). Negyedsorban a tények kreatív irodalmára jellemző a szerzői reflexivitás. Tulajdonképpen egy befejezett gondolat. Ötödsorban pedig az ilyen irodalomra igencsak jellemző a kifinomult forma.”¹⁰

Ennek szellemében *kreatív dokumentumfilm* az, amelyben: 1. a konkrét témán kívül, mely a cselekményt szolgáltatja, a filmnek létezik egy univerzálisabb olvasata is; 2. az előbbi kettősség következtében (vagyis, mert a lényegét a rejtett, egyetemesebb tartalom hordozza) az ilyen *nem fikciós film* felszabadul a történet aktualitásának kényszere alól – ami a tévériportok (zsurnalizmus) sajátossága; 3. narratív jelleggel rendelkezik, vagyis jó történet (vagy történeteket) mesél el, aminek érdekében gyakran játékfilmes eszközökhöz nyúl, és ebből fakadóan az ilyen művek legtöbb pozitív példája jelenetekből épül fel; 4. jellemző rá a szerzői reflexivitás; tulajdonképpen egy befejezett gondolat; 5. sajátossága a kifinomult forma.

A fentebbiek értelmében *kreatív dokumentumfilm*nek tekinthetjük pl. Adina Pintilie *Ne érts félre!* című filmjét, a cseh iskola hatása alatt álló szlovákiai Kerekes Péternek *66 szezon* és a *Gulyáságyú* című filmjeit, illetve sok cseh filmet, ugyanis Csehországban az a sajátságos helyzet alakult ki, hogy a prágai tavasz után sok jelentős csehszlovák újhullámos rendező nem készíthetett játékfilmet, legfeljebb dokumentumfilmet. És ezek, mint például Věra Chytilová, Karel Vachek, Juraj Jakubisko és mások, akik a játékfilmjeikből származó gazdag formanyelvvél bevonultak a dokumentumfilmbe, kialakították a prágai filmiskola dokumentumfilmvesztélyát, ahol nagy hatást gyakoroltak a fiatal rendezőkre (olyanokra, mint Jan Gogola, Vít Klusák, Filip Remunda vagy a magyar Nemes Gyula).

Dokumentarista játékfilm pedig az, amely játékfilm ugyan, tehát fiktív történetet mutat be (még ha az valóságalapú is), de bizonyos mértékben alkalmaz dokumentumfilmvesztély konvenciókat, mint pl. dokumentumfilmekre jellemző képi világ, amatőr szereplők alkalmazása, a narratív struktúrának a szereplők által történő alakítása stb.

Dokumentum- és játékfilmes filmnyelvi konvenciók

A *dokumentarizmus* kifejezés tartalma korszakfüggő. Mindig az adott időszakban általánosan elterjedt filmnyelvi konvenciók határozzák meg, hogy mit fed, ugyanis mai szemszögből nézve az *olasz neorealizmus* az, amely elindítja a tudatos dokumentarista gondolkodást a

¹⁰ Sheila Curran Bernard: *Film Dokumentalny – Kreatywne opowiadanie*. Warszawa 2011. 5.

játékfilmkészítés terén, de pl. azáltal, hogy egyes jeleneteket stúdióban forgattak, és a filmek hangja posztszinkronnal készült, nagyon távol áll attól, amit manapság dokumentarizmusként érzékelünk.

A dokumentumfilmről való gondolkodás terén az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején kialakult *direct cinema* és *cinéma vérité* irányzatok mai napig meghatározó jellegűek, de a jóval nehezebb és kameramotorzajt produkáló filmes kamerák nem engedték meg azokat a képi megoldásokat, amelyek manapság egy videókamerával egy szituációs dokumentumfilmben könnyedén kivitelezhetőek.

A dokumentum- és játékfilmes filmnyelvi konvenciók közötti általános különbségek abból a hozzáállásbeli elvárásból fakadnak, hogy az ideális játékfilmben minden előre eltervezett, vagyis az alkotók pontosan tudják előre, mit és hogyan akarnak közölni, és semmit sem bíznak a véletlenre. Az ideális dokumentumfilmben viszont semmi sem előre eltervezett, mert ez beavatkozást jelentene a filmtől független és a film szempontjából objektív valóságba, ami egyben a valóság eltorzítását is jelentené.

A fentebbiekből kiindulva a *narratív struktúra* terén játékfilmes sajátosságnak számít az előre eltervezettség, illetve ha minden pontos ok-okozati viszonyokra épül, és semmi sem történik hiába. Erre tanít az összes forgatókönyvírói szakkönyv. Ezt a struktúrát először a deklaráltan is dokumentarista *olasz neorealizmus* lazította fel. „A neorealista filmek gyakran átugorják a bemutatott események fontos okait. [...] A cselekmény linearitásának lazulása talán a filmek megoldatlan befejezésében a legszembevetőbb [...] A neorealista filmekben is vannak hollywoodi stílusú alapfogások, rögzített elemek és „dialóguskapcsok” a jelenetek összekötésére, az eredmény mégis pusztán események egymásutánisága. Egy B jelenet voltaképpen csak azért követi az A jelenetet, mert később történt, s nem azért, mert A-ból következik.”¹¹ Az elbeszélő szerkezet rendhagyó felfogása tette lehetővé, „hogy a neorealista rendezők a mindennapi életet alkotó irreleváns részletekre irányítsák a néző figyelmét”.¹²

A jelen filmedejű cselekménnyel rendelkező dokumentumfilmek nyilván nem rendelkezhetnek előre eltervezett, pontos dramaturgiai struktúrával. A szerző csak érzi, hogy érdemes egy adott ponton belépni a szereplő életébe és lekövetni azt kamerával, aztán egy adott ponton kilép a szereplő életéből. Ebből az élet folyásából való „kilépésből” ered a nyitott vég. Persze ez nem azt jelenti, hogy az élet nem produkál fordulópontokat, és azok nem történhetnek meg a kamera előtt, és nem kerülhetnek be a filmbe. De az élet a cselekményt általában nem tiszta ok-okozati viszonyokra építi, hanem közben más apróságok is zajlanak, melyeket nehéz lenne kivágni a fő történetből. Ezek azok, amelyeket Bordwell *irreleváns részleteknek* nevez az *olasz neorealizmus* kapcsán, de a mai szerzők inkább *atmoszféracselekményeknek* vagy *életszerű narratíváknak* nevezik ezeket, hiszen nem irrelevánsak, mert nagyon is hozzátartoznak a szereplők világához, jellemzik őket, és ha elfogadjuk azt, hogy a szereplő döntései (melyek a cselekményt és a történetet is alakítják) a jelleméből fakadnak, ezek a részletek közvetve ugyan, de igenis relevánsak. A megfigyelő dokumentumfilmek tele vannak ilyen részletekkel.

A játékfilmben abból indulunk ki, hogy a szerző mindent tud előre, ezért ha valami egy adott ponton nem egyértelmű a néző számára, az azért van, mert az alkotó az információ adagolását dramaturgiai szempontból így tartja jónak. De előbb-utóbb tisztázódnak a dolgok, és mindenre

¹¹ Kristin Thompson – David Bordwell: *A film története*. Bp. 2007. 388–389.

¹² Uo. 389.

rájövünk, hogy miért volt úgy, ahogy volt. Dokumentumfilmben viszont a szerző nem tud mindent előre. Maximum sejt dolgokat. És ez érződik a kamera attitűdjében is. Lekövet mindent, ami történik, hátha épp történik még valami lényeges. A lényegtelen dolgokat pedig az utólagos szerkesztés alatt kivágja. A lényeges meg lényegtelen dolgok keveredése hozza be a dramaturgiai struktúrába az *irreleváns részleteket* – ugyanis nem lehet minden lényegtelen pillanatot kivágni a lényegesek közül.

A *román új hullám* filmjei átvették az *olasz neorealizmus* vívmányait, és továbbfejlesztették őket. A legtöbb filmben dramaturgiai rokonság fedezhető fel a *direct cinémának* a Robert Drew által vezetett csoport filmjeinek dramaturgiai struktúrájával, amelyet ők krízisstruktúrának neveztek, és amelynek lényege, hogy a dokumentumfilm attól lesz hiteles, ha erős krízishelyzetben filmezzük le a szereplőt (mint pl. amikor egy ügyvéd a villamosszéktől próbálja megmenteni az alanyt), mert akkor megfelel a kameráról. Tehát nem nagy ívű történeteket látunk, hanem pár óra alatt lezajló történeteket. A román újhullámos filmek döntő többsége is ilyen. A *Zseton és beton* (Cristi Puiu, 2000) reggeltől estig játszódik, a *4,3,2* (Cristian Mungiu, 2007) délelőttől este későig, *A legboldogabb lány a világon* (Radu Jude, 2009) reggeltől estig, a *Sporthorgászat* (Adrian Sitaru, 2009) reggeltől estig stb.

Ha a jelenetekben belüli narratív struktúrát vesszük figyelembe, akkor jövünk rá valójában, hogy a filmnyelv mennyire képlékeny. A könnyű kamerák megjelenése előtt még abszolút játékfilmes sajátosságnak számított az analízáló vágás, amely a jeleneten belüli események időbeli folytonosságát érzékeltette azáltal, hogy két beállítás között a színész mozdulata közben történik a vágás, tehát a vágás nem jelent időbeli ugrást. Vagy azáltal, hogy folyamatos párbeszéd esetében (a térben való tájékozódás érdekében az akciótengely szabályát betartva) hol az egyik, hol a másik szereplőt látjuk. Ezzel szemben a szintetizáló vágás, ami azt foglalta össze, hogy egy hosszabb időintervallum alatt milyen lényeges dolgok történtek (és a folytonosság elve helyett az ellentétek elvére épített, érzékeltette ezáltal az időbeli ugrásokat is), tipikusan dokumentumfilmes sajátosság volt, amely abból fakadt, hogy a vágási szabályok szerint a különböző nézőpontok vágódnak jól egymással, a kamera viszont képtelen volt olyan gyorsan átállni egyik nézőpontról a másikra. Manapság viszont játékfilmek zöme használja a szintetizáló vágást – gondoljunk csak arra, hogyan van bemutatva sok esetben fél perc alatt, hogy a szereplő elutazott A pontból B pontba, illetve a szituációs dokumentumfilmek világában sok esetben egy-egy jeleneten belül időbeli folytonosságérzetünk van. Ennek egyik oka, hogy pl. párbeszéd esetében az akció és reakció között eltelik bizonyos idő, és a kamera képes olyan gyorsan átállni egyik nézőpontról a másikra, hogy ha az átállás idejét kivágjuk, ne érződjön, hogy a filmből kiesett a kamera átállásának az ideje. Mert egyébként is a filmekben az akció és reakció közötti idő rövidebb, mint az életben (vagyis azt szoktuk meg, hogy a filmben nincs annyi üresjárat). De hasonló a helyzet cselekmény közben. Ha a képen a domináns elem egy mozdulat, és egy mozdulatot elvágva egy másik beállításból felvett hasonló mozdulat folytatására vágunk (vagyis az egyik mozdulatnak a kezdetét, a másiknak pedig a végét használjuk), az időbeli folytonosság érzését keltjük. És ha a mozdulatok vizuálisan eléggé dominánsak a képen, a néző még azt sem veszi észre, hogy vágás közben esetleg átkerültünk egyik helyszínről egy másikra. Tehát az analízáló montázs (ami egyben jeleneten belüli narratív struktúrát is jelent) megtalálta a módját, hogy bekerüljön a dokumentumfilm világába. Még ha vizuálisan ziláltabb is, mint a játékfilmes megfelelője, a jeleneten belüli narratív struktúra szempontjából ugyanazt jelenti.

A szereplőválogatás, a szereplők megközelítésének módja és a színészvezetés terén a játékfilmekre professzionális színészek használata jellemző, akik azt szokták meg, hogy megpróbáljanak felépíteni egy, a saját jellemüktől független karaktert. Persze ők is saját magukból táplálkoznak, és nem tudnak teljes mértékben függetlenedni saját jellemüktől, de alapvetően tudatosan más bőrbé bújnak. Ők fokozatosan felépítik magukban a szerepet. Ha játékfilmben civil szereplőt használnak, ő nem képes erre. Ő csak önmaga tud lenni az adott helyzetben. És az, hogy ő önmagát hozza, már eleve az ő személyiségének a dokumentuma. Azok a rendezők, akik civileket használnak, arra építenek, hogy az illető pont olyan, mint a megírt szereplő, és ennek köszönhetően a rendelkezésére álló színészeknél hitelesebben tudja hozni a szerepet.

Dokumentumfilmben azt feltételezzük, hogy a szereplő önmagát hozza. Persze ez nem ilyen egyszerű, mert gyakran még a hétköznapi életünkben sem mutatjuk igazán önmagunkat, és csak ritkán vetjük le önvédelmi maszkjainkat. Gyakran, elfojtva saját természetünket, magunk számára előre gyártott viselkedési sémák mögé bújunk, és azt mutatjuk, hogy milyenek szeretnénk lenni, és nem azt, amilyenek vagyunk. Annál inkább így van ez olyan helyzetben, amikor tudjuk, hogy filmeznek bennünket. Ezért paradox módon, amikor egy szerep mögé bújhatunk, többet megmutatunk valós természetünkéből, mint amikor önmagunkat játszunk. Erre épít a pszichodráma. És erre jött rá az ötvenes évek végén Jean Rouch filmrendező is aki szerint „a fikció az egyedüli módja a valóság megragadásának”.¹³ De a pszichodráma felszabadító erejére épít Pálfi György is a *Nem vagyok a barátod* című, 2009-ben készült dokumentum-játékfilmjében, melyben fiktív identitást adott a szereplőknek, általa kitalált helyzetekbe vezette be őket, de azok saját döntéseik alapján alakíthatták a történetet azzal, hogy a kialakult helyzetekben hirtelen kellett dönteniük, saját belátásuk szerint. Így sikerült átfogó képet kapnia a magyarországi társadalom gondolkodásmódjáról. A civil szereplők játékfilmben való alkalmazása, úgy tűnik, hogy eléggé magyar sajátosság. Például Fliegauf Benedek egy filmjét, a *Wombot* kivéve kizárólag amatőr szereplőkkel forgatott (*Rengeteg*, 2003, *Dealer*, 2004, *Csak a szél*, 2011), de pl. Mundruczó Kornél is a *Frankenstein tervben* (2010) ugyanezt teszi, és ez valószínűleg a *Budapesti iskola* hatása, ahol megtörtént eseményeket játszottak el olyan szereplőkkel, akikkel ezek nem történtek meg, de akár megtörténhetek volna. Egyes szlovák filmek is, mint pl. Iveta Grófová *Asch városában* (2010), és Mira Fornay *Killer; a kutyám* (2013) című filmjei is amatőr szereplőket használnak, a román új hullámos filmek viszont, realizmusuk ellenére, szinte kizárólag csak profikat alkalmaznak.

Az audiovizuális koncepció terén a játékfilmben az alapvető törekvés, hogy a néző a filmet egy valóságfolyamként élje meg, azonosuljon a főhőssel, felejtse el, hogy ő egy különálló entitás, élje bele magát a történetbe, és lehetőleg semmi se zökkentse ki őt ebből az élményből. 15 évvel ezelőtt a filmes oktatás nagy része még arról szólt, hogyan érzük el azt az érzést, hogy a nézőben ne tudatosuljon a kamera jelenléte. Ha egy szereplő belenéz a kamerába, az már hiba – mert ez azt jelenti, hogy a szereplő szembenéz a nézővel, és ezáltal felhívja a néző figyelmét arra, hogy amit lát, az csak egy kép, illetve a nézőben az is tudatosul, hogy ő egy különálló valaki, aki nem része annak a képnek, amit néz. Vagyis kizökkenti a nézőt a filmélményből. De ugyanezt teszi a kameramozgás tökéletlensége, vagyis ha a kamera nem mozdul idejében a cselekmény után, és nem azt mutatja zavartalanul, amire a néző kíváncsi. A néző addig hajlandó elfogadni, hogy ő tulajdonképpen arra kíváncsi, amit a kamera mutat, ameddig a kamera

¹³ Hartai–Muhi–Papai–Attila– György: *i.m.* 28.

nem hívja fel a figyelmet a saját tökéletlenségére (mert ha minden tökéletes, nincs baj). Ahhoz, hogy ne érződjön a kamera jelenléte pl. az is szükséges, hogy, ha egy szereplő megmozdul, és le akarjuk követni, a kamera sem korábban, sem később, hanem a szereplővel szinkronban mozduljon. A szereplő testében érezni kell a kimozdulás előtti apró lendületet, és akkor kell bemozdulni a kamerával. Ha ketten állnak egy képben, és az egyik elmegy, és a kompozíció érdekében szűkíteni akarunk a képen, vagyis közelebb akarunk kerülni ahhoz, aki marad, a kamera a kimozduló (képből kilépő) szereplő mozdulatával szinkronban kell hogy bemozduljon, és ráközelítsen arra, aki képben marad. A bemozduláshoz mindig valamilyen vizuális, de legalább hangbeli jelre van szükség, amely magára vonja a figyelmet, és elrejti a néző elől a kevésbé domináns történést, vagyis azt, hogy a kamera megmozdult. És ugyanez a helyzet a vágással is. Ott is valami mozdulaton vagy hangbeli jelen vágunk, ami magára vonja a figyelmet, és elrejti a képi beavatkozást.

Játékfilm esetében a képi tökéletességre való törekvés érződik a megvilágítás terén is. Ajánlatos bonyolult fény-árnyék konstrukciókat létrehozni a háromdimenziós tér illúziójának felkeltése érdekében, és nyugodtan lehet a barokk festők műveiből inspirálódni (akik rájöttek arra, hogy nemcsak a központi perspektívával lehet kétdimenziós képen a háromdimenziós tér látszatát kelteni, hanem a megvilágítás, a fény-árnyék hatás segítségével is), mert a színész pont ott fog majd megállni X lepróbálás után, hogy épp jól essen rá a fény. Ezzel szemben a fény-árnyék hatás hiánya és a mindent betöltő szórt fény és a frontális megvilágítás nemcsak nem annyira esztétikus, hanem lapos (kétdimenziós) képet eredményez, megfosztván a nézőt a háromdimenziós tér illúziójából fakadó valóságérettől. Az éjszaka-hatást pedig a látás fiziológiájának leginkább megfelelő módon kell felépíteni, de ne hogy érződjön a mesterséges (filmes) megvilágítás.

Az objektív látószögét illetően pedig a természetes látás szabályait kell követni, ami azt jelenti, hogy egy jeleneten belül a tágabb plánokat szélesebb látószögekkel, a közeliiket pedig keskeny látószöggel kell felvenni, hogy olyan legyen, mintha a közeli is távolabbról néznénk, csak leszűkített látószöggel. Ez a fajta figyelemfókuszálás pedig kisebb mélységelességet eredményez, mely szintén megfelel a természetes látás fiziológiájának. Tehát a játékfilmben érezhető egy, a természetes látás utánzására való törekvés. És paradox módon a természetes látás utánzása a fentebb említett tényezőkön kívül még egyfajta letisztult képi világot is jelent, ugyanis a látás folyamata nemcsak azt jelenti, amit a szem mechanikusan lát, hanem egy bonyolult folyamat, melybe beleszól az agy is. Letisztítja a fölösleges elemektől azt a látványt, amelyet szemünk a retinánkra leképez. Ezért nem azt látjuk, amit a szemünk, hanem azt, amit ebből az agyunk fontosnak tart. A valóságban a mindenféle fölösleges dolgokat észre sem vesszük. De mikor a valóságot egy kép közvetítésén keresztül nézzük, ezek a fölösleges dolgok zavarni kezdenek, mert „vizuális kosz” formájában tudatosítják jelenlétüket. Ezért a játékfilm-képet meg szokták tisztítani a fölösleges, de főleg a mindenféle félig-meddig belógó, zavaró dolgoktól, amelyek a kép keretének korlátaira és ezáltal a kamera jelenlétére is felhívják a figyelmet.

A film képi világát illetően a dokumentumfilmes sajátosságok abból fakadnak, hogy a filmek nem tudják pontosan előre, hol és mi fog történni. Ezért ajánlatos a mindent betöltő fény használata. Nem fontos, ha nem annyira esztétikus, a lényeg, hogy legyen annyi fény, hogy létre tudjon jönni a kép, és azon látható legyen a történet.

Ami pedig a kameramozgást illeti, a játékfilmhez képest minden esetleges. Előfordul, hogy a kamera a cselekmény lekövetésekor szinkronban tud elindulni a szereplő mozdulatával, de gyakran le is kési az elindulást. Gyakran előfordul, hogy a kamera elkezd önkényesen viselkedni, vagyis egy kívülálló szereplő szubjektívjeként, vizuális jel nélkül, ide-oda nézve keresgél (lásd Cristi Puiu *Zseton és beton* c. filmjének elején). Részt vevő kamera használata elképzelhetetlen, ha nem kézi kamerát használunk. Erre a kamera mobilitása szempontjából van szükség. És ez a szélesebb látószögű objektívek használatának kedvez, egyrészt mert azzal tudunk igazán közel menni a cselekményhez, másrészt pedig kevésbé rezeg be a kép a kézi kamerázás következtében. Kívülálló megfigyelő kamera esetében pedig a témától való távolság áthidalhatósága érdekében keskeny látószögű objektív használatos, és az állványra helyezett kamera az elterjedt (hogy ne rezegjen be annyira a kép), illetve számolni kell azzal, főleg a szélesebb plánok esetében, hogy gyakran be fog lógni valamilyen, a kompozíció letisztultsága szempontjából zavaró tényező a képbe (lásd Radu Jude *A legboldogabb lány a világon* c. filmjét). Vágás esetében pedig (mindkét esetben különböző okokból) nem mindig lehet úgy vágni a jelenetet, mint játékfilm esetében, csak néha, és az „ugró vágások” felhívják a néző figyelmét a filmes helyzetre (lásd Cristi Puiu *Zseton és beton* c. filmjét). Tehát a film vizuális világát tekintve, a dokumentumfilmekre, legalábbis a játékfilmekhez hasonló módon jelen filmidőben zajló történeteket elmesélő dokumentumfilmek esetében a képi világra egyfajta tökéletlenség jellemző a játékfilmek képi világához képest. A román új hullám filmjei tudatosan alkalmazzák ezeket, pontosabban azt, hogy a vizuális tökéletlenség, dokumentarista jellege miatt, növeli a hitelesség érzetét. Cristi Puiu például a „kamera arroganciájának”¹⁴ nevezi azt, ha az úgy viselkedik, mintha előre tudná, mi fog történni, és azt is mondja, hogy nem tudja elfogadni a személytelen szerzőt. A külső vagy belső, de mindenképpen megfigyelői nézőpont fontos kiindulópont szinte az összes román új hullámos rendezőnél (Cristian Mungiu, Radu Jude, Adrian Sitaru, Radu Muntean, Florin Șerban stb.), de több szlovák új hullámos rendező (Iveta Grófová, Zuzana Liová) is így gondolkodik. Zuzana Liová pl. azt mondja a 2011-ben készült *A ház* című filmje kapcsán, hogy azt akarta, a kamera ne lépjen át egy bizonyos intimitási határt, hanem úgy viselkedjen, mintha látogatóban lenne a szereplőknél.¹⁵ De az egyes filmekre jellemző egyetlen beállításból álló jelenetek is a *direct cinemához* vezethetőek vissza. Pontosabban a Hancock-féle koncepcióhoz, aki legfőképp a felvétel egységének megteremtését tartja fontosnak, vállalva ezzel a kevesebb információ bemutatását és az anyag erősen szelektív felhasználását. Vágás helyett inkább kihagy jeleneteket, mintsem hogy a drámai hatás kedvéért lerövidített formában használná őket – hiszen ez meghamisítaná az eredeti nyersanyagot.¹⁶ Ilyen egy beállításból álló jeleneteket láthatunk pl. Cristi Puiu 2005-ben készült *Lăzărescu úr halála* című filmjében.

Cristi Puiunak, akit a román új hullám frontemberének tekinthetünk, hiszen az ő *Zseton és beton* (*Marfa și banii*) című filmje volt az első nemzetközileg sikeres román új hullámos film, pl. John Cassavetes filmjei hívták fel a figyelmét a dokumentarista gondolkodásmódra. Elmondhatjuk, hogy Cristi Puiu gondolkodásmódja nagymértékben befolyásolta a többi fiatal román rendező ars poeticáját is. Más fiatal rendezőkhöz viszont, akik már videóval kezdték pályafutásukat (Fliegaufer Benedek, Prikler Mátyás, a már említett szlovák rendezők stb.)

¹⁴ 2013-ban jelen cikk szerzője által készített interjú.

¹⁵ Vö. uo.

¹⁶ Vö. Almási: *i.m.* 13.

viszont már a *Dogma 95* (*Dán Dogma*) irányzaton keresztül jutott el ez a fajta gondolkodás-mód. Mindez nem azt jelenti, hogy az említett rendezők filmjeinek egységes a képi világa, hanem azt, hogy a *direct cinema* és a *cinéma vérité*hez visszavezethető egységes gondolati rendszeren alapul.

The Relation Between Documentary and Fiction in the Contemporary Cinema in Central-Eastern Europe

Keywords: fiction film, documentary (non fiction film), creative documentary, situational documentary, observational documentary, docu-fiction

A self-redefinition of cinematographic realism has taken place in Central and Eastern Europe during the first decade of the 21st century, due to social, political and economical events following the regime change as well as spreading of digital film technology. The present study offers guidelines to interpretation of films created in the given region and period.

SZEMLE

A középkori Székelyföldről

Benkő Elek: A középkori Székelyföld. I–II.

Bp. 2012. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Régészeti Intézet. 863. oldal

A szűkebb szakma, a székelyföldi régészek és Benkő Elek közeli munkatársai körében néhány éve ismert, hogy a középkori Székelyföld történetírásának kimagasló régészegyenisége nagy szintézisen dolgozik. Mielőtt kézhez kaptuk az impozáns munkát, azonnal megállapíthattuk, hogy a kutatásban mérőföldkő a kétkötetes, több mint nyolcszáz oldalas könyv. Ahogy azt Benkő Elektől megszokhattuk, a középkor történetének rekonstruálásában a régészeti hagyaték képezi kutatásainak fő irányvonalát, de ezenfelül nagy figyelmet fordít az írott forrásokra, a nyelvészeti és művészettörténeti adatokra, illetve kiemelkedő szerepet játszanak a Székelyföldön is egyre szélesebb körben alkalmazott természettudományos módszerek (archeozoológiai és antropológiai vizsgálatok, radiokarbon és dendrokronológiai elemzések).

Azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk: a székelyek múltjáról európai színvonalú tudományos munkát tart kezében az olvasó!

A szintézis több mint harminc év kutatómunkája, amelyből a szerző egy évtizedet (1979–1988) intenzív terepkutatással töltött Keresztúrszéken és tágabb környezetében. A későbbiekben a teljes Székelyföld vonatkozásában igyekezett forrásbázisát bővíteni, melyben, mint írja, nagy előrelépést jelentett a fiatal székelyföldi régészgenerációval való munkakapcsolat, az elmúlt évek új régészeti eredményeinek megismerése:

ásatási dokumentációk, személyes konzultációk, elkészült vagy készülő doktori disszertációk, megjelent publikációk, kéziratok stb. tanulmányozása.

Mielőtt a részletekbe bepillantánánk, egy kicsit el kell időznünk a tömör, lényegre törő címnél. Benkő Elek önálló kötetekben megjelent szintéziseiben, illetve tanulmányaiban a „középkori” Székelyföld régészeti és írott adatainak felső időhatára a 17. század végét jelenti. Teljesen egyetértünk a szerző azon megfogalmazásával, hogy a régészeti leletekben a székely társadalom 16. századi válsága nem tükröződik. Azonban 1562 olyan korszakhatár a székelység politika-, társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténetében, melynek alapján jogosnak, sőt szükségszerűnek érezzük ettől az időponttól az 1690-ig terjedő történelmi időszak elkülönítését, terminológiai megfogalmazását és alkalmazását, jelezvén, hogy adott elemzés magában foglalja nemcsak a székelyek középkori, hanem fejedelemség kori történetét is.

Ha a fő témaköröket nézzük (korai székelyek, Árpád-kori települések a Székelyföldön, középkori templomok, Székelyföld és a határvédelem, udvarházak és hatalmi központok, kolostorok, falu és mezőváros, utak és vámok, Aranyosszék a középkorban), megállapíthatjuk, hogy a székely középkor régészetileg kutatható legfontosabb problémái mind megtalálhatóak benne. (Mivel nem egy

monografikus igénnyel írt összefoglalásról van szó, mint a szerző is jelzi Előszavában, nem kapott benne önálló fejezetet az egyházi és világi közigazgatás, a részletesebb intézménytörténet, jogtörténet stb.).

A könyv szerkezetileg két részre tagolódik: az első kötetben Benkő Elek tematikus tanulmányai sorakoznak, míg Fóthi Erzsébet, Bernert Zsolt, Hajdu Tamás, Kővári Ivett embertani elemzése, illetve Gál Erika archeozoológiai tanulmánya képezik a második kötet tartalmát. Ez tehát lényegében az első kötet Függeléke, ugyanis Benkő Elek tanulmányaiban széleskörűen felhasználta a nevezett szerzők elemzéseinek eredményeit.

A székelyföldi középkori temetők antropológiai elemzése tették lehetővé a székelyek korai – mai lakóhelyén való megtelepedését megelőző – történetéről szóló, a kutatásban új mondanivalót megfogalmazó, terjedelmes fejezet megírását. Mindezt egy átfogóbb történeti elemzés keretében végezte el Benkő Elek, a nyelvészeti és az írott források, valamint az ún. székely rovásírás kérdését is áttekintve. A székely népnév több mint évszázados kutatástörténetének főbb állomásait tanulmányozva, Benkő Loránd kutatásaira alapozva, a szerző elveti a *székely* szó török eredetének lehetőségét, ugyanakkor a magyar értelmezési kísérleteket sem látja problémamentesnek, kiemelve, hogy nem tehető egyenlőségjel a korai források székelyei és a határőr fogalmak közé. A középkori történeti kútfők áttekintése során Benkő Elek a székelyek elő- és utóvéd szerepkörében nem lát elegendő bizonyítékot csatlakozott státusukra. A továbbiakban az elbeszélő források alapján a hun-történet, a Csaba-monda, Csigle mezeje kérdéseket boncolgatja a források és a szakirodalom ismeretében. A középkori krónikáirók és historikusok székelyekről szóló történeteinek azon részleteit emeli ki, amelyek a székelyeket úgymond a legkorábbi magyaroknak tartják, akiket Árpád honfoglalói már itt találtak a

Kárpát-medencében. A következő alfejezet a történeti és nyelvészeti kutatások eredményei alapján a székelyek korai történetének állomásait taglalja a Kárpát-medence különféle pontjain. Délnyugaton a Valkó és Baranya megyei nyelvjárási szigetek őrizték meg székelyek középkori jelenlétét, az utóbbi területen a vátyi székelyekről és leszármazottaikról 13. századi okleveles források is fennmaradtak. Somogy megyében szórványos nyelvtörténeti adatok (Segesd, Regöly környéke) utalnak rájuk. Délen, a Temes–Bega vidékén szintén helynevek őrzik egykori székelyek nyomát. Nyugaton Zala és Vas megyében, az Őrség és az Őrvidék nyelvjárása és az erdélyi székely nyelvi jellegzetességek rokonsága régóta közismert. E területekről számos adat van Árpád-kori örökre és lövökre, azonban e sajátos jogállású, a határvédelemmel foglalkozó csoportok és a székelyek közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Sopron és Moson megyéből szintén írott, illetve nyelvtörténeti adatok (a székely nemzetség- és ágnevekkel azonos helynevek) utalnak egykor itt élt székelyekre. Északon a Pozsony megyei Boleráz környékén 1256-ban említettek ott lakó székelyeket. Abaúj és Szabolcs megyében nyelvjárási jellegzetességek és helynevek, Ugocsában pedig Sásvár térségében írott adatok őrzik nyomukat. A sásvári lövők székelyek is voltak, mutat rá Benkő, ugyanis Székely Domokos 1323-ban Nagylövőben birtokkal rendelkezett.

Székelyekre a Biharban és a Sebes-Körös völgyében az Árpád-korból Anonymus krónikáján kívül okleveles adatok és helynevek egyaránt utalnak, (Mező)Telegd lett a névadója a keletre áttelepült telegdi (udvarhelyi) székelyeknek. Az Árpád-kor korai századaiban a peremvidékeken, illetve az ország belseje felé vezető fontos utak mentén élő székelyek stratégiai völgyek, útvonalak, átjárók őrzését látták el. Tömegesen, nyelvjárási reliktumok hátrahagyása nélkül a Biharból és Mosonból települtek át keletre, máshol egy

részük helyben maradt, és beolvadt a nemesi vármegyei szervezetbe. Az egyes székely csoportok Dél-Erdélybe költözésére, Orbó, Sebes és Kézsd környékére a besenyő, majd kun támadások megindulása után kerülhetett sor, Benkő Elek szerint a 12. század folyamán már biztosan kiépítették saját főesperességeiket. A székelyek további keleti elmozdulására közvetve 13. század eleji írott források utalnak, de egy 1210-ben kelt oklevél szerint a székelyek még a szebeni ispán fennhatósága alá tartoztak. 1224-ben a szászok kiváltságait és kötelezettségeit rendező, területi jogokat biztosító Andreanum idején a székelyek már nem éltek egy tömbben az akkori Szászföldön. Tömeges keletre településük Benkő Elek meglátásában csakis királyi szándékkal történhetett, és noha nem maradt fenn a székely önkormányzatiságról semmilyen kiváltságlevél, a székely ispáni tisztség megjelenése mögött (első előfordulása 1228) mégis ennek apró jele ismerhető fel. A korábban már lakott területek megszállása, sűrű faluhálózat kialakítása sok templommal, békés körülmények között királyi rendelkezés nélkül szinte elképzelhetetlen – mondja ki a végzót e kérdésben a szerző.

A „székely írás” emlékeit összefoglaló alfejezetben, a magyar szaknyelvben általában rovásírásként emlegetett feliratokat illetően Benkő Elek azon kutatók véleményét osztja, akik ennek elsajátítása és kialakítása és a székelyek korai története között összefüggést látnak. Székelyföldről vagy Erdélyből nem ismertek a székelyek beköltözése előtti rovásfeliratok. A székely írás a nyugati török rovásírások családjába tartozik, melynek a magyar nyelv igényei szerint adaptált kialakításában a kelet-európai rovásírások és bizonyos balkáni kapcsolatok egyaránt fontos szerepet játszhattak, és az egyre gyarapodó emlékek ismeretében biztosan állítható, hogy már az Árpád-korban létező írás volt. A legnagyobb számban Udvarhelyszékről előkerülő rovásfeliratok

ténye arra utalhat, hogy a telegdi székelyek előtörténete valamelyest különbözhet a székelyek többi csoportjától. Az írás használóinak körét elemezve Benkő Elek hangsúlyozza, hogy ez, akárcsak a latin betűs írás, elsősorban az értelmiség sajátja volt.

Noha a korai székely szállásterületek szinte mindenikén folyt már régészeti kutatás, nem bukkant fel sehol sajátosan székelynek mondható leletanyag, leszámítva a tárgyi hagyaték néhány archaikus vonását. A székelyek dél-erdélyi jelenléte régészetileg már biztosabb alapokon nyugszik, ugyanis több szászföldi templom (pl. Szászfehéregyháza) korai, késő román kori periódusa alatt olyan temetkezéseket tártak fel, melyeket a székelyek 12. századi hagyatékaként határozott meg a kutatás. A keleti székelyek első képviselőit az orbaiszéki Zabolán és Petőfalván feltárt köznépi temetőkből elhantolt népességben vélte felfedezni Bóna István. Az archaikus temetkezési szokásokat mutató sírok keltezése azonban ma már árnyaltabb, ugyanis éremleleteik pontosan meg nem határozható 12. századi anonim denárok, akárcsak a szászföldi templomok korai sírjaié, így a dél- és délkelet-erdélyi temetők kronológiai és etnikai megítélése jóval problémásabb lett. A zabolai és petőfalvi temetők csontjainak antropológiai elemzése új eredményeket hozott a székelyek előtörténetének kutatásában. Az összehasonlításnál felhasznált minták legközelebbi párhuzamainak a Zala megyei és kiemelkedően Keszthely környékének avar, Karoling- és Árpád-kori temetkezései bizonyultak, tágabban pedig a morva és nyugati szláv területek embertani anyaga. Így megfogalmazható, hogy e háromszéki temetők – feltehetően határvédelmi szereppel idetelepített – lakói nem voltak őslakosok Délkelet-Erdélyben. Az alapvetően europid vonásokat mutató koponyákon enyhe mértékben mongolid nyomokat mutattak ki a vizsgálatok. Az elemzések nyomán elvethetők a székelyek

9–10. századi csatlakozását és török eredetét hangoztató elméletek. Tegyük hozzá, amennyiben valóban székelyek voltak a petőfalvi és zabolai temetőben elhunytak! E temetők és Háromszék más késő Árpád-kori, bizonyítottan székely eredetű temetőinek antropológiai viszonyát egyelőre nem ismerjük, mivel nem álltak rendelkezésre további minták. Az udvarhelyszéki és csíkszéki középkori temetők (marosszéki mintákat nem volt lehetőség vizsgálni 2007–2008-ban) koponyáinak jellege már nem áll olyan távol a Duna–Tisza közti honfoglaláskori temetők antropológiai jegyeitől, mint a zabolai és petőfalvi temetők esetében.

Összefoglalva a korai székelyek történetéről írottakat, Benkő Elek úgy látja, hogy túlságosan leegyszerűsített lenne a kései avarokat megfeleltetni a székelyekkel (lásd „kettős honfoglalás”), viszont az embertani kutatások eredményei alapján óvatosan megfogalmazható, hogy a magyar nyelvű székelyek korai csoportjai a 9. században a Dunántúl nyugati részein élhettek, mint erre közvetett történeti források is utalnak (860: *Ungariorum marcha*). Érdemes megemlítenünk, hogy e meglátásnak vannak előzményei, legutóbb Vékony Gábor és Szöllősy Kálmán jutottak írott és nyelvészeti források alapján hasonló végkövetkeztetésre.

A következő fejezet már a székelyföldi Árpád-kori településekkel foglalkozik. Mielőtt ennek részleteit taglalnánk, meg kell jegyezni, hogy a „középkori Székelyföld” fogalmát és területi kiterjedését a pontatlanul megfogalmazott címen túl részleteiben is elemezni kellett volna. Az előszóban röviden érintett probléma, éspedig hogy a Székelyföld Árpád-kori határai nem egyeztek meg annak késő középkori – fejedelemség kori kiterjedésével, lényegében kimondja, hogy e vonatkozásban nem lehet a tárgyalt időszak egészét átugorni, és az újkori határokkal operálni a középkori Székelyföld történetének számos

vetületét kimerítő feldolgozásban. Noha az írott források hiánya vagy szűkszávsága rendkívül nehéz feladat elé állítja a kutatót, az okleveles forrásanyag valamelyest mégiscsak lehetővé teszi a probléma körüljárását. A szöveges elemzésen túl a határok változásait néhány térképpel is illusztrálni kellett volna.

A székelyföldi Árpád-kori falvak szerkezetéről és káépéről a nagyobb, összefüggő településrészek feltárása hiányában ma még nagyon keveset tudunk, állapítja meg a szerző, a településhálózat vonatkozásában viszont a keresztúrszéki szisztematikus kutatások során megfigyelhető volt, hogy a késő népvándorlás kor településhálózata nem folytatódott az Árpád-korban. A korai települések szerkezetét illetően megjegyzem, nehéz azt a feltevést alátámasztani, hogy az udvarhelyszéki és marosszéki Árpád-kori falvak halmazos szerkezetűek lettek volna, ugyanis a településtörténeti és -földrajzi kutatásokból jól tudjuk, hogy a halmazosodás általában hosszabb folyamat eredménye. A továbbiakból kiderül, csíkszeredai régészek, főként Botár István elmúlt években végzett terepkutatásaira alapozva, hogy a Csíki-medencére oly jellemző szeges településforma (pl. Csíkszentsimon, Csíkszentkirály) visszavezethető egészen az Árpád-korig.

Az 1970-es évek óta egyre gyarapodó ásatások fényében ma már nem vitás, hogy az Árpád-kori székelyek is egysejtű, félig földbe ásott, agyagkemencés lakóházakban éltek, akárcsak a korabeli magyarság. Noha a lábjegyzetekben megtaláljuk a főbb régészeti közlemények hivatkozását, a rövid összefoglalásból nem derül ki, hogy a Székelyföld területéről – Keresztúrszékét leszámítva – honnan ismerünk Árpád-kori lakóépületeket. A régészeti leletek alapján Benkő Elek a századok 12–13. századi jelenlétével is számol a Székelyföld területén (Keresztúrszék). A tatárjárás – noha súlyos károkkal járt – nem okozott lényeges törést a székelyföldi települések

történetében. Az ásátásokon előkerülő nyílcsúcsok arra utalnak, hogy a székelyek jelentős része lovasíjász volt az Árpád-korban, ugyanakkor a székelyföldi kardleletek a könnyűlovasoknál jobban felfegyverzett katonai réteg meglétére mutatnak rá az Árpád-kori székely társadalmon belül.

Az Árpád-kori falvak szerénynek mondható részleteihez képest jóval többet tudunk a települések legfontosabb épületeiről, mint azt a templomokról, kápolnákról és a templom körüli temetőkről írt terjedelmes, átfogó fejezet is tanúsítja. A művészettörténeti kutatások mellett az elmúlt évtizedek régészeti feltárásai több tucat székelyföldi középkori templomot érintettek. A kutatásban egyre gyarapodó Árpád-kori templomok korai, Udvarhelyszéken 12. századi fázisainak (pl. Kányád, Szentábrahám) lényegében a székelyföldi templomépítéssel legelső emlékeinek kapcsán Benkő Elek úgy véli, hogy a torony nélküli, viszonylag egységes méretű és alaprajzú kis templomok és a székelyek megjelenése között összefüggésnek kell lennie, ugyanis e templomok és a körülöttük lévő falvak élete törés nélkül folytatódott tovább. E logikusnak tűnő, a szerzőnek már két évvel ezelőtti összefoglalásában megjelenő feltételezése azonban további bizonyításra szorul, és gondolom, Benkő Elek számára is nyilvánvaló, hogy több ellentmondás feloldásra vár (történeti források közvetett tanúsága, korábban éppen Benkő keresztúrszéki szisztematikus kutatásai keltezték egy régészeti horizont alapján a székelyek megjelenését a 12–13. század fordulójára). Visszatérve a zabolai és petőfalvi temetőkre, a régészeti leletek és az ásátási dokumentáció részletes elemzéséből Benkő Elek olyan, a 12. század második felében – a 13. század elején használt temetőkre következtet, amelyek archaikus temetkezési szokásokat megőrző, ám egyértelműen felszentelt, a templomépítésig nem jutó, de annak helyét kijelölő, a

többrétegű temetők irányába mutató sírmezők voltak.

A középkori templomépítéssel emlékeinek elemzését folytatva Benkő úgy látja, hogy a 13. század végétől már egy második templomépítési hullámmal számolhatunk a Székelyföldön, amely esetenként nyugati toronnyal is ellátott, közepes, illetve nagyméretű templomhajót, a korábnál jóval tágasabb szentélyt jelentett. Megállapítja, hogy Székelyföld középkori egyházépítésére sajátos regionalizmus jellemző (egyhajós templomok). Az átlagos templomok sorából kiemelkedő, 13–14. századi (pl. Bögöz, Gelence, Maroszentanna) egyházak esetében a székely előkelők közreműködésével kell számolni. Ami a térszerkezetet illeti, a román kori templomhajókhoz általában félköríves szentély kapcsolódott (az egyenes szentélyzárodás Csikban a leggyakoribb, Háromszékben több szentély erőteljesen nyújtott félkörívvel épült). A fejezetben részletes összehasonlító táblázatot láthatunk az Árpád-kori templomok méretarányairól, megtudva, hogy a templomhajók esetében a 40-50 négyzetméteres alapterület a leggyakoribb.

Az egyházépítéssel különálló fejezetét képezik a késő középkori és kora újkori kápolnák, melyek terén a közelmúltban folyt régészeti és művészettörténeti kutatások mérsékeltek azokat a keltezési bizonytalanságokat, melyek az egyszerű alaprajzú és épületplasztikai elemeket többnyire nélkülöző egyházi épületeket jellemzik. Magától értetődő, hogy ma is álló középkori kápolnák főként a katolikus vidékeken maradtak fenn. Egyes kis alaprajzú templomok a saját plébánost nélkülöző gyülekezetek kápolnái voltak temetkezési joggal, a települések határában álló kápolnák az előkelő székely családok magánkápolnái (Csíkszentimre – Szent Margit-kápolna, Csíkrákos – Bogát-hegyi kápolna, Fiatfalva – Régi temető), illetve csodás eseményekhez kötődő vagy gyógyforrások közelében

létesült fogadalmi kápolnák (Csíksomlyó – Salvator-kápolna, Oroszhegy – Szent László-kápolna) voltak. A székelyföldi négykaréjos kápolnák (Kézdiszentlélek – Perkő-kápolna, Székelyudvarhely – Jézus-kápolna, Gyergyószentmiklós – Szent Anna-kápolna) esetében az újabb kutatások egyre több adatot nyújtanak e sajátos emlékcsoport 16–17. századi keltezéséhez. Az alaprajzi forma szerint sokáig Árpád-korinak tartott kápolnák kései előfordulásának példája tanulságos, de ugyanakkor nem egyedülálló, ugyanis a székelyföldi egyházépítészetben egyre több olyan, hagyományosan középkorinak tartott forma vagy műrészlet kerül előtérbe, melyekről a beható kutatások kimutatták, hogy 17–18. századiak (Csikmenaság templomának gótikus jellegű boltozata, Csíkszentgyörgy – Nagyboldogasszony-kápolna gótikus jellegű nyílászervei, Bikafalva és Telekfalva sokszögzáródású, támpilléres református templomai).

Az 1980-as évek keresztúrszéki templom körüli temetőinek feltárásai után az elmúlt évtized régészeti kutatásai tették lehetővé, hogy a témáról tágabb kontextusban értekezni lehessen. A zabolai és petőfalvi temetőelemzések alapján Benkő arra következtet, hogy a korai templomok által vágott sírok általában a már használatban lévő, de még templom nélküli temetők kezdeti fázisát tükrözik. Tegyük hozzá, hogy a zsúfoltabb, egymással szuperpozícióban lévő sírok esetében indokolt egy korábbi templommal is számolni (mint pl. Bögzőben). A mennyiségi temetőfeltárások lehetővé teszik a középkori székely temetkezési szokások árnyaltabb megítélését (rítus, sírgödörök, koporsók használata, mellékletek), ezek nagy vonalakban a korabeli magyarság más csoportjainak temetkezési gyakorlatát követték. A templomok belsejébe az eddigi ismeretek alapján a késő Árpád-kortól, általánosan pedig a 14. századtól kezdenek temetkezni, és Benkő feltételezi, hogy a

szentélyekben már a 15. századtól számolni kell kripták meglétével. A gyarapodó leletek alapján a korai sírokra jellemző S végű hajkarikák és gömbös fejű tűk általános használata volt jellemző a székelyek körében. Alapos, széles körű összehasonlító anyagra támaszkodó ismertetést ad a szerző a középkori és kora újkori pártákról és a pártaviseletről, illetve azok fejlődéséről. A kora újkori temetkezési szokásokról jelentős számban fennmaradt korabeli egyházrendtartási szabályok mellett az újonnan végzett régészeti kutatások révén kapunk képet, melynek egyik érdekes tanulsága, hogy protestáns környezetben, székelyföldi viszonyok között nemcsak az egyházépítészeti hagyományok, hanem a temetkezési szokások továbbélése is kimutatható.

A középkori Székelyföld és a határvédelem c. fejezetben a kérdéskör összetett elemeit tekintve át a szerző, elsőként az 1960-as, 1970-es évek udvarhelyszéki várkutatásai során kialakult teóriát, miszerint a Magyar Királyság kelet-erdélyi határait kettős lépcsőben kiépített várláncolat védte volna. E többnyire elméleti alapú, különféle történeti érvelésekre épülő hipotézis régészeti oldalról tarthatatlan voltára éppen Benkő Elek hívta fel a figyelmet több mint két évtizeddel ezelőtt. Azóta a székelyföldi, főként udvarhelyszéki várak közzétett leletanyagának feldolgozása, a várak és környezetük elemzése, valamint hitelesítő ásatások révén egyre jobban körvonalazódni látszik, hogy a Ferenczi testvérek által egyhangúan határváraknak tartott erősségek többnyire a 13–14. században épültek, általában a fontos átjáróktól, útvonalaktól távol, tehát alkalmatlanok voltak a határok védelmére. A várakkal egy rendszerbe kapcsolt hosszanti sáncok vonatkozásában, a közelmúltban végzett ásatások és szondázások (e sorok írójának kutatásai) során az objektumok szerkezetéből gyűjtött faszénminták C-14 elemzése 7–9. századi keltezést eredményezett, egyértelműen cáfolva azok Árpád-kori létesítését

és a kérdéses várakkal való összetartozását. A Székelyföldet a középkorban nem védték határvárak (mindössze egy kivételt tudunk példaként felhozni, a Tölgyesi-szoros moldvai bejáratánál a 12. században épült karácsonykői földvár, melynek rendeltetése e fontos, a hegyeken átkelő útvonal elzárása, ellenőrzése volt). Benkő Elek áttekinti a középkori és fejedelemség kori székelyek határvédelmi tevékenységének írott forrásait, amelyekből kiderül, hogy a székelyek nemcsak a szorosok és átjárók védelmét, támadás esetén fákkal való eltorlaszolását („bevágását”) látták el, hanem a hegyi utak és ösvények katonai és gazdasági szempontból egyaránt fontos ellenőrzését is, kémkedést és felderítést folytatva az országhatárokon kívül is. E tevékenység régészeti nyomainak azonosítására igazán még nem került sor (érdemes megemlítenünk: a Rika-hegységen a Baróti-medencéből Udvarhelyszékre átkelő rikai országotat elsáncoló Országhatár vagy Fejedelmi méta földművének 2010-ben végzett régészeti kutatását), viszont, mint Benkő felhívja a figyelmet rá, előrelépés lehet az írott forrásokban említett havasi katonai őrhelyek (pl. Ojtoz) felderítése, feltehetően egy ilyen tábor nyomait sikerült azonosítani a közelmúltban a Maros-völgy fölél emelkedő Déda-Mentővár lelőhelyen. A székely határvédelem kapcsán örvendetesen tapasztaljuk, hogy ennek kutatása igencsak aktuális téma, ugyanis Benkő Elek összegző fejezetét leszámítva a tavaly két jelentős tanulmány látott napvilágot Kordé Zoltán és e sorok írója tollából (a székelység határvédelmével és önvédelmével foglalkozó doktori disszertációm egyik bírálója éppen Benkő Elek volt).

A következőkben a szerző a székely haderő középkori és fejedelemség kori létszámára vonatkozó forrásokkal és becslésekkel foglalkozik, melyek közt néha elég nagy eltéréseket találunk. Az egyik ilyen jegyzék 1479-ben Mátyás hadseregében 16 000, lándzsával, pajzsral és kézi íjjal felszerelt székely lovast említ, akik keleten a legjobb íjászoknak számítanak és

gyors lovaik vannak. Későbbi források tanúsága szerint a lovon harcoló székely könnyűlovasság – fegyverzete közt a középkorból ismert kétélű kardok is megtalálhatók – a 16. századra az íjról fokozatosan áttért a kopja használatára. Benkő az írott adatok, a képi ábrázolások és a régészeti leletek (főként kályhacsempék ábrázolásai) alapján próbálja felvázolni e fegyverzetváltás folyamatát.

A középkori székelyföldi nemesség tanulmányozása nem új elem Benkő Elek kutatásaiban. A szerző korábban önálló dolgozatot és kötetet szentelt a kérdésnek, melyek fő mondanivalója, hogy a székely társadalom differenciálódása Árpád-kori eredetű, és az előkelők vagy főemberek, illetve lófők meghatározó szerepet tölthettek be a középkori Székelyföld történetében. Székely eredetű nemzetségek, családok (Náznán, Megyes, Apor, hidvégi Mikó) felemelkedéséről már a korai oklevelek tanúskodnak, ezek jelentős vármegyei birtokokkal rendelkeztek a Székelyföld közé élkelődő enklávékon, vagy távolabbi vármegyei területeken, akár csak a Kézdi, Forró stb. családok ősei. Nem székely, de a Székelyföldön tisztséghez jutó vármegyei nemesek (Petki, Kacai, Kornis családok) birtokszerzeményeik és familiárisaik révén a késő középkorra a székely közélet meghatározó szereplői lesznek. Egykori életvitelük marandó lenyomatát képezik azok a magánbirtokok területén épült várak, melyek a székelyek hatalmaskodásai révén idővel betagozódtak a Székelyföldbe. Ennek a fejleménynek, melynek írott forrásai alig maradtak az utókorra, a megértését segíthetik az aranyosi székelyek adományát megerősítő és annak részleteit körülíró 1291. évi oklevelek, melyekből kiderül, hogy *Ehelleus comes* Torockó várát szabad akaratából átengedte az aranyosi székelyeknek. Hasonló esetre minden bizonnyal az Erdélyi-medence keleti felében is sor került, ám nem valószínű, hogy várak tömegével (több mint 25 székelyföldi várról van szó) ugyanez történt volna. Nem beszélve arról, hogy a Székelyföldet Benkő

Elek új kronológiai rendszerében a 12–13. században birtokba vevő székelység még nem találhatott ilyen sűrű magánvárakból álló birtokrendszert, ez olyan konfliktussorozatot indított volna el (a váraikról és ezzel együtt birtokaikról önszántukból való lemondás vízióját az esetek többségében nyugodtan mellőzhetjük), amelyek okleveles lenyomata kellene hogy legyen, és feltétlenül királyi közbenjárást eredményezett volna. Felhívnam a figyelmet, hogy a székelyek nem pusztán passzív használói voltak a környezetükben talált váraknak, ugyanis egy 1415-ben kelt oklevél a sepsi székelyek várépítéséről is tudósít (*quoddam castrum sew fortalicium In terra ipsorum... edificare inceperunt*).

Amennyiben jól olvassuk a sorok között, ezzel a lehetőséggel Benkő Elek is számol, a nagyobb alapterületű, egyszerű gyűrűfalból álló, tornyok nélküli várak esetében – ezek analógiáit a Szászföldön találjuk –, amelyek a székely előkelők és lófők kezdeményezésére, közösségükkel együtt épített és használt menedékvárak lehettek a 13–14. században.

A székelyföldi nemesség állandó rezidenciái, udvarházai a települések belterületén állottak. Ezek korai, késő Árpád-kori formáiról nem állnak még rendelkezésre régészeti adatok, a legkorábbi ilyen jellegű épületmaradványok a 15–16. századból valók. Ma még mindössze egyetlen késő középkori székelyföldi udvarházzal rendelkezünk részletes régészeti eredményekkel (Székelykeresztúr), noha több emlék területén folytak ásatások (Szárhely, Csíkszentkirály, Sepsiszentgyörgy). A késő középkori erődített – a források által általában *castellum*-nak nevezett – udvarházak közül a legjelentősebbek a szárhegyi, a kézdiszentléleki vagy a fiatfalvi, a Lázár, Kézdi, illetve Geréb családok által emelt épületek voltak (itt megemlíthetjük még a homoródszentpáli Kornis, vagy a szentdemeteri Balássy-kastélyokat is). Az egyik legjelentősebb 16. századi építkezés Udvarhelyen zajlott. A fejedelemi rendeletre épült, a székely főkapitány székhelyévé váló és más tisztségviselőknek

(székkapitány, királybíró és értelemszerűen várkapitány, mely tisztségek általában szorosan összefonódtak) működési teret biztosító, olaszbástyás rendszerben megerősített vár fenntartására kiterjedt várbirtokot alakítottak ki.

A korabeli leltárak, történeti felmérések és archív fényképfelvételek alapján Benkő Elek elkészítette a belső vár rekonstrukcióját, és – Orbán Balázs alaprajzát tekintve hitelesnek – egy U alakú épületegyüttest jelentett meg (a középkori kolostortemplomhoz csatlakozó keleti és északi szárnyal). A ma már nem vagy csak részben álló épületegyüttesek reprezentációs tárgyai közé tartoztak az ásatásokból előkerült asztali kerámia (pl. a Szárhegyről ismert izniki kancsók) és a minőségi kályhák csempéi. A nemesi reprezentáció további fontos helyszínei a templomok és ezek kellékei, a szentélyben elhelyezett stallumok, kripták voltak.

A székelyföldi kolostorok kérdése is szorosan kapcsolódik a székely előkelőkhöz, illetve a hatalmi központokhoz. A terület egyetlen középkori domonkos kolostora Udvarhelyen létesült, feltehetőleg még az Árpád-kor végén. Az erdélyi domonkos kolostorok – és főként a legközelebbi, segesvári példa – helyzetének ismerete alapján Benkő Elek arra következtet, hogy az udvarhelyi kolostor mindössze egyszárnyú épület volt, amely feltételezése szerint a kolostortemplom déli oldalán állott. Meglátását már csak archeológiai kutatás tudná igazolni. A középkori kolostor történeti adataihoz hozzátennénk, hogy a jezsuiták 1592. évi udvarhelyi megjelenése idején azt jegyezték fel, hogy a szerzetesek negyven évvel azelőtt hagyták el a kolostort (Veress Endre forrásgyűjteménye). A székely előkelők adományából alapított marosszentkirályi pálos kolostor története az írott forrásokban páratlanul végigkövethető az adományozások, haszonvételek és pereskedések alapján – Benkő Elek részletes ismertetőt ad Székelyföld egyetlen középkori pálos kolostoráról. A marosvásárhelyi ferences kolostor kimagasló szerepét a középkori

Székelyföld rendházainak történetében az elmúlt évtizedben folyó régészeti kutatások is alátámasztották, pótolva a viszonylag szűkszavú írott forrásokat. A tárgyi leletanyag változatosága és származási helyének szerteágazó volta jól visszatükröződik a kolostor tarka személyzetének és támogatóinak körében is – állapítja meg a szerző. A 15. századi alapítású csíksomlyói ferences kolostor – folyamatos fennállása és iratanyaga fennmaradásának köszönhetően – építéstörténete és a gótikus kolostortemplom 1805 előtti képe viszonylag jól rekonstruálható. A 17. századi mikházi és szárhegyi kolostorok magánbirtokon való alapítása középkori hagyományokat követ.

Falu és mezőváros – Benkő Elek régészeti kutatásainak meghatározó részeit képezik, Keresztúrszék és Székelykeresztúr középkori és kora újkori településtörténetének feltárása a szerző székelyföldi kutatásainak alapvetése. E településtörténeti kutatómunka eredményeit – melyek jelentős adatokkal gyarapodtak az elmúlt évek terepbejárásai során – Udvarhelyszék egészére kivetítve mintegy 80 késő Árpád-kori – 14. század eleji faluval (közte két mezővárossal) számolhatunk, viszont e szám a helynévtani adatok alapján a százat is meghaladhatta, és a települések kb. feléből ismerünk korabeli egyháza utaló forrásokat. Hasonló a helyzet Marosszéken is. Csíksban a 17. korai plébánia mellett egyre gyarapodik azoknak a településeknek a száma, ahonnan Árpád-kori leletek kerülnek elő (a szerző 13 ilyen települést említ, viszont ez a szám napjainkban már magasabbra tehető a csíki régészek újonnan végzett terepkutatásainak köszönhetően). Háromszékről a szórványos adatok nem teszik lehetővé egy korai településtörténeti kép megrajzolását. Benkő csíki példák alapján a tizesek településtörténeti sajátosságait is áttekinti. A kora újkortól adatolt szervezet elsősorban közigazgatási, rendészeti és katonai szerepet töltött be, 1608-ban pl. tizesek szerint adóztak a mezővárosok (ugyanakkor az 1604-es katonai jegyzékben a

gyalogszékelyeket falvanként századokba csoportosítva írták össze). Csíkszentlélek esetét vizsgálva megállapítható, hogy a kései forrásokban tizesként megjelenő települési egységek egy része a középkorban önálló falu volt (Fitód, Boroszló). A falvak belső tömbökre való tagolódására Udvarhelyszékről is említ példát Benkő, a középkori Csekefalvát (ezt az adatot kiegészíthetjük Diafalva és Oroszhegy térben jól elkülönült egységeivel, melyek az újkorra váltak egy településsé).

A falusi (és mezővárosi) régészeti feltárások a középkori székelyföldi háztípusok fejlődésének néprajzi modelljét meghaladva hoztak új, tárgyi elemekre épülő ismereteket. Főként keresztúrszéki adatokra támaszkodva, a falusi lakóházak fejlődésének fő tendenciái a következők: az Árpád-kori veremházakat felváltva a 14. században elterjednek a felszínre épült kétosztatú házak, melyet a 15–16. században a házalaprajzok differenciálódása követ, majd a 16–17. század fordulóján megjelenik az ereszpitvar–tiszaszoba–munkatér egységéből álló lakóház, esetenként alapincézett épületekkel, bennük a később cserepeseknek nevezett nyitott tüzelőkkel. A régészeti feltárások tanúsága mellett a házak és tartozékaik (tüzelők, pincék) megismerését jól kiegészítik Udvarhelyszéken a 16. század végétől fennmaradt törvénykezési jegyzőkönyvek.

A falusi házak szerkezeti fejlődését és formai megjelenését alapvetően meghatározta a közeli mezővárosok lakóházépítészete, s ez a megállapítás érvényes a régészeti ásatásokból előkerülő tüzelők tartozékainak az előállítására is. Székelyföldön az első kályhaszemekkel beépített tüzelők a 14. század végén – 15. század elején jelentek meg. Nemesi udvarházak kályháinak tartozékaként a 15. század végétől terjed el egy késő gótikus csempetípus; a székelyföldi kályhacsempe-anyag jellegzetes csoportját a 16. század első felének tipikus lovag alakos csempéi jelentik, melyek a század közepére a kopjás lovast (huszárt) ábrázoló csempetípusok egyik

előképévé váltak. A változatos forma- és motívumkincsű kályhacsempék más korabeli mesterségek (pl. fafaragás) nyomtalanul elpusztult emlékeinek az alkalmazását, a fazekascéhek kései létrejöttét, valamint a Székelyföld tág kapcsolatrendszerét tükrözik a késő középkorban és a következő évszázadokban.

A székelyföldi mezővárosok kutatásának – székelykeresztúri esettanulmány kíséretében – már másfél évtizeddel ezelőtt önálló kötetet szentelt Benkő Elek. Piacutcás alaprajz (Székelykeresztúr), szabályos telekosztás (Kézdivásárhely), német személynevek (Marosvásárhely), illetve sajátos régészeti leletcsoportok (például ún. szász kerámia) arra utalnak, hogy a székelyföldi mezővárosi fejlődés kezdeteit német *hospesek* befolyása határozta meg. A régészeti leletanyag tanúsága szerint Székelykeresztúron már a 14. században megfigyelhetők olyan ipari tevékenységek (fémfeldolgozás, bőrmegmunkálás stb.) nyomai, melyek a települést kiemelik a környező falusi települések fejlődési szintjéről. A székelyföldi mezővárosok középkori – kora újkori fejlődését alapvetően meghatározta e városok területén birtokos és a székek bírói és katonai igazgatását betöltő székely előkelők jelenléte. A gazdasági fejlődést (iparosodás, piactartás, kocsmáltatás) szorgalmazó, a széki tisztségeket betöltő nemesek a városok irányítását is megpróbálták a saját hatáskörük alá rendelni, illetve igyekeztek magukat kivonni a városi közterhek alól (adófizetés).

A középkori magyar városok ún. „két-mérföldes” piackörzeteinek eloszlása a szerző megállapítása szerint Székelyföldön is jól kimutatható. Ezek a kiváltsággal nem mindig szavatolt, latens piackörzetek az országos vásárhelyek körül található, napi járóföldre lévő, az adott út- és természetföldrajzi viszonyok által meghatározott területet foglaltak magukba. E régészetiileg még nem körvonalazható helyi vásárcsoporthoz képest a szászföldi Segesvár és Brassó befolyási övezete már jól tükröződik

a székelyföldi anyagi kultúrában. A székelyföldi mezővárosi fejlődés kutatásában Benkő szerint további kritériumokat érdemes elemezni, úgy mint a települések és a plébániatemplomok méreteit, az ipari és kereskedelmi tevékenységből származó árucikkek meglétét, valamint vásárait nyilvántartását a kor kalendáriumaiban. E komplex tényezők alapján Benkő Elek kísérletet tesz a székelyföldi mezővárosok hierarchiájának megrajzolására, melynek csúcán minden szempontból a 17. század elején szabad királyi várossá váló Marosvásárhely állt. A mezővárosi fejlődés felső fokozatához tartoznak azok a valódi, kiváltságolt mezővárosok, amelyeknek saját igazgatási és jogszolgáltatási fórummal, a hadviseléstől és a szék által kirótt adótól mentesülve sikerült elszakadniuk a környezetükben található székektől (Bereck, Csíkszereda, Felvinc, Gyergyószentmiklós, Illyefalva, Kézdivásárhely, Nyárádszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelykeresztúr és Székelyudvarhely). E ranglétra alsó fokán találhatók azok a központi helyek, melyek országos vásártartási jogot nyerve kiemelkedő szerephez jutottak egy-egy kisebb régió vagy falucsoport életében (Etéd, Gyulakuta, Tusnád stb.). Megjegyzem, hogy jogi szempontból ebbe a kategóriába tartozik a szerző által a valódi mezővárosok közé sorolt Barót is. Noha a település az újkorra Miklósvárszék igazgatási székhelye lett, előtte sosem szerepelt a fejedelemség kori taxás városok sorában. Ezenfelül további vizsgálatok tárgyát képezi, hogy a forrásokban időnként *oppidum*nak (pl. Etéd vagy Kőszvényes a 17. század elején) említett központi helyek az öngazgatás milyen formáival rendelkeztek a fejedelemség korában, ugyanis a későbbiek során már nem találunk adatot mezővárosi státusukra.

A középkori településtörténet fontos összetevőjét képezik az utak és a vámok, tér ki röviden Benkő Elek a kérdésre, utalva a római kori úthálózat egyes szakaszainak az újkorig történő használatára. E téren valóban még csak

a kezdeti stádiumában tart a kutatás, a szerző is csak néhány fontosabb útvonalat vázol fel, a történeti adatokból szemelgetve. Hiányoljuk, hogy a középkori – fejedelemség kori sószállítás útvonalairól alig esik szó e kiváló összefoglalásban, noha a helytörténeti kutatás több olyan utat azonosított, melyek a sóvidéki sóaknától induló sószállítás nyomait őrzik a mai napig (a más kontextusban emlegetett, Sófalvát Gyergyóalfaluval összekötő Sót nem a Bucsin-tetőn kelt át a hegyeken, hanem attól dél-délkeletre haladt a vulkáni fennsíkon). A gazdaságtörténettel foglalkozó alfejezetekben a székelyek ingyen sójának és késő középkori – Szászföld felé irányuló – sókereskedelmének sem találjuk nyomát. A vámok kérdésének tekintetében fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a Persányi-hegység vízválasztóján, a régi rikai országút mentén az Országhatár földszánc környezetében 2010-ben régészeti kutatással azonosítottuk a 17. századi forrásokban többször emlegetett rikai vám helyét.

A szerző önálló esettanulmányt szentelt a középkori Aranyosszék történetének, kiemelve, hogy mind a történeti előzmények tekintetében, mind a székelyek megtelepedését, majd Aranyosszék széki intézményeinek kialakulását illetően olyan tanulságok megfogalmazása lehetséges, melyek a Kárpátok melletti zárt – kevésbé szerencsés forrásadottságokkal rendelkező – székely települési tömb történetével foglalkozó kutató számára is hasznosak lehetnek. A korábban Torda és Fehér megyékhez tartozó Aranyosszék területe kedvező földrajzi adottságokkal rendelkezett (tordai sóút, aranybányák, szőlőtermesztésre alkalmas dombvidék), melyen a tatárjárásig várispánság (Várfalva) és királyi magánbirtok (Felvinc környéke) létezett, illetve különféle egyházi és világi birtokosai voltak.

Noha a párhuzamok és tanulságok vitathatatlanok, figyelmeztetnünk kell arra a fő különbségre, amely Aranyosszékét a Székelyföld keleti részétől megkülönbözteti: katonai érdemeik

fejében IV. László a kézdi székelyeknek adta a tordai vár Aranyos és Maros közti földjét, melyet adománylevéllel erősített meg. A kiváltságlevél a középkor folyamán többször megerősítést nyert, viszont a székelység többi része mindössze a késő középkorra tudta privilégiumait királyi oklevéllel megerősíteni. A különbség okát csak találgatni lehet, feltehetően a történelmi helyzet és Aranyosszék korábbi – viszonylag megszilárdult – birtokviszonyai követelték meg az adomány korabeli írásba foglalását.

Az írott források, a nyelvészeti és térképészeti, valamint régészeti és művészettörténeti adatok alapján Benkő Elek plasztikusan rajzolja meg a székelyek által megszállt Aranyosszék korai településhálózatát (a falvak fele a középkorban elpusztult), mely az 1291-ben kelt adománylevélben körülírt települési képpel szemben főként északi irányban módosult, átlépve az Aranyos folyót, a 14. századra pedig Felvincre is kiterjedt. A terület egyházi szervezetét illetően ugyancsak fontos különbség a Székelyföld többi részéhez viszonyítva – szintén a korai, vármegyei keretek közt történt, viszonylag sűrű benépesítés következményeként –, hogy az aranyosi székelyek számára nem hoztak létre új egyházigazgatási kerületet, hanem a tordai főesperesség szervezetébe tagolták be őket; a világi igazgatás élén a székely ispán által kinevezett székispán állt; Aranyosszék önkormányzatának legfontosabb ülését, a székgyűléseket leggyakrabban Kövenden tartották. Fontos tanulság a székelyek középkori története szempontjából, hogy Aranyosszék székely lakossága nyelvjárásilag felolvadt a mezőségi nyelvjárású tömbben. Ugyancsak a szék földrajzi helyzetével magyarázható, hogy az aranyosszéki nemesek birtokviszonyai még szorosabban összefonódtak a vármegyei nemesekével, mint Székelyföld keleti részein, és a társadalom középső bázisát képező, a lófői rendnek megfelelő réteg a vármegyei kismesek rangjához és társadalmi hierarchiájához idomult.

Az első kötet végén részletes összefoglalás ismerteti magyar és angol nyelven a szintézis fő eredményeit. Feltétlenül érdemes a második kötet antropológiai és archeozoológiai fejezeteit fellapoznunk, ugyanis a táblázatok számszerű adatain túl olyan interdiszciplináris módszerek lehetőségeivel ismerkedhetünk meg, amelyek a székelyföldi régészet számára is tartogatnak új mondanivalót. Az irodalomjegyzék magában foglalja a Székelyföld középkori régészeti bibliográfiájának jelentős részét, fontos magyar, román, szász és

nemzetközi tanulmányokkal, forráskiadványokkal együtt.

A középkori Székelyföld szintézise mérföldkő a kutatásban, hatalmas régészeti ismeretanyaggal és több téma tekintetében jól dokumentált és kidolgozott részletekkel. Módszere és gondolatmenete irányvonal és követendő példa lehet sokak számára. A székely történetírás és a középkori régészet kézikönyvét nemcsak a szakma, hanem a nagyközönség figyelmébe is feltétlenül ajánlom!

Sófalvi András

Margarita poetica

„Margarita poetica.” A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia. Összeállította Ekler Péter, Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Bp. 2011. (Nemzeti Téka) – 220 [2] oldal

Egykoron a matematika és a csillagászat a humanista műveltség kiszakíthatatlan részeként helyet követelt magának az egyetemi oktatásban, a bibliofil könyvgyűjtők polcain, s művelőik a *respublica litteraria* vezető egyéniségei voltak filológus, teológus kortársaik mellett. Hasonló hiányérzet feletti szomorúság hatja át Szőrényi László bevezető sorait is a most bemutatásra kerülő kötetben, mikor a latin nyelv huszonegyedik századi sorsát állítja párhuzamba a Mohács utáni Magyarország írástudóinak magatartásával: „ha nem lett volna latinul elfogadhatóan beszélő és író értelmisége, akkor mindenesztől eltűnt volna a történelem süllyesztőjében.”

Természetesen a Nemzeti Téka sorozatában, az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó példamutató együttműködésének köszönhetően megjelenő új kötet egy kis túlélőkészletet biztosít az eljövendő komor időszakra. Ekler Péter nemcsak klasszikus filológusként, hanem a régi nyomtatványok szakértőjeként is válogatta és rendezte sajtó alá a kézbe illő, olvasásra termett, szépen kiállított kis könyvet. Munkája

jól beleilleszthető az utóbbi évtizedekben megjelent, az egyetemi oktatásban is kiválóan hasznosítható szöveggyűjtemények sorába, gondoljunk itt a nemrég elhunyt Kulcsár Péter utat kijelölő *Humanista történetírók* című művére (1977), vagy a Klaniczay Tibor által válogatott *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták* (1982) kötetére, illetve a legutóbb megjelent, Ács Pál, Jankovics József és Kőszeghy Péter által szerkesztett régi magyar irodalmi szövegkiadásra (1998).

Ekler válogatása célzottan szubjektív, „drága gyöngyszemek”, filozófusok, történetírók, szónokok, költők és más kiváló emberek gondolatai, melyek segítenek „a helyes beszéd művészetének elsajátításában és a derekas életvitelben”. Albrecht von Eyb 15. századi tankönyvének címét (*Margarita poetica*) kölcsönözve a kötet szerkesztője olyan szöveggyűjteményt kíván a kezünkbe adni, amelyben olyan dokumentumokat olvashatunk, amelyeket a Mohács előtti Magyarországon is forgothattak. Rendezőelve az előszóban is kiemelt *studia*

humanitatis tudományterülete: a grammatika, a retorika, a história, a poétika és az erkölcsfilozófia. Ez természetszerűleg nem mindig problémamentes. Az antológia szerkesztésekor nehéz volt néha meghúzni a határt a grammatikai és a retorikai művek között. A válogatás – s ebben megkülönböztethetünk személyi és tárgyi hungarikumokat is – legfontosabb szempontjai a következők voltak: a szerző magyarországi személy, illetve életútjának meghatározó szakasza e területhez kötődik, vagy a külföldi szerző magyarországi személynek ajánlotta a művét, s végül, bár sem a szöveg nem tartalmaz magyar vonatkozást, s szerzője sem köthető semmiféle formában Magyarországhoz, műve mégis népszerű, gyakran forgatott s tanított mű volt (vagy lehetett?) a Kárpát-medencében.

Tanulságos volt olvasni, hogy az itt közölt művek milyen eltérő motivációból íródhattak. Volt olyan, aki új és jobb könyvet kívánt írni az elődei tankönyveihez képest, volt, aki követésre méltó példákat kívánt adni a tanítványainak, volt, aki pedagógiai célból írt erkölcsi tanulságokat tartalmazó művet, s volt, aki egy város vagy egy állam vezetésére, illetve igazgatására felkészítendőnek adott szellemi útravalót. A szövegeket *Reneszánsz humanizmus, studia humanitatis* címmel egy feszesre szabott, tízoldalas bevezető tanulmány indítja el, melyben a kötet szerkesztője végigveszi a legfontosabb helyszíneket, szereplőket, műfajokat, szó esik az első Magyarországon nyomtatott könyvről, a Budai krónika sorsáról, Mátyás udvarában rendezett szimpóziumokról, a humanista pedagógiai értekezések (különösképpen Guarino és Piccolomini) hatásáról.

Az egyes fejezeteket rövid eligazítások vezetik be, ahol olvashatunk az ott tárgyalt műfajok legfontosabb ismérveiről s a szerzők életéről, munkáiról. Látszik, hogy Ekler a hozzá közel álló műfajokból válogatott szívesebben, a kötet legkidolgozottabb részei kétségtelenül a grammatika és a retorika tárgykörébe tartozó művek fejezetei lettek. A névsor imponzans, a már

említett Guarino mellett Georgius Trapezuntius, Lorenzo Valla, Angelo Poliziano és a kora újkori könyvjegyzékek lemaradhatatlan szereplője, Niccolò Perotti bőségszaruja, illetve *Rudimenta grammatices* című műve hoz érdekesebbnél érdekesebb példákat a kortárs nyelvtanokból. Tanulságosak az odavetett zárójeles mondatok is: Janus Pannonius 1458-ban találkozott Perottival Rómában, s egy epigrammával köszöntötte az ünnevelt tudóst. Néha kifejezetten szórakoztató betéteket is olvashatunk a fordítók jóvoltából. Itt van például a tevépárducról írt szöveg. Ennek előzménye az volt, hogy a szultánnak köszönhetően egy élő zsiráfot figyeltek meg Firenze utcáin a kíváncsiak 1486-ban, s a „camelopardalis” megmozgatta Poliziano fantáziáját is. Óhatatlanul felfigyel a csillagászat-történetben valamelyest járatos olvasó Augustinus Moravus Olomucensisre vagy ahogyan jobban ismert, Olmützi Ágoston cseh alkancellárra, aki jó barátságot ápolt a budai tudós körrel. 1496-tól II. Ulászló udvarában, a kancellárián is dolgozott. A halálának 500. évfordulóját idén ősszel nemzetközi konferenciával ünneplő kötet szerkesztő bizonyára újabb eredményekkel gazdagítja majd a Moravus-kutatást. A história rész kicsit soványabb lett a vártnál, de ilyenkor erősítheti meg a recenzens, hogy érdemes lesz egy újabb margaritával gyarapítani a sorozatot. Egy új részlet található magyarul (Ransanus, Bonfini és Tubero szövegét már olvashattuk fordításban). Ekler Jodocus Clichtoveus II. Lajos magyar királyhoz írt *A király kötelességéről* című királytükrekből (az Estienne-féle 1519-es kiadásból) a történetírás hasznáról szóló részt válogatta be a kötetbe.

Az utolsó két fejezet a poétika és az erkölcsfilozófia tárgyköréből szemelget. A humanisták a költészetet tekintették a legfontosabb területnek működésük szempontjából. Talán nem véletlenül, hiszen a kapcsolattartás (a levél mellett) egyik legfontosabb formája lett a tárgyalt időszakban. Az utóbbi évek egyik legkomolyabb filológiai felfedezése

Szentmártoni Szabó Gézának – no meg az internetnek – köszönhető. Az addig töredékesen ismert Janus Pannonius Renuis-panegyricusa kiegészült a felfedezésnek köszönhetően, így a maga teljességében élvezhető a harci cselekményeket több mint 1000 sorban elbeszélő szöveg, melyből Ekler rövid részletet is közöl a felfedező fordításában. Először olvasható ugyanakkor magyarul Konrad Celtis olvasmányokat ajánló szövege csakúgy, mint Valentin Eck és Raphael Regius munkája. Ez utóbbi Csulai Móré Fülöphöz szóló ajánlás, melyet egy Regius Velencében megjelent (1513) Ovidius-kiadásához csatolt. A tehetséges, Bolognában tanult Csulai ezekben az években diplomáciai szolgálatban tartózkodott a lagúnák városában, sorsa tragikus véget ért, ott maradt a mohácsi csatatéren. Végezetül az erkölcsfilozófiai fejezet zárja a kötetet, ahol morálfilozófiai traktátusok mellett, fejedelmi tükröt és viselkedési kézikönyvet is találunk. Ilyesféle Diomede Carafa *Tanítás az életvezetés szabályairól* című műve is, amit a szerző 1476-ban adott át Aragóniai Beatrixnak új

hazájába, Magyarországra indulásakor. Az utolsó szubjektív kiemelése a recenzió legutolsó fordítás, Szent Nilus szentenciáinak a szövege. A keresztény Epiktétosznak is hívtott ókeresztény író utóéletének magyar vonatkozása ismert: a szöveg első latin fordítása abból a görög kódexből készült, amit egykoron a budai királyi bibliotékában őriztek.

Végezetül a kötetet egy alapos bibliográfia zárja, majd a fordítások alapját képező művek lelőhelyeinek listája található. Érdekes még megemlíteni, hogy a filológus Eklert jól kiegészíti a könyvtáros Péter, mivel szebbnél szebb reprodukciókra bukkanhatunk a könyv lapozgatása közepette: a lefotózandó régi nyomtatványokat – melyek többsége a jelzetek tanúsága szerint Apponyi Sándor bibliofil ízlését dicséri – maga az őrzője válogatta ki az olvasók számára. S ki ne ismerné jobban a régi latin és görög nyelvű könyveket, ha nem a mindennapjait velük töltő könyvtáros? Talán mégsem lesznek elveszve ezek a drága gyöngyszemek.

Farkas Gábor Farkas

Régi könyvek, új csillagok

Farkas Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok. (Humanizmus és Reformáció, 32. kötet).

Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete – Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 2011. 282 oldal

A modern kor fényszennyezéssel (is) sújtott, „fogyasztó” átlagemberének fogalma sincs arról, hogy a nappali derült ég és a tiszta, csillagos éjszakai égbolt mennyire fontos tájékozódási forrás volt az átlagemberek számára – még nem is olyan régen.

A nap járása, a csillagok állása és egyéb légköri, illetve csillagászati jelenségek, egész pontosan mindezeknek a követése, ismerete nemcsak a hétköznapi élet és munka szervezésében játszottak fontos szerepet,

hanem önmagukon túlmutató jelentéssel is bírhattak.

A természetet jobban ismerő és azzal (nagyobb) összhangban élő emberek számára a váratlan, kiemelkedő égi, légköri, illetve csillagászati jelenségek egyrészt a politikai, gazdasági, családi események utólagos magyarázatában, értelmezésében, másrészt leendő, várt, óhajtott történések elővételezésében, ideológiai előkészítésében is kulcsfontosságúak lehettek.

Farkas Gábor Farkas könyve a 16. századi emberek, elsősorban a tudósok és politikai döntéshozók szemszögéből, a korszakban tevékenykedő csillagászok, matematikusok, történetírók műveinek elemzésével mutatja be, hogy a 16. század két legfontosabb csillagászati/csillagásztörténeti momentuma mekkora hatást gyakorolt a korabeli emberek életére, gondolkodására, világnézetére és a tudomány fejlődésére.

Kopernikusz napközpontú művének 1543. évi megjelenése és az 1572. évi szupernóva paradigmaváltó jelentőségűek voltak, mivel támadást, kihívást jelentettek a középkorban uralkodó arisztotelészi-ptolemaioszi világkép számára. A kortársakra gyakorolt közvetlen hatás tekintetében a szupernóva jelentősebb volt, mint Kopernikusz műve, amely csak a későbbiekben vált „forradalmivá”.

Farkas könyvének két gyűjtőpontjában tehát Kopernikusz tudományos és tudománytörténeti mérföldkönek minősülő, az égi pályák körforgásáról szóló művének első, 1543. évi megjelenése és az 1572-ben feltűnt és hosszú hónapokon át mindenki számára látható szupernóva áll.

Farkas kutatásai eredményei kiterjedt forrásanyagot megmozgatva, alapos olvasástörténeti vizsgálattal a két említett esemény hatását dokumentálják és elemzik. A források vizsgálata alapján megismerjük a valós vagy elképzelt csillagászati eseményekre adott reakciókat, és megtudjuk, hogy milyen tudományos elméletek, hiedelmek és propagandisztikus célok foglalkoztatták és motívtá válták a kora újkor emberét.

Farkas a *Bevezetésben* ismerteti az eddigi nemzetközi és hazai kutatások történetét, eredményeit. Bár erre összesen csak egy lap terjedelmet használ, mégis nagyon hasznosan jár el, két szempontból is: 1. a korszakkal foglalkozó hazai történészek, művelődéstörténészek és régi könyvesek számára ismertté

teszi a különösen is szigorú publikálási és referálási szabályok szerint dolgozó nemzetközi csillagászati és csillagásztörténeti szakmának a témában elért eredményeit, 2. a nemzetközi és hazai szakirodalomban elhelyezi saját (illetve Zsoldos Endrével közösen írt) korábbi, magyar és angol nyelvű tanulmányait, valamint jelzi a könyvében elvégzett hiánypótló vizsgálat helyét a csillagászat- és művelődéstörténeti kutatások között.

Farkas Gábor Farkas könyve a szerző summa cum laude minősítésű PhD-értekezésének javított és bővített változata. Az értekezés témavezetője Ötvös Péter volt, és nyilvános vitájára 2008-ban a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán került sor.

A vizsgálat kiindulási pontját az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött, régi nyomtatványokat tartalmazó kolligátum végéhez kötött, asztronómiai-teológiai témájú, az 1572. évi szupernóvat említő kézirat képezte. Farkas az értekezés írásakor az Egyetemi Könyvtár munkatársa volt. Rendes napi feldolgozó munkája közben kiváló alkalma nyílt arra, hogy a felbecsülhetetlen tudományos értékű, és szakszerű szerzeményezéssel gyarapított muzeális állomány katalogizálásakor a feldolgozandó régi nyomtatványokat saját kutatási témájának „lencséjén” keresztül is alaposan szemügyre vegye.

A könyvében idézett imponáló nagyságú és tematikusan sokszínű forrásanyag öt év szisztematikus forráskutatás és -feldolgozás gyümölcse.

Farkas bőven idézi a forrásokat. Ezek elsősorban latin, német, magyar nyelvűek; tudományos művekből vagy történetírói munkákból, illetve korabeli nyomtatott tudósításokból (Neue Zeitung) vagy kéziratossaplókból, levelekből származnak.

Farkas elsősorban régi könyves kolléga és történész, mindazonáltal filológiai kérdésekben is világosan és pontosan dolgozik,

tesz megállapításokat. Az eseményeket leíró, illetve elemző részek gondolatmenete követhető; az az elv, ami alapján az idézett forrásanyag a főszövegben, illetve lábjegyzetben lett elhelyezve, jól érzékelhető és indokolt; a könyv gondolatmenete követhető, stílusa „olvasmányos”.

A kötet felépítése világos, a fejezetek önmagukban is kerek és lezárt tanulmányoknak minősülnek. Tanácsos lett volna, ha a szerző az érthetőség és követhetőség érdekében a fejezeteket kisebb, de számozással is jelzett alegységekre bontotta volna. Így egyrészt az eseménytörténeti leírások, azok elemzése, másrészt a csillagászati paradigmaváltások (Arisztotelész, Ptolemaiosz, Kopernikusz, Brahe, Kepler) ismertetése is könnyebben követhető lett volna. Különösen indokolt lett volna ez az eljárás a „Csodajel és propaganda. Báthory Zsigmond és az 1595-ös csillag” című hosszú, 45 lapnyi terjedelmű fejezetben, amely az említett erdélyi fejedelem Szinán nagyvezér elleni 1595. évi őszi hadjáratáról, az észlelt csodajelekről és azoknak a politikai eseményekkel való kapcsolatáról és mindezeknek a régi nyomtatványokban található ábrázolásairól szól.

Farkas a téma jellegéből fakadóan gyakran kényszerül arra, hogy a művelt átlagember számára nehezen elképzelhető csillagászati jelenségekről írjon. Világosan és egyszerűen fogalmaz, ezért olvasója nem érzi magát idegenül asztronómiai kérdések elemzésekor.

A régi könyvek kedvelőinek különösen kedves lehet a könyv utolsó fejezete, amely Kopernikusz, Tycho Brahe és Kepler magyarországi recepcióját vizsgálja; megmutatja, hogy milyen mértékben terjedtek Európában e három szerző könyvei, és leírja a Magyarországon fellelhető vagy egykor megvolt példányokat.

Több, komoly és szisztematikus munkával létrehozott melléklet segíti a leírtak áttekintését, megértését. Ezek az adathalmazok

általában a tanulmányokban leírt, elemzett vizsgálatok kiindulási pontjai, forrásai; mindazonáltal a könyv végén, listászerű, adathalmaz állapotukban is érdekesek és külön figyelmet érdemelnek.

Az 1–3. táblázat az utolsó fejezet alapját képezi: Kopernikusz, Brahe és Kepler műveinek újkori magyarországi meglétét tükrözi.

A 4. táblázat 19 tételben a 16. században feltűnt üstökösöket sorolja fel, utalva arra, hogy szerepelnek-e magyarországi forrásokban, s ha igen, ki említi. Az 5. táblázat 46 (!) tételben 16. századi kétséges égi és légköri jelenségek listáját tartalmazza, szintén említve az azokat leíró magyarországi forrásokat. Utóbbi két táblázat elsősorban az 5. és 6. fejezetben leírt üstökösök, (kétséges) égi és légköri jelenségek áttekintését könnyíti meg.

Az 5. mellékletben az eseményről szóló források nagy száma miatt kiemelkedik a 38. tétel, vagyis az 1595-ben feltűnt „új csillag”. A listán a Báthory Zsigmond politikai propagandájában fontos alkotóelemnek minősülő, tévesen csillagnak tulajdonított halo-jelenségről tudósító, azt megörökítő, ábrázoló 12 forrás szerepel.

Farkas Gábor a harmadik fejezetben foglalkozik az új csillagról szóló magyar forrásokkal. Hiányoljuk, hogy a kötet egyik fókuszát képező 1572. évi szupernóvára (vagyis csillagra) vonatkozó forrásokat Farkas Gábor nem szerepelteti a kötet végén mellékletként, táblázatban is, mivel listászerű felsorolásuk segítené a leírtak megértését.

A fent megfogalmazott kritikák semmit nem vonnak le a kötet értékéből. A könyv figyelmes és többszöri elolvasása, a bőven idézett forrásanyag alapos tanulmányozása arról győzi meg olvasóját, hogy Farkas Gábor jól felépített, érthető, izgalmas és elgondolkodtató könyvvel ajándékozta meg a történelem, a csillagászat(történet) és a művelődéstörténet iránt érdeklődőket.

Ekler Péter

A történeti elbeszélés lehetőségeiről

Carlo Ginzburg: *Threads and Traces: True, False, Fictive.*
California Press, 2012. 328 oldal

A magyar közönség számára Ginzburg neve összefonódott a mikrotörténetírással, s ezen a közösségi szinten meggyökerezett állásponton még a 2010-ben magyarul megjelent tanulmánykötet (Carlo Ginzburg: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem.* Kijárat Kiadó, Budapest, 2010) sem igazán változtatott. Kevesen tudják, hogy az olasz historikus igazi reneszánsz személyiség, aki eleinte az irodalom azután a festészet iránt kötelezte el magát, hogy végül Klio vonzásában a történelem mellett horgonyozzék le, melyet minden kétséget kizáróan az előző két passziója által kínált értelmezési lehetőségek tudatában üz. Tudományos pályája kezdeti szakaszát, amint azt számtalanszor hangsúlyozta, (akkoriban) historiográfiailag nehezen megindokolható témák jellemezték. Az elmúlt húsz évben egy munka kivételével, mely kisebb túlzásokkal nevezhető csupán történeti jellegűnek, esszégyűjteményei jelentek meg kevésbé megbotránkoztató témákról, melyek igen széles skálát ölelnek fel a kultúrától a legszorosabb értelemben vett forráselemzésig, a vallástól a filozófiáig, legyen szó antik vagy modern művelődésről. Ebbe a gondolati közegbe illeszkedik a jelen kötetet is, mely olaszul 2006-ban, angolul pedig 2012-ben látott napvilágot.

Az első tanulmány (*Description and Citation*) az *energeia/enargeia-demonstratio-electio* antik fogalomkörén át mutatja be a valóság/igazság és történeti elbeszélés viszonyát. A tanulmány tetemes részét képezi az itáliai *ars historica* képviselőinek felvonultatása, majd történetiszemléletük ismertetése.

Számunkra pedig egyértelművé válik, hogy kisebb-nagyobb megszorításokkal ugyan, de az ókori görögöktől egészen a tudós *trattatisti* generációkig a gyönyörködtetés és tanítás, a retorikai alakzatok korlátozott és célirányos használata a történetírásmesterség kellei közé tartozott.

A történelmi elbeszélés képezi a második tanulmány tárgyát is, mely a szerzőnek Peter Brown *Szenkultuszához* írt megjegyzéseit (*The Conversion of the Jews of Minorca (AD 417-418)*) összegzi, s melyben Ginzburg éles kritikával illeti Brown történetírói módszerét, pontosabban a minorcai keresztény–zsidó konfliktus, illetve a társadalmi feszültségek és vallási gyűlölködés ábrázolását, az eset „tisztességesebb, mint pusztá pogrom”-ként beállított jellemzését. A magyar kiadás előszavában maga Brown is mentegetőzik a kérdés iránti látszólagos érzéketlenségért, és elismerően, köszönettel jelzi Ginzburg észrevételeit a kérdéskörrel kapcsolatban, ez azonban mit sem csökkent azon a már módszertani mulasztáson, hogy esetismertetését egy szemtanús forrásra alapozza, s az erőszakos mahoni térítést egy kérdéses hitelességű levélre alapozza. Való igaz, hogy Ginzburgot eredetileg a browni *tisztátalan* és *tisztára mosás* narrációs elemek használata döbbsentette meg, de nyomozása során az olasz történetész számára nyilvánvalóvá vált, hogy Brown mit sem tud a Severus-levél keletkezése körüli vitáról (ahogy a kötet korábbi recenziói sem említik a kérdésre vonatkozó irodalmat). Még ha a kutatás jelenlegi állása mentesíti is Brownt a tévedéstől (a könyv megjelenését követő

években került napvilágra a kérdést eldöntő forrás), Ginzburg fejtegetései a levél keletkezésének körülményeiről, további ereklye és mártír analógiákról mindenképp árnyalják a *Szentkultusz* által bemutatott korai keresztény–zsidó kapcsolatot. Ahogy új értelmezést nyernek Szent István vértanú ereklyéinek zsidóellenes funkciói is, akárcsak a térítések mögötti társadalmi feszültségek, melyek jelentőségét Ginzburg szerint Brown szándékosan tompította.

Szintén 20 évvel ezelőtt látott először napvilágot Montaigne kannibálokról és barlangokról szóló, kulturális és társadalmi határokat feszegető esszéinek elemzése is (*Montaigne, Cannibals, and Grottoes*). Habár címét illetve az olvasók azt gondolhatnák, hogy a tanulmány a civilizált és vadember kapcsolatáról szól, ez korántsem alakul így, ugyanis Ginzburg célját tekintve messzebb megy: Montaigne-t mint az irodalmi manierizmus kiemelkedő alakját tárja elének, intenzív és a maga korában igen szokatlanak tűnő elbeszéléseit pedig egy új kontextusban, a kor művészeti és esztétikai miliójében elemzi. Így kerülnek az *Esszék* mellett bemutatásra az *Itáliai utazás* naplórészletei is. A tanulmány gerincét tulajdonképpen a montaigne-i természetesség/meztelenség, az Aranykor motívumának elemzése képezi olyan lehetséges kapcsolatok feltárása révén, mint például a szerzőt ért (vizuális) élmények, legyen szó utazásai során megtekintett művészeti tárgyak, ritka olvasmányok vagy az éppen akkor az Újvilágból hazatért világjárók személyére és irodalmi tevékenységére gyakorolt hatása révén.

Montaigne vezet be a soron következő részt is (*Proofs and Possibilities. Postscript to Natalie Zemon Davis, The Return of Martin Guerre*), mely a történelmi bizonyítékok és lehetőségek kiaknázásáról szól. A tanulmány tulajdonképpen csupán részben tér ki azokra a módszertani kérdésekre, a *talánokra* és

valószínűleg így voltakra, melyeket maga Davis vetett fel könyve előszavában, s melyeket az Arnaud du Tihl-eset filmes változatának elkészítése tudatosított benne. A *történelmi laboratórium* és mindazok a bizonytalansági tényezők, melyeket ez a fogalom fed, lehetőséget teremtett Ginzburgnak arra, hogy az általa már oly sokszor hangsúlyozott narráció és történelmi elbeszélés kérdéskörét új szempontok szerint járja körbe, és felhívja a figyelmet arra, hogy az igazság/valóság, illetve a lehetséges mennyire (főként mennyire eltérő módon) képezi részét a mai történetírói diskurzusnak. A tanulmány a 19. század elbeszélő irodalmában szereplő történelmi valóság és ábrázolás elemzésétől jut el a hetvenes években nagy vitát kiváltó történetírásig. Ginzburg a mesterét, Momiglianót követve jut el a posztstrukturalista irodalom kritikájáig, hangsúlyozva azt, hogy az olyan történészek, mint White vagy Hartog megfosztották ugyan a realizmus fogalmát szubsztanciális jelentésétől, munkásságuk azonban meddő marad, mert nem ismerik fel a történelmi múltban rejlő lehetőségeket. A jelenkori posztmodern relativizmussal szemben a Davis-féle vizsgálódás bebizonyította azt, hogy létezik ugyan fikció, lehetséges is a történetírásban, de ezt a *kitalációt* a történész lehetőségeinek tudatában mindig az ismert források gondos figyelembevételére alapozza.

Igaz történelem, hamis történelem, „majdhogyigaz” történelem (Sextus Empiricus) között helyezkedik el a következő esszé (*Paris, 1647. A Dialogue on Fiction and History*). Folytatva az előző eszmefuttatást, Ginzburg a történelem és fikció közötti viszony alakulását elemzi, úgy, ahogyan az megjelenítődik két 17. századi francia gondolkodó, Jean Chapelain és François de La Mothe Le Vayer (XIV. Lajos nevelője) írásaiban. A tanulmányból kissejlik, hogy sem az udvari eszmény valósághoz fűződő problematikus viszonya, sem a valóságtól való elfordulás antik formái

nem gátolták meg a fent említett szerzőket abban, hogy éljenek a történelem/múlt irodalmi megragadásának lehetőségeivel.

Üdítően frissnek tűnik a komoly elméleti és módszertani kérdéseket taglaló fejezetek után a halucinogén anyagok és spirituális tapasztalatok 16. századi irodalmának kulturális és tudományos elemzése – *The Europeans Discover (Rediscover) the Shamans*. A természeti és kulturális másság tudatosítása, illetve ennek korabeli elbeszélése képezi a sámánhitről szóló, eredetileg a London Review of Booksban megjelent esszé alapját. Betekintést nyerünk a füvek világába, a marihuána, ópium, kokain és dohány bennszülöttek életében betöltött szerepére, de ennek recepciójára is. Fölöttébb érdekes az, hogy a 16. századi misszionáriusok miként azonosították leírásaikban a dohányzás következtében fellépő mámoros állapotot az alkohol tartalmú szerek fogyasztása során bekövetkező ittassággal, valamint hogyan figyelnek fel a tudományos ambíciókat is dédelgető laikusok arra, hogy a dohány rituális szerepe a szkíta és trák sámánok szertartásaival feleltethető meg.

A soron következő tanulmány Voltaire-ről, valamint Auerbach Voltaire-olvasatának elemzéséről szól (*Tolerance and Commerce. Auerbach Reads Voltaire*). Az elbeszélés kiindulópontja a londoni tőzsdének a leírása, a gazdasági fejlődés voltaire-i felmagasztalása. A tőzsde leírásában ugyanis az üzlet gyakorlatilag és erkölcsileg is a vallás fölé kerül, ezáltal a bűn ösztársadalmi vonatkoztatásban tulajdonképpen értékke alakul (akárcsak Spinozánál, vagy Mandeville-nél), a vallás pedig nevetséges, gátló és széthúzó erőket képvisel. Ginzburg szerint a tőzsde bemutatásában Voltaire tulajdonképpen azáltal hamisítja meg a valóságot, hogy a végsőkéig leegyszerűsíti a vallási tolerancia és gazdasági fejlődés problémáját. Ezt a közkedvelt propagandaeszközt nevezi Auerbach fényszórótechnikának, s véli úgy, hogy a fasizmus,

majd a náciizmus tulajdonképpen csupán a felvilágosodás paranoiás antiszemitizmusát fejlesztette tovább. Auerbach elképzelése teljes mértékben igazodik a frankfurti iskola kritikai elmélete által megfogalmazott nézetekhez, s eszmefuttatásának végkicsengése sem lehetett más, mint az előbbieket által megfogalmazott pesszimista társadalomfilozófia, vagyis az, hogy az egyén előbb-utóbb megsemmisül a gazdasági erők nyomása alatt.

A következőkben (*Anacharsis Interrogates the Natives. A New reading of an Old Best Seller*) Jean Jacques Barthélemy művének, *Az ifjú Anacharsis görögországi utazásainak* kulturális olvasatával találkozunk. A maga korában hatalmas sikert arató könyv újszerűsége Ginzburg szerint tulajdonképpen abban az elképzelésben keresendő, ahogyan Barthélemy az antikvárius és tudós történetírás által kínált lehetőségeket a fikcióval ötvözte.

A következő tanulmány szakmai öngazolás céljával íródott (*Following the Tracks of Israel Bertuccio*). Ginzburg tulajdonképpen az előtt az Eric Hobsbawm előtt szeretné önmagát igazolni, illetve munkásságát a megfelelő közegben elhelyezni, aki közismerten többször is felszólalt a távcsövet mikroszkópra, a kvantitatívot kvalitatívra, a társadalmat a kultúrára felcserélő új történettudományos irányzatok ellen. Ginzburg ebben a fekete-fehér címkézésben *sajnálatos* módon mindig a meglehetősen pejoratív értelemben használt modernisták közé lesz sorolva, ami úgy tűnik, kellő mértékben zavarja ahhoz, hogy védőbeszédet illesszen tanulmánya elé. Az öngazoláshoz kiválasztott motívum korántsem a legszerencsésebb választás, ugyanis Israel Bertuccio (14. századi valós megfelelője: Isarello Bertucci) 19. századi történeti irodalomban befutott karrierjének elemzése továbbra is csak azt bizonyítja, hogy Ginzburgot az egyedi és különleges (ebben az esetben ráadásul részben fiktív) bemutatása vonza, nem a Hobsbawm által oly hön

áhitott történeti általánosítás. A tanulmány a fikció valóság tartalmát vizsgálja, illetve a valóság formaváltozásait a mindenkori jelen igényeit kielégíteni hivatott modern történeti drámában. Így jutunk el a szépirodalomtól a levéltárba, Stendhal Julien Soreljétől Byron Marin Falierójához, végül pedig arra a következtetésre, hogy minden körülmények között meg kell különböztetni a fikciót a valóságtól, sőt azt is fel kell ismerni, hogy melyik mikor s milyen céllal csatlakozik a másikhoz.

Folytatódik Julien Sorel és Stendhal története, és újra Auerbach olvasatában (*The Bitter Truth. Stendhal's Challenge to Historians*). Balzac és Stendhal történelmi realizmusának elemzése képezi a tanulmány kiindulópontját, melyet aztán a *Vörös és fekete* társadalmi, történelmi hátterének, illetve keletkezése valós körülményeinek elemzése követ. Akárcsak az előző fejezetben, a tanulmány célja szorgalmazni az irodalom történeti megértését, felhívni a történészek figyelmét azokra a lehetőségekre, melyek (az esztétikai tapasztalatokon túl) a modern realista regény olvasatában rejlenek.

A továbbiakban a fent bemutatott téma inverziójával van dolgunk, a következő esszé ugyanis azt vitatja, miként képezheti a hamis-valótlán a történelmi elbeszélés tárgyát (*Representing the Enemy: On the French Prehistory of the Protocols*). A tanulmány a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* francia előtörténetével foglalkozik, pontosabban részletes leírását és elemzését adja Maurice Joly *Avilági párbeszédék Montesquieu és Machiavelli között* című munkájának. Ennek a saját korának hibáit, III Napóleon túlkapásait kritizálni és szatirizálni hivatott munkának *félelmetes posztumusz sorsa* lett a Jegyzőkönyvekbe való beolvadás. A tanulmány kicsengése nem pozitív, ugyanis Ginzburg szerint a kutatók azon fáradozása, hogy a Jegyzőkönyvek valós keletkezési körülményeire, illetve szerzőjük kilétére fényt derítsenek mit sem változtatott

az immár több mint 100 éve a közvélemény szintjén meggyökerezett nézetten, mely szerint „hamisítvány-e vagy sem, megfelel a valóságnak?” (Ernest Jouin).

A soron következő fejezet felvezetésként három, korban eltérő, leírásban mégis hasonló zsidó népiirtásra vonatkozó elbeszélést dolgoz fel (*Just One Witness. The Extermination of the Jews and the Principle of Reality*). A Josephus Flavius által leírt két eset (Jotapata, Masada), illetve a Guillaume de Nangis krónikájának folytatója által rögzített 14. századi franciaországi vérengzés már a jelenkorban, Pierre Vidal-Naquet elemzésében találkoznak. A francia történész esszéi mintegy válaszként születtek a revizionista iskola zsidó holokausztot tagadó, Robert Faurisson művei által fémjelzett jelenségre/álláspontra. A kérdésfelvetés: bizonyíték, igazság és történelem hármasságának együttesén keresztül jutunk el Hayden White Ginzburg által rajzolt intellektuális biográfiájához, melynek alapját a történetfilozófus 1958–1992 közötti szakmai munkásságának elemzése képezi. Akárcsak a Peter Brownhoz írt megjegyzéseknél, itt is az egy szemtanús forrás jogi és történelmi értelmezése köré összpontosul a narráció, kibontva a white-i relativizmus és szkepticizmus toleranciához való viszonyának kérdését is.

Siegfried Kracauer utolsó befejezetlen munkája vezet át minket egy a történelmet újból a művészet oldaláról bemutatni törekvő értekezésbe (*Detailes, Early Plans, Mycroanalysis. Thoughts on a Book by Siegfried Kracauer*). Ginzburg *A Történelem a végső dolgok előtt* lencsájén át mutatja be a történeti rekonstrukció és film közötti kapcsolatot, a történelem és a kamera realitása közötti párhuzamot, eljutva a makroelemzéstől a *close-up*, vagyis a mikroelemzésig. Ezen a ponton jelenik meg a tanulmányban Dickens és Flaubert leíró módszereinek, a történelmi regény realizmusra irányuló törekvésének elemzése. Csak sajnálhatjuk, hogy a

történelmi regényben ábrázolt valóság és reprezentációs formák közötti összefüggést Ginzburg nem a Kracauer-detektívregény kapcsán Collingwooddal folytatott intellektuális párbeszédre építve mutatja be.

Az egográfia műfaját felidéző két utolsó tanulmány (*Microhistory. Two or Three Things That I Know about It, Witches and Shamans*) a jelen kötet talán legkevésbé szerteágazó darabjai. Mindkét elbeszélés gyakran az egyéni tudományos pálya kiértékelésére is kitér, esetenként fényt derítve az egyéni életút és elméleti eredmények közötti összefüggésekre is. Mint a könyvben szereplő tanulmányok zömében, itt is kihangsúlyozódik az, hogy az olasz mikrotörténészek (Ginzburg, majd főként Levi) továbbra is makacsul ellenállnak a történelmet textuális dimenzióra csökkenteni kívánó tendenciának (Ankersmit), s nem akarnak semmiféle relativista iskolával, főként a posztmodern történetírással azonosulni.

A kötet tartalmában elkülönül minden posztmodern ismeretelmélettől, Ginzburg eszmefuttatását tekintve azonban az általa sokat kritizált szkeptikusokkal nemegyszer összecsengő véleményre jut. A különbség talán az igazság fogalmának értelmezésében keresendő. Ginzburg szerint ugyanis a történészmasterségnek az igazság-valódi nem kiindulópontja, hanem végcélja. Tehát nem

támogathat semmi a valóság relativizálására, megtagadására irányuló folyamatot. A történelmi munka viszonylagosságát azonban már teljes mértékben felvállalja. Amint azt többször is hangsúlyozza: a következtetésekkel lezárt egységre törekvő kerek elbeszélések, melyek szerkezetükben vésszesen sodródnak a teljes igazságok megfogalmazására, téves képet alkotnak a tudományos munka szakaszairól. Ginzburg értelmezésében ugyanis a tudományos megismerés szakadozott, véletlenszerű és semmiképpen sem folytonos, ezért a tudós elbeszélésének egységét nem a saját érdekeinek megfeleltetett végcél kellene megszabja, hanem az esetlegesség, a kutatás során megjelenő, sok esetben szerteágazó kitérők, melyek révén az olvasó is megsejtheti azt az intellektuális kihívást, amit egy történet elbeszélése feltételez. Ez motiválta a kötetben szereplő szerkezeti megoldást is, a tanulmányokon belül ugyanis számokkal jelölt egységek (tudatos szerkesztési elv, nem csupán formai kérdés, melyet már a *Storia notturna* megírásától követ) vannak. Bármennyire is szokatlan ez egy olyan történész részéről, aki a valóság legmélyebb tisztelői közé tartozik, a szerző a múltat mégsem lezártak, hanem mindig élőnek és építhetőnek, átértékelendőnek tekinti.

Fehér Andrea

Magánügy?!

Péter Katalin: Magánélet a régi Magyarországon.

MTA BTK TTI, Bp. 2012. 180 oldal

„Korunk polgárabb, a magánéletet tisztelben tartó civilizációinak kell majd eljönniük ahhoz, hogy ennek a női kémkedésnek az intenzitása csökkenjen, vagy legalább egy kis része visszaszoruljon” – idézi DUBY a *Histoire de la vie privée* bevezetőjében Le Roy Ladurie

(Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)* Bp. 1997. 368.) kíméletlen ítéletét a női információs hálózatok falusi komaasszonyok által való irányításáról. A fenti idézet köré építi fel DUBY a magánélet értelmezését, s tulajdonképpen

e köré a francia *vie privée* köré szeretné Péter Katalin is csoportosítani a *Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések* című sorozatban az utóbbi húsz évben család és nőtörténeti témában megjelentetett tanulmányait. Azonban az Ariès-Duby-féle *Histoire de la vie privée* többkötetes munka zömében francia (és döntő többségben férfi) szerzői számára már a kezdetben nyilvánvaló volt, hogy a magánéletet meg kell fosztani minden sekélyes értelmezéstől, így arra a nem kis feladatra vállalkoztak, hogy a hálósobáról a hitvesi ágy megkerülésével, vagyis az intimitás mellőzésével írjanak. Ezért Duby és társai a magánügyet indiszkrét, tolakodó pillantásoktól mentesen tárták olvasóik elé, kívülállóként kívántak bepillantást nyújtani az otthon, a kolostor, az iskola, valamint az udvar falai mögé. A *vie privée* egy zárt, családi és otthonos világ lakóit és szokásait akarta megismertetni az érdeklődőkkel, s erre vállalkozott Péter Katalin is, igaz, sokkal szerényebb forrásbázisra építve. A magyar kutatónál a hangsúly azonban a nők irányába tolódik, mivel saját megfogalmazása szerint ők a *magánélet főszereplői*, s ezért könyvében köréjük csoportosul a magyar *vie privée* bemutatása is.

A nők és férfiak társadalmi önállóságáról szóló első fejezet a nők szerepek bemutatására törekszik, rávilágítva arra, hogy esetenként árnyalni kell a már bevett historiográfiai megállapítást, mely szerint a nők többnyire alávetett szerepet töltek be a történelem során. Sőt a szerző szerint a 16. és 17. században egyes nemi szerepkörökön belül is érdekes eltérések figyelhetők meg, hangsúlyozva például a nemesnők jobbágnőkkel szembeni hátrányos jogi (mint az örökösödés) helyzetét. Rendkívül érdekes a hivatalos ügyeket intéző jobbágnők jegyzőkönyvekből kirajzolódó képe, azonban az adatok kiragadása, anélkül hogy kontextusba helyezésük megtörtént volna, akár százalékos besorolás révén (ami természetesen újabb veszélyeket is rejt) azt a téves képet nyújthatja, hogy a sokkal gazdagabb forrásadottságokkal

rendelkező nyugati történészek által megfestett civilizált nőkkel ellentétben a 16–17. században a magyar jobbágnők mintegy aranykorukat élték.

A következő tanulmány, amely az Sz. Jónás Ilona tiszteletére kiadott emlékkötetben jelent meg, az olvasó nő eszményét igyekszik megrajzolni. A szerző Miskolczi Csulyak István omniáriumában található élettörténeti adatok elemzése révén rekonstruálja a tudós prédikátor családjához való viszonyulását. Ebben a kontextusban az olvasás elsajátítása szentimentális késztetesként jelenik meg. Péter Katalin az első szerelem, az első feleség irni-olvasni tanítását a férfi-női párkapcsolat keretében, a leánygyermek tanítását (annak érdekében, hogy *teljes értékű emberek* legyenek) pedig az apa-gyermek közötti szeretet és kötődés jeleként értelmezi. Ennek az egyedi esetnek elemzésével, vagyis az élettörténetben megkonstruált eszményképből igyekszik a 17. századi olvasó nőkről és általában a tanulás és nők viszonyáról is elmélkedni. A főként bibliát olvasó, vallási buzgalommal átitatott, férjük/apjuk kedvét kereső (általában fiatalon meghalt) nő toposza azonban visszatérő motívuma a református élettörténeteknek, és minden bizonnyal sokat megsejtet az ideális feleség/gyermek korabeli megítéléséről, még ha nem is fedti teljesen az egykori valóságot. Az már kérdéses viszont, hogy szerencsés és elfogadott volt-e, ha a *teljes értékű nő* a Biblián és egyéb vallási műveken kívül mást is a kezébe vett.

A következő két fejezet tematikai egységét az erdélyi fejedelemszonyok ábrázolása adja. A Lorántffy Zsuzsanna képe köré csoportosított uralkodónők, uralkodótársak bemutatásakor a vizsgálódás elsiklik a magánélettől az intimitás felé. Károlyi Zsuzsanna, Brandenburgi Katalin, Jagelló Anna, Mária Krisztierna lélektani elemzése nehéz feladat, s ebből a megközelítésből az erdélyi politikai színpadon betöltött helyük és szerepük is meglehetősen egyedi értelmezést nyer. Úgy tűnik ugyanis, hogy Péter Katalin

olvasatában közéleti szereplésüket a férjükkel való (főként szerelmi) viszonyuk határozta meg. A végeletekig leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a jó fejedelemasszony csupán kiegyensúlyozott párkapcsolatban bontakozhatott ki. Minden bizonnyal Lorántffy Zsuzsanna alakja messze kimagaslik a fejedelemasszonyok közül, ezért nem meglepő, hogy a kötetben terjedelmében is leghosszabb tanulmány az ő életpályáját és személyiségét mutatja be. Kívülről befelé haladva ismerjük meg a fejedelemasszony mozgásterét, előbb Sárospatakot, majd a várat, ugyanígy előbb a nagycsaládot, majd saját családját. A szűk család bemutatásakor talán a Comeniusra vonatkozó rész a legérdekesebb, ugyanis azt sugallja, hogy a híres tudós magyarországi pályáját mindenképpen Rákóczi Zsigmond árnyékában kell elképzelnünk. A szerző Lorántffy Zsuzsannát minden magán és publikus szerepkörben kielemezte, mint ahogyan környezetét is, a tanulmányból ugyanis, melyben Péter Katalin gyakorta dacol a hagyományos történetírás kereteiből adódó megkötöttségekkel, a történeti cselekvők ellentmondásokkal és gátlásokkal teli személyisége rajzolódik ki.

Nádasdy Tamás magán és publikus szerepléseinek tömör képét nyújtja a soron következő, hivatkozásokkal bőségesen ellátott tanulmány. Az elbeszélésből a tanulás adta lehetőségek felismeréséről, szociális intelligenciájáról híres humanista politikus képe rajzolódik ki előttünk, akinek bemutatásakor természetesen nem hiányozhattak a magánéletre vonatkozó észrevételek sem. A tanulmány eredetileg a *Republic of Letters, Humanism, Humanities* kötetben látott napvilágot, ezzel magyarázható az, hogy a szerző elsősorban nem az intimitás és privátum bemutatását, hanem a humanizmus személyiségformáló hatását vizsgálja (így tehát tartalmát tekintve is eltér a kötetben szereplő többi tanulmánytól). Terítékre kerül Nádasdynak a kora értelmiségeivel és tudományos világával való kapcsolata, valamint a karrier csúcspontjaként

az *erasmusi eszmék megtestesülése*, illetve a *személyes reprezentáció eszközeként* értelmezett Újtestamentum fordítása és sárvári kiadása is.

A jobbágygyermekéről szóló értekezés több tekintetben is lényeges, egyrészt a magyarországi szülő- és gyermekképet tisztázza és helyezi el a téma történetírói diskurzusában, másrészt a gazdag forrásanyag alapján rekonstruálható arisztokrata hétköznapiak s implicite magánélet és a többnyire demográfiai adatokra épülő jobbágyorsok megjelenítése közötti lényeges eltérést hangsúlyozza. A szerző nyíltan foglal állást a kontinuitás hívei mellett, s ezért is méltatja oly sokra L. Pollock munkásságát, aki az intuitív spontaneitásáról hírhedt Ariësszel vagy E. Badinterrel szemben egy percig sem kételkedett a szülői szeretet korokon átívelő diadalában. Pollock munkásságának megítélése azonban sokat változott, ugyanis munkamódszerét és következtetéseit a holland történeti iskola az elmúlt években többször is cáfolta. Leginkább azt vetik szemére, hogy kedve szerint mazsolázott a többnyire perszonális elbeszélő forrásokból, s a számára kedvezőtlen adatokat vagy mellőzte, vagy ami még rosszabb – kimagyarázta. Péter Katalin főként jegyzőkönyvekből kiragadott adatai is mind azt sugallják, hogy Magyarországon még a 16. század előlőtről – s nem csupán az arisztokrácia körében – egyértelműen beszélhetünk gyermekkorról, gyermekek utáni vágyról, irántuk való gondoskodásról és szeretetről. Úgy véljük azonban, hogy legalább ennyi negatív példát lehetett volna ugyanerre a forrásbázisra építeni, amennyiben a tanulmánynak például a gyermekbántalmazás lett volna a témája. Talán szerencsésebb lenne, ha a kutatók nem az általánosításra törekednének, ugyanis mind a házastársak közötti, mind a szülők és gyermekek közötti kapcsolatok rendkívül képlékenyek voltak, egy igen széles érzelmi skálát öleltek fel a meghittől az erőszakosig, kortól és társadalmi osztálytól függetlenül. Ettől eltekintve a tanulmány vitathatatlan értéke abban rejlett

(húsz évvel ezelőtt) és rejlik ma is, hogy ki-egészítő diskurzust szolgáltat az arisztokrácia mindennapjait részletesen elemző ábrázolások mellé.

A soron következő tanulmány egyfajta átmenet képez, tartalmát tekintve ugyanis folytatja az előző gyermektörténeti témák fejtegetését, de előrevetíti az utolsó fejezet családtörténeti vonatkozásait is. *A Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre* a Banfield–Hajnal-féle elképzelt szimbolikus határokon kívül rekedt magyar magánélet elemzését kínálja. Péter Katalin harcba száll a szakirodalomban létező előítéletekkel, s a már szinte lehetetlenre vállalkozik: visszahelyezni Magyarországot Európa térképére. A szerző négy jelenségcsoportot vizsgál (magzat, gyermek, házasság és szerelem), anyagát pedig ugyancsak a peres, inkvizíciós jegyzőkönyvekből gyűjtötte, érveléseit, valamint következtetéseit tekintve is az előző tanulmány gondolatmenetét követi.

A záró fejezetből újfent megbizonyosodhunk arról, hogy Péter Katalin szemléletében családtörténetnek minősül a fogamzásgátlástól az otthont képező téren át a személyes kapcsolatok elmélyítését célzó levelezésig minden, ami a családot alkotó emberekről szól.

Visszatérve a felvezetőben idézett Le Roy Ladurie-ra: Montaignou 600 oldala és tömördek lábjegyzete ellenére hatalmas sikert aratott, több mint 2 millió példányban kelt el, a történész másik munkája, a *Romani-i karnevál* pedig tévésorozattá nőtte ki magát. Mindez azt bizonyítja, hogy esetenként egy jól kiválasztott téma annak ellenére sikert arat korunk *szomszédasszonyai* és *kománéi* körében, hogy eredetileg nem az ő népes társaságukat célozta meg. Azonban Le Roy Ladurie munkásságában a szerzői fantázia kevesebb teret kap, mint az általunk bemutatott tanulmánykötetben, mivel Péter Katalin túllép a *lehetségesek* és *valószínűleg így voltak* határain, s meglehetősen magabiztosan fejezi ki alanyainak érzelmeit, és tölti ki az adatok közötti űrt. Ez egy olyan mértékű szabadság, mellyel még a Péter Katalin által a bevezetőben idézett *Mindennapok történetének* szerzői sem éltek, s nagy valószínűséggel nem lesz sajátja a magyar történetírásnak sem. A személyes hangvétel az, ami mindenképpen megnyeri majd magának a laikus olvasót, de ugyancsak ez lesz az, mely a kötet kapcsán elbizonytalaníthatja a magánélet története iránt amúgy sem igazán fogékony szakmabelieket.

Fehér Andrea

Két könyv az emlékállításról

Jakab Albert Zsolt: Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kvár 2012. 511 oldal

Jakab Albert Zsolt: Emlékállítás és emlékezési gyakorlat.

A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron.

Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kvár 2012. 320 oldal.

Az embernek talán ősidőkből származó, ösztönös cselekedete, hogy elhunyt szeretteinek, barátainak valamilyen módon emléket állítson, vagy legalább nyughelyüket megjelölje. Erre évezredek sírfeliratok utalnak.

Bizonyára később került sor a nagy események helyszínének, a kiváló vezérek, írók-alkotók életterének megjelölésére. Aztán jöttek a nagy alkotásokra, építkezésekre utaló évszámok, névsorok. A személyek emlékének

megörökítésére szolgált sokáig a portréfestés is. S az emlékállításnak napjainkra már olyan fura változatai is előfordulnak, mint a láblenyomat vagy tenyerlenyomat rögzítése. Hogy ne is említsük a modern technika lehetőségeit, a ma már mindenki számára elérhető kép- és hangfelvételeket.

Egy-egy nagyvárosban az emlékállításnak igen sok változatával találkozhatunk: legbeszédeesebbek, ha el nem pusztították őket, a temetők. Aztán következnek a templomok, erődítmények, régi épületek ajtó- és ablakkeretei, feliratai, emléktáblái. A 19. század közepétől leginkább az emléktábla- és emlékműállítás szolgál a múltidézésre. Kolozsvár is azok közé a városok közé sorolható, ahol igen nagy számú emlékhely található, ezek a középkortól napjainkig átfogják az időtávot, magyarul, németül, románul, héberül íródtak s igen sokszínű történelemtől, nemzetiségi viszonyról tanúskodnak. Bizonyára ez adta az ötletet Jakab Albert Zsoltnak, hogy gyűjtse össze a város területén található valamennyi emlékállítás adatait, szövegét, fényképét, majd e tekintélyes anyag birtokában doktori disszertációt írjon.

Ennek megfelelően két tekintélyes kötetbe is rendezte munkáját: az egyik az *Ez a kő tétetett...* címet viseli és az 1440–2012 közötti emlékállításokat veszi számba, vagyis gyűjti adattárba; a másik kötet a feldolgozás: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Mindkét kötet a Kriza János Néprajzi Társaság és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kiadásában jelent meg.

Az adattár rész már előzményre tekinthet vissza, hiszen 1996-ban megjelent egy *Kőbe írt Kolozsvár* című kötet, mely Löwy Dániel, Demeter V. János és Asztalos Lajos gyűjtése alapján közölte a városban található emléktáblák, feliratok és címerek leírását, szövegét, sőt fényképét is. Kétségtelenül nagy munka volt ezek összegyűjtése, s főleg a régi latin

szövegek kiolvasása, értelmezése. Ők akkor 157 feliratot-táblát örökítettek meg, s egy függelékben még 18-cal bővítették tárukat, s így is 23 pontban foglalták össze a nem közölt feliratok, címerek csoportjait. Ezekhez képest jóval gazdagabb a Jakab-féle új gyűjtemény, összesen 768 tételt tartalmaz. Igaz, hogy ebből vagy másfél száz a hírhedt Funar-korszakra esik, amikor az emléktábla-állítás harci eszköznek bizonyult.

Jakab Albert Zsolt egy nagyon jól használató adattárat állított össze. A kronológiai elrendezést választotta, így a leggyorsabb a keresés. Az egyes tételeknél szürke alapon adja nyomtatva az emlékmű, -tábla szövegét (ha van), majd következik a fénykép (a még fellelhetőknél), a magyar fordítás, a keletkezés-leleplezés időpontja, a mű jelenlegi, esetleg korábbi helyének megjelölése. Ahol lehetséges, megjegyzésben a tábla, műalkotás szerzőjének neve, esetleg az állítás körülménye olvasható, s néha a költöztetésekre vonatkozó adat. Végül az *Irodalom* következik: azoknak a műveknek, újságcikkeknek a felsorolása, amelyekben hír vagy leírás található az illető alkotásról. Ilyen sok tételnél évek sorába kerülhetett ennyi adatot összegyűjteni. Nemcsak jóformán a teljes helytörténeti irodalmat kellett átnézni, hanem a napisajtót is, hiszen ott található meg az újabb munkák leleplezéséről a hír s ennek kapcsán több adat.

Az *Előszó*ban a kötetbe felvett anyagot így határolja be: „a datálás és emlékállítás szándékával létrehozott” emléktáblák, szobrok és emlékművek. Bár ezt nem jelenti ki, de a temetők sírfeliratait nem vonta be gyűjtési körébe. Ez mindjárt felvet egy kérdést: a templomokban lévő sírkövek miért kerültek be a gyűjteménybe? Ráadásul az unitárius templom előterében lévő két kő a Házsongárdi temetőből származik. S van a szentélyrészben egy szépen restaurált tumba is a temetőből, az nincs felvéve. Akárcsak a Farkas utcai templom kerengőjében lévő síremlékek. Ha már a

templomi sírfeliratok többnyire szerepelnek, akkor a három – jól bejárható – templomkriptá (Ferenc-rendi, minorita, jezsuita-piarista) feliratai miért maradnak ki? Azon is elgondolkozhatunk, hogy a Farkas utcai templom címerei vagy üveg alatti halotti kártái nem illettek-e volna a gyűjtőkörbe. Ez utóbbiak azonban már külön kötetben feldolgozottak, úgyhogy könnyen le lehetett mondani róluk. A bekeretezett papír-emléklap vagy a feliratos pléhtáblácska, akárcsak a királyi lábnym szintén szélsőséges módja az emlék megörökítésének. Végül is korjellemző eljárások.

A táblák szövegének a szakszerű, ligatúrákat és rövidítéseket feloldó közlése nagy nyereség, s a latin és héber szövegek fordítása megkönnyíti a további kutatók munkáját. Nem kis munka lehetett a datálatlan feliratok besorolása a kronológiába. Ezt ha nem is napra, de évre elég jól megoldotta a szerző. Meglepő, hogy a kommunizmus idejéből, sőt a kilencvenes évekből is mennyire hiányoznak a leleplezési adatok. Csak helyeseltetjük, hogy a hagyományos magyar utcaneveket találjuk első helyen a címeknél, hiszen a román elnevezések – csak az utóbbi hat évtizedben is – többször megváltoztak.

A Megjegyzések rovat lehetne néhol helyesbítő jellegű, bár akad ilyenszerű pontosítás is. Az 1960-as évek második felében szétszórt fehér alapú, fekete festékkel írt pléhtáblák (csak ideiglenesnek szánták őket) meglehetősen hiányos tájékozódás alapján készültek. Így a Ioan Piuariu Molnar (1749–1815) emlékét megörökítő tábla azért került a Víz utcai házra, mert 1868-tól 1900-ig itt működött a Szemészeti klinika. De ebben az épületben nem taníthatott vagy lakott Molnar. A Liszt Ferenc lakhelyét megjelölő Unió utcai tábla téves dolgot állított: 1846-ban Liszt a Biasini-szállóban lakott, az Unió utcai Telekiháznak második látogatása alkalmával, 1879-ben volt vendége. Aztán a Funar-féle emléktáblák esetén is utalni lehetett volna azok

tárgyi tévedéseire vagy éppen tendenciózus ferdítéseire. Az Unió utca 20. sz. alatti pincébe eldugott emléktábla hátulján szereplő nevek egyértelműen arra utalnak, hogy az az 1902-es kórházi emléktábla első változata lehetett. Valószínűleg elhibázták vésését. Az Egyetemi Könyvtár emléktáblája ma is megvan valahol a raktárban, fényképét közli Gheorghe Vais 2006-ban megjelent munkája 127. lapján. A Vörösmarty utca 6. sz. alatti ház építési emléktábláján bizonyosan nem Gerstenbred Arhur (!) neve szerepel, hanem a temetőben nyugvó Gerstenbrein Arthur (1890–1967) építészmérnöké. (Már a Löwy–Demeter–Asztalos-kötetben is hibás az olvasat!) Egy felirattal ki is egészíthetjük a gazdag gyűjteményt: a Református Kollégium Farkas utcára néző, templom mögötti földszintes épületének egyik termében a kilencvenes évek elején még ott volt az építési emléktábla, mely szerint 1856-ban gróf Rhédey Ádám és leányai, Klára, báró Radák Istvánné, Mária, gróf Mikó Imréné, valamint gróf Mikó Imre adományából épült. Akkoriban a nyomda működött e helyen.

A legrégebbi, 1440-ből származó kolozsvári felirat a monostori Nagyboldogasszony- (Kálvária-) templom napóráján olvasható, az utolsó lejegyzett viszont 2012. júliusából való, s a Schütz János/Arany János utca 13. sz. alatt Sinor Denis (Schiffer Dénes Sándor) 1916-beli szülőhelyét jelöli meg.

A kötethez a szakirodalom és források igen gazdag jegyzéke társul a használt rövidítésekkel, valamint egy személynévmutató, mely igazán használhatóvá teszi a kötetet. A román és angol tartalmi ismertető tájékoztatja a magyarul nem tudókat is az ötszáz lapos kiadvány jellegéről.

Az emlékállítás és emlékezés kolozsvári gyakorlatát elemző kötet hasznosítja, feldolgozza az adattár értékes anyagát. Nem is az egészét, hanem csak a 2004-ig, a Funar-korszak végéig keletkezettek, valamivel

több mint 700-at. Tetszik, nem tetszik, mára körvonalazódik, hogy 2004 korszakhatár lesz a várostörténetben.

Az *Előszó*ból kitűnik, hogy Jakab Albert Zsolt e munkájával 2011-ben megszerezte a néprajztudományi doktori címet Budapesten. Tehát egy szigorúan a tudományos elvárásokhoz alkalmazkodó értekezést tesz közzé e kötetben. Ennek megfelelő a jól áttekinthető felépítés is. Kezdve a tárgymegjelöléstől a kiadós elméleti megalapozás és a kijelölt tárgykörön belüli alkalmazás szerves rendszerbe illeszkedik. A szerző tulajdonképpen nem az emléktárgyakat vizsgálja, hanem azt, amit az emberek, csoportok láthatóvá, nyilvánossá akarnak tenni magukról, vagyis hogy a tábla, felirat mit jelenít meg („reprezentál”). Alapétele: „Kolozsvári kutatásaim a társadalom egyfajta értelmezését kívánják adni. A kollektív emlékezet szervezéseinek állandó törekvéseit, az emlékállításokat (az emlékezet létrehozását) és a megemlékezéseket (az emlékezet használatát) úgy tekintem, mint a (lokális) társadalom működését, gyakorlatát, nyilvános megmutatkozását. Az eseményekben, eseménysorozatban felsejlő város társadalmának megértésére, a folyamatok elemzésére és – korántsem végeleges – értelmezésére teszek kísérletet.” Tisztázza, hogy mit tekint emléktárgynak, és mit ért megemlékezésen (szertartás, rítus, ünnep).

A *Tudomány- és kutatástörténet* fejezet két részre oszlik. Az első, pusztán elméleti jellegű, az egyéni és csoportos emlékezés/ emlékezet kérdéskörét, a – néha kitalált – hagyomány társadalmi funkcióit és a szimbolikus harcokat vizsgálja. A második rész Kolozsvár kutatásának irodalmát veszi számba. Megállapítja, hogy a magyar múltnak, mint a nemzeti ideológia alátámasztójának a vizsgálata a 19. század első évtizedeiben, a reformkorban kezdődött. Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre és Rómer Flóris tudatosították a műemlékvédelem fontosságát. Ezután

következik a Kolozsvár történetét, művészettörténetét, turisztikai irodalmát felsorakoztató három alfejezet. Az 1989 utáni kutatásokat külön sorolja fel. Összegezeként megállapítja, hogy a történelmi munkák a múltra mint nemzeti értékre, a művészettörténetiek mint esztétikai értékek hordozójára, a turisztikaiak pedig mint látványosságra irányították a figyelmet. Különösen 1989 után megnőtt a helytörténetek szerepe, akik azt illesztik be a helyi közösség tudatába, ami a nemzet-történelemből kiesik. Megalkotják a helyi hagyományokat és ünneplési rítust. Ezekhez Kolozsvár esetében egy szimbolikus harc is társul a kulturális örökségért, a térhasználatért, főleg a városközpontban.

Egy újabb fejezet a kutatás „kontextusába” nyújt betekintést, vagyis a Kolozsvárral kapcsolatos történelmi, társadalmi-politikai, népességi (etnikum, felekezet) adatokat közli, és a felgyűjtött anyag elrendezéséről, tipologizálásáról, a vizsgálat módszeréről tájékoztat. Az emléktárgyak csoportosítását így oldja meg: 1. forma szerint lehetnek emléktáblák és emléktáblaszerű tárgyak (feliratok, szobrok és emlékművek, névtáblák); 2. tartalom alapján utalhatnak építési évre, restaurálási évre, alapításra-létrehozásra, személyiségre (születése, lakhelye, halála), társadalmi-politikai esemény idejére, helyére, természeti katasztrófa idejére, helyére és egyébre (házvásárlás, adományozás, háztörténet, emlékszoba); 3. emlékállítók szerint beszélhetünk magán-személyről, kisebb csoportokról (intézmény, egyesület), nagyobb csoportokról (nemzet, város, egyház); 4. a szövegek nyelve szerint lehetnek egynyelvűek, többnyelvűek, illetve külön-külön táblán kétnyelvűek.

A 91. lapon jutunk el az adattár tulajdonképpeni feldolgozásához, az elemzéshez. Az adattár folyamatosan évszám szerint közli az anyagot, itt viszont korszakhatárokat kell kijelölni. A felosztás logikus, történelmi szempontú. Bár a megnevezések nem a

legszerencsésebbek. Az első korszak „a kezdetektől a reformkorig” (1440–1799) tart. (A magyar szakirodalom a reformkort általában az 1820-as évektől eredezteti!) Aztán a kiegyezésig haladunk. A harmadik korszak „a kiegyezéstől az I. világháború végéig” (1918) húzódik. Ezt így elfogadjuk, de mikor a fejezetre sor kerül, ott a kiegyezéstől „az egyesítésig” említi a korszakot. Ez a magyar szóhasználatban szokatlan, egyenesen fájdalmat keltő. S történelmileg sem helyes. Csak a román frazeológia emlegeti a „nagy” jelzővel megtoldva. 1918-ban ugyanis megszállás történt, s csak 1920-ban vált tényné az „egyesítés”, elcsatolás. Következik a két világháború közötti időszak, majd a második bécsi döntéstől a II. világháború végéig haladunk. Itt a fejezetcím utóbb „kis magyar világ”-ra módosul. Amott 1945-ig, itt 1944-ig tart. Aztán természetesen az 1989-es rendszerváltás lesz a határ a két utolsó korszak között.

A következő száz lapon az első hat korszak emlékjeleinek a bemutatására, elemzésére kerül sor bizonyos csoportosítás alapján. A csoportosítás nem lehet azonos mindegyik korszaknál, mert időnként megjelenik egy-egy újabb csoport (például 1848 után a forradalom emlékhelyeinek és hőseinek vagy 1945 után a kommunizmus vértanúinak a kultusza). Minden korszakban bőven akad példa az épületeken található emlékjelekre, a halottak emlékezetét őrző feliratokra, események megőrkítésére. A kiegyezés után már a nagy egyéniségek kultusza is előtérbe kerül. 1918-at követően kettős irány érvényesül: román szempontból fel kell számolni az addigi múlt emlékezetét, s meg kell teremteni a román szempontú múltértelmezést. Ugyanakkor a magyar múlt visszavonul, bezárkózik templomok, iskolák, színházak falai közé. 1940 után rekonstruálni kell a magyar emlékezőt, vissza kell állítani a nemzeti múltat megőrkítő emlékhelyeket. Az utolsó korszakot három alszakaszra osztja a szerző: átmeneti

időszak (1945–1948); szocialista-kommunista integráció (1948–1965); „aranykorszak” (1965–1989). Mindegyikben a magyar vonatkozású emlékkállítások szinte kizárólagosan a templomfalak közé szorultak. Eleinte a felszabadító szovjet hősök, a zsidó áldozatok és a kommunizmus vértanúi kaptak több emlékjelt, utóbb a román nemzeti múlt kialakítására, szemléltetésére helyeződött a hangsúly. A régebbi, jórészt magyar vonatkozású emlékjelek pusztítása folyamatosan működött. Mindegyik korszak után összegezést találunk, ahol százalékosan és grafikonokkal kimutattva értesülünk az emlékkállítások nyelvéről, a megőrkített események megoszlásáról, az emlékkállítók társadalmi megoszlásáról, az emlékkállítás motívumairól, az emlékkállítások helyéről (tér, templom, magánház, hivatalos/nem hivatalos intézmény), azok etnikai vonatkozásáról és az emlékkállítókról.

Külön főfejezet szól az 1989–2004 közötti időszakról, a „demokrácia korá”-ról. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy az egész országban itt volt akkoriban legkevésbé demokrácia, s itt vált legkiélezettebbé a „táblaháború”, ahogy akkoriban nevezték. Egy Funar nevű polgármester kis, de szélsőségesen nacionalista klikkje ragadta kezébe a hatalmat, s célul tűzte ki a város román jellegének mindenáron való láthatóvá tételét. Ez ugyanakkor a magyar jellegre utaló emlékek elpusztítását vagy legalább elrejtését is maga után vonta. A Funar-klikket állandóan „román elit”-ként emlegetni, úgy érzem, a becsületes gondolkodású román polgárságra nézve is sértő. Ők is nemegyszer tiltakoztak a történelmi tényeket semmibe vevő gesztusok, feliratozások ellen. Elég, ha itt az egyetem rosszállására utalunk a Goga-emléktáblának a Marianum falára helyezésével kapcsolatban. A táblák kihelyezése többnyire célzatos volt: a magyar kegyhelyek megszenteltetését vették célba, s tartalmuk legtöbbször a tudatos ferdítés, történelmhamisítás tényét is kimerítette. Egy-két

magyar szó feltüntetése valamely feliraton már pert, meghurcoltatást vont maga után. Ezzel a terrorral nagyon aránytalan szembeállítani a templomokban vagy a felekezeti intézetekben, visszaszolgáltató iskolákban történt néhány emlékkállítás. Utcára néző, de egyházi épületen lévő táblát csak Herepei János születési centenáriumán (1991) állított a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság együtt az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel. A színházalapítás 200. évfordulójára készült emléktáblát 1992-ben már nem lehetett kihelyezni, mert az ünnepségek idején, decemberben már Funar volt hatalmon. Húsz év késéssel kerülhetett rá sor.

Külön „esetelemzést” kap 1848–1849 emlékének a „használata”. Milyen emlékművek és táblák készültek 1918 előtt, s ezeknek utóbb mi lett a sorsuk, s aztán milyen csatákat eredményezett 1989 után a forradalom évfordulójának a megünneplése. A helyi hatalom ha engedte, ha nem, a magyarok ünnepeltek, kivonultak, szónokoltak. Erre a klikk szintén ünnepségeket szervezett, bár március 15-ének semmilyen román hagyományai sem voltak. Kizárólag ellenrendezvényként volt funkciójuk. Még táblaszerű megörökítést is kaptak

a Biasini-ház oldalán. Ez utóbbi két fejezet esetében a szerző igyekszik tudományos pártatlanságot tanúsítani: két elit, esetleg két nemzetiség „diskurzusaként” bemutatni a táblák, emlékhelyek körül történeteket. Ezt egy angol megtehetné, de egy magyar, aki maga is érezhette, hogy itt a hatalom és az elnyomott (szinte élet-halál) harca zajlott, jobban rámutathatna a felhangokra, a visszasságokra.

A kötetet igen gazdag irodalom- és forrásjegyzék, valamint román és angol kivonat zárja.

Mindkét kötet, de különösen az adattár nagy nyeresége Kolozsvár irodalmának. Biztosan állandó hivatkozási forrássá válik. A tanulmány inkább a néprajztudományt gazdagíthatja. Megfogalmazása annyira tudományos, hogy hemzsegnek benne az idegen szavak. Már az alcím is reprezentációt emleget, s aztán egyre másra jön a diskurzus, kontextus, kommemoráció, mobilizál, demonstrál, definiál, narrativizál, statuál, akkumulál, dekontextualizál, praxis s más hasonló szó. Lehet, hogy Budapesten a tudósok így beszélnek magyarul, de mi még találhatunk e kifejezésekre jó, magyaros hangzású szavakat is.

Gaal György

Bölcsészkarai dokumentumgyűjtemény

Dokumentumok a kolozsvári Bölcsész-, Nyelv-, és Történettudományi Kar történetéhez (1872–1892).
Szerkesztette: T. Szabó Levente, Zabán Márta. Presa Universitară Clujeană/ Kolozsvári Egyetemi Kiadó,
Kvár 2012. 366 oldal [Fontes historiae Universitatis Claudioplitanae]

2012 őszén ünnepeltük a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem megnyitásának 140. évfordulóját. Ha nem is nagyon kerek számú az évforduló, meg kellett ünnepelni, mert annak idején a 100. évfordulóról szót sem lehetett ejteni, a 125. évforduló idején is a Babeş–Bolyai Egyetem vonakodott az intézményes ünnepléstől, a magyar

oktatók egy zártkörű megemlékezést tartottak. Az egyetem falain kívül s még inkább Budapesten idézték fel a magyar egyetemi oktatás hagyományait, értékeit. S nem győzték hangsúlyozni, hogy szükség van a magyar egyetemi hagyományok folytatására, lehetőleg egy magyar tannyelvű állami egyetem keretein belül. Újabb tizenöt év elteltével, a

140. évfordulón sokkal kedvezőbb körülmények között lehetett ünnepelni. A magyar tannyelvű állami egyetem ugyan még nem valósult meg, de a Babeş–Bolyai Egyetemen belül magyar intézetek létesültek, választott magyar rektorhelyettes intézi a magyar oktatási vonal ügyeit. S az egyetem vezetősége már elismeri előzményként a Ferenc József Tudományegyetem történetét, értékteremtő munkáját, sőt az 1581-es Báthory István-féle egyetemalapításig is szívesen visszanyúl. Ilyen körülmények között 2012-ben az október eleji tanévkezdéskor az egyetem egy egész hetet szentelhetett a megemlékezésnek, s ezen alkalmilag a román oktatók is megjelentek. Mi több a Kolozsvári székhellyel működő Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem is részt kért az ünnepségből, egyetemtörténeti kötetet jelentetett meg az alkalomra.

Az októberi ünnepségsorozat első napjának kimagasló eseménye volt egy új egyetemi forráskiadvány bemutatása. Hiszen egyetem-történet már jó néhány született, de az egyetemi dokumentumok, levéltári anyag feldolgozása rég várat magára. Az is igaz, hogy az Állami Levéltárban csak vagy tíz éve vált kutathatóvá a végre jól-rosszul rendezett egyetemi hagyatékok, s annak eddig csak az Orvosi Karra vonatkozó részét értékesítették. E hagyatékokban – éppen alig rendezett állapota és rengeteg hiánya miatt – igen nehézkes kutatni. Sokszor rengeteg érdektelen oldalt kell átböngészni, míg az ember esetleg utalást talál a keresett témára. Ha egyáltalán megőrződtek az arra vonatkozó iratok. T. Szabó Levente és Zabán Márta, az egyetem magyar irodalmi tanszékének az oktatói kutatócsoportot alakítottak, melynek céljául tűzték ki a Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészkarának iratanyagát átvizsgálva megírni ennek új szempontú monográfiáját. Egyelőre az első húsz év válogatott forrásanyagát tették közvé dokumentsgyűjteményükben, erre épül majd a feldolgozás, értelmezés. Egy hatalmas

iratrengetegből válogattak össze 166 olyan dokumentumot, amely korjellemző, fényt vet a kar működésére, az ott folyó tudományos törekvésekre, sőt az egész egyetemi autonóm rendszerre, a kar és egyetemi tanács, egyetem és minisztérium kapcsolatára. Továbbá új adatokat szolgáltat a karon oktató vagy tudományos fokozatot szerző személyek életére, tudományos törekvéseire, minősítésére vonatkozóan.

A szerkesztők helyesen mutatnak rá, hogy egyszer a részintézmények, főleg a karok történetét kell feldolgozni, utána lehet megírni új szempontok szerint az egész egyetem történetét. A részmonográfiákból majd kitűnik, hogy a karok közt lényeges különbségek mutathatók ki: más diákanyag, más célkitűzések. Tehát nem lehet egyik kar gyakorlatából a másokra nézve is következtetéseket levonni. Azt is megállapítják, hogy a nyomtatott forrásanyag néha félrevezetheti a „mégoly figyelmes kutatót is”. Ugyanis az egyetemnek az akkori nemzetközi szokás szerint három sorozatban jelentek meg kiadványai: az Acta/Beszámoló tartalmazta a beszédeket, jelentéseket, elszámolásokat; az Almanach a tanszemélyeztetel, a diáksággal és az egyes gyűjteményekkel kapcsolatos adatokat ölelte fel; a Tanrend pedig a karonként, szemeszterenként meghirdetett előadásokat, gyakorlatokat, valamint a tanszemélyzet tagjainak címét tüntette fel. Ezek párhuzamos olvasása, összevetése azért elég tiszta képet nyújt az egyetem működéséről. Az egyes karok belső világába viszont tényleg nem kapunk betekintést.

T. Szabó Levente és munkatársa az *Előszó*ban bevallja, hogy a levéltári anyag nagyon egyenlőtlen. Vannak évek, ahol minden kari dokumentum fennmaradt, más évekből még a jegyzőkönyvek is hiányosak. A töredékes forrásanyagokat néhol összevetették a budapesti Országos Levéltárban található dokumentumokkal, s így tisztább képet kaptak. A válogatás kétségtelenül érdeklődésre

számot tartó. Azt nem látjuk eléggé megindokoltnak, hogy miért pont 1892-ben vonták meg a határvonalat, miért nem haladtak 1897-ig, az első negyedszázad végéig, amikor több nevezetes esemény is történt az egyetem életében. Talán túl sok lett volna egy kötetre a feldolgozandó anyag?

Arra az Előszó is utal, hogy a Bölcsészkar akkoriban, mint teljes neve is mutatja, egy nagyon sok diszciplínát felölelő egyetemi intézmény volt. A klasszika-filológiától a modern nyelveken át a történelemig és a filozófiáig minden humán tantárgy, de még a földrajz is ide tartozott. Nem ártott volna kissé eligazítani az egyetemi tanszékek, oktatói fokozatok terén. Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy a mai egyetemi rendszert próbálják visszavetíteni az 1872-től Kolozsvárt működő egyetemi karokra. Mind nálunk, mind Magyarországon máig nagyon zavarosak a tanári megnevezések. Újabban – talán helyesen – kerülik őket, s mindenki „egyetemi oktató” lesz. Remélhetően majd a tanulmánykötet rámutat, hogy akkoriban egy tanszék egyetlen professzorból állott, legfeljebb a gyakorlati oktatás esetén alkalmaztak tanársegédet. (Erre korszakunkban a Bölcsészkaron nincs is példa.) A tanár lehetett rendes, vagy ha még nem bizonyított eléggé, rendkívüli besorolású. Ugyanazok voltak a kötelességei, de épp e kötetből tűnik ki, hogy a fizetésbeli különbség tekintélyes. A kolozsvári egyetemen minden rendkívüli tanár idővel megkapta a rendes besorolást. Adjunktusokat csak 1900-tól alkalmaztak, kizárólag a gyakorlati oktatást is igénylő tárgyaknál. Volt viszont magántanár, aki a doktorátus megszerzése után jelentkezhetett e magasabb képesítésre, amely feljogosította, hogy az egyetemen előadást tartson. (A németek a magántanárt privat dozentnek nevezték, hogy aztán mivé lett ez az elnevezés a mai magyarországi tanügyi rendszerben, annak külön története van.) A magántanárok nem voltak az egyetem alkalmazottai, óráikért

csak leckepéNZ járt nekik, s időnként minisztériumi jutalom. A legszorgalmasabb és -tudósabb magántanárokat – főleg, ha egy tanszék megpályázásánál alulmaradtak – rendkívüli tanári címmel tüntették ki. Aztán milyen szerény intézmény is volt akkoriban az egyetemi kar: tíz-tizenkét tanár, akik maguk közül évente dékánt választottak, a dékán a következő évben prodekáni besorolást kapott, s csak a dékán akadályoztatása esetén jutott szerephez. Így lehetett folyamatos az ügyvezetés. Az egyik – rendszerint fiatalabb – tanár a havi ülések jegyzői tisztét vitte. Volt még egy kari szolga (pedellus) és egy napidijas írnok. A kar rendelkezésére állott vagy négy tanterem és a dékáni iroda-tanári szoba, ahol gyűléseztek is.

A kötet legérdekesebb dokumentumai a gyűlésekről felvett hosszabb-rövidebb jegyzőkönyvek. Ezekből tűnik ki a kar működési rendszere. Eleinte 10, majd sokáig csak 11 tanár alkotja a tantestületet. Havonta üléseznek, de bármilyen sürgős ügy esetén a dékán rendkívüli ülést hív össze. Néha egyikük – betegség vagy tanulmányút miatt – hiányzik. A dékán rendszerint a beérkezett ügyiratok ismertetésével kezdi a munkálatot, majd az előző ülés jegyzőkönyvének felolvasása, hitelesítése következik. Nem is egyszerű valamelyik tanár úgy véli, hogy szavai nem pontosan lettek rögzítve, s ilyenkor akár külön hitelesítő ülésre is sor kerülhet, amelyen megszavazzák a végleges szövegváltozatot. Aztán jön a meghirdetett előadások számbavétele és órarendbe iktatása, az esetleges ütközések kiküszöbölése. Egyes diákok tandíjmentességét is megbeszélik, szavazás alá bocsátják. Elosztják az ösztöndíjakat. Kiadják véleményezésre a pályázatokat. A tanév végén mindig, akár három fordulóval is, megválasztják a dékánt és a kartól kiküldött négy rektorválasztót. A felmerülő vitás ügyek esetében egy vagy két tanárnak kiadják azt véleményes jelentés tételére. Csak azután hoznak határozatot. A doktorátusi és

magántanári vizsgára jelentkezőkről is mindig véleményezés alapján határoznak. A következő évi költségvetést is ők állítják össze, sok bajuk akad az elégtelen könyvtári dotációval. A kar mellett működő magántanítók alkalmazása és honorálása szintén többször felmerül. Végül az angol és a francia nyelvre kapnak megfelelő nyelvmestert, a gyorsírást csak eleinte tanítják. Meglepő az a kölcsönös tisztelet, ami a tanárok közt uralkodik. Még Meltzl Hugó különbségeit is elnézik, s talán az egyetlen fegyelmi ügyben, a Szilasi Gergely (Gregoriu) körül felmerültben is megértők lennének, ha a minisztérium nem dönt másként. Viszont felháborodnak, ha a miniszter netán jogtipró intézkedést hoz, például Wertheimer Edét a megszűnő szebeni jogakadémiáról a kar megkérdezése nélkül kinevezi oda történelemtanárnak. Így aztán már a miniszter sokkal tapintatosabban jár el Moldován Gergely tanszékhez juttatásakor.

A jegyzőkönyvek talán legkínosabb ügye a Szilasi Gergellyel kapcsolatos. Szilasi ellen 1884 tavaszán, éppen amikor dékán volt, az a vád merült fel a sajtóban, hogy a Julia nevű román önképzőkörben szélsőséges román fiatalokkal szolidarizált, sőt kurzusait román nyelven tartotta. A magyar diákság emiatt tüntetett is ellene. A tanártársak megfogalmazta kérdésekre nem hajlandó írásbeli választ adni. A kar az ügyet az egyetemi tanács elé terjeszti. Végül a miniszter felfüggeszti Szilásit. S ezt mint dékán maga közli tanártársaival. A felfüggesztés hosszasan elhúzódik, míg helyére más tanárt alkalmaznak Moldován Gergely személyében, őt pedig nyugdíjazták. 1885 márciusában kilenc román hallgató ügyét is ki kell vizsgálniuk, ezek az egyetemi román ifjúság nevében táviratilag üdvözölték a nagyszzebeni Tribuna szerkesztőit, mikor egy sajtóperben felmentették őket. Ezzel vétettek az állampolgári lojalitás ellen. Vagy két esetben diákoktól elkövetett hamisítás vétségében is ítélik. Az egyetem még akkor is

önállóan ítélik, ha a törvényszék a vád alól felmentette a delikvenst.

Tanulságos a doktori és magántanári minősítések egyes fordulatainak a szemléltetése a kötetben. A doktorátust ekkoriban *tudori* fokozatnak nevezték, s csak 1891 novemberében engedélyezte a minisztérium, hogy a nemzetközileg használt *doktor* szót alkalmazták avatások alkalmával. Aki tehát tudor akart lenni, kérvénnyel fordult ez irányban a kari tanácshoz, melyben megjelölte fő tárgyát és két melléktárgyat, mellékelte életrajzát, egyetemi bizonyítványait, beküldte munkái jegyzékét és disszertációnak szánt dolgozatát 50 példányban. Ezeket a kar a választott tárgyak alapján két tanárnak kiosztotta véleményezésre. Az illető professzorok a véleményes jelentést a kari tanács elé terjesztették, abban javasolták a jelentkezés elfogadását vagy elutasítását. Ha elfogadták a jelentkezést, az illetőt kollokviumra bocsájtották, ezért neki vizsgapénzt kellett befizetnie. A kollokvium két teljes órát tartott: egy órán át kérdezte a szaktanár a fő tárgyból, utána fél-fél órát a két másik tanár a melléktárgyakból. Mindegyik kérdésre a választ minősítették (kitűnő, dicséretes, jó, kielégítő). A vizsgáról a tanárok jelentést tettek a kari tanácsnak, amely végül döntött a tudományos fokozat odaítéléséről. A vizsgatárgyak általában egyik vagy másik professzor katedrájának felelték meg. Néha előfordult, hogy az egyik melléktárgy más karhoz tartozott. Egy vita is kialakult a tárgyak megítélése körül: lehet-e külön tárgyként megjelölni valamely nyelvet vagy irodalmat. Ugyanis a tanszékek ekkoriban még mind „nyelv és irodalom” (magyar, német, román) besorolásúak voltak, s a tanáruk mindketőt előadta. Hosszas vita után döntöttek úgy, hogy csak melléktárgyként választható nyelv vagy irodalom. 1888-ban Szamosi János, a klasszika-filológia egyik tanára javaslatot tett a karnak arra nézve, hogy ezután tárgyból a disszertációkat a hagyományos latin helyett

fogadják el magyar nyelven is. Elvileg a kar egyetértett a javaslattal, de a szabálynak megfelelően kéttagú bizottságot küldött ki, hogy annak véleményes jelentése alapján hozza meg határozatát.

Az akkori tanügyi rendszerben a doktorátusnál magasabb tudományos fokozatot jelentett a magántanárság. Ez nemcsak cím volt, de feljogosította az illetőt, hogy tárgyából rendszeresen előadásokat tartson, vizsgáztasson. Aki két tanéven át nem hirdetett előadást, attól megvonhatták a jogot. A magántanárság egyetemhez kötött volt, tehát a Budapesten megszerzett címet Kolozsvárt külön el kellett ismertetni. A magántanár általában olyan tárgyat kellett hogy válasszon, amely kiegészítette a tárgy rendes tanárainak előadási körét. Rendszerint valamely részdiszciplínát jelöltek meg. A tudományos fokozatra pályázó kérvénnyel fordult a kari tanácshoz, melyben megnevezte a tárgyat, melyet előadni szándékozott. Mellékelte életrajzát, bölcsésztudori oklevelét, esetleg tanári oklevelét is, tudományos munkásságának jegyzékét és néhány megjelent dolgozatát, cím szerint közölte (esetleg be is nyújtotta) disszertációját, egy vázlatban feltüntette magántanári előadásainak programját. A kari tanács a dossziét kiadta két tanárnak véleményes jelentéstételre. A jelentések alaposan elemezték a jelölt eddigi munkásságát, mindig utaltak feddhetetlen jellemére is, s megfogalmazták pártoló vagy elutasító véleményüket. A disszertációt külön is elbírálták. Ha mindezek pozitív kicsergésűek voltak, a kar kollokviumra és nyilvános próbaelőadásra rendelte a jelöltet. Ezek megtörténtéről a két tanár megint jelentést írt a karnak. Végül a kari tanács megítélte a magántanári címet, s azt – a dossziéval együtt – megerősítésre felküldte a miniszternek. Rendkívül tehetséges jelölt esetén a kar a kollokviumot és próbaelőadást mellőzhette, s ennek jóváhagyását is kérhette a minisztertől.

Erre korszakunkban csak Széchy (Závodszy) Károly habilitációjánál volt példa.

A tanári állások megürülése és betöltése szintén módszeresen szabályozott volt. A tanár halála (Szabó Károly), távozása (Hóman Ottó Budapestre) vagy nyugalomba vonulása (Imre Sándor) esetén a kar üresnek nyilvánította a tanszéket, s megfogalmazta a pályázati kiírást, amelyet az egyetemi tanács útján felküldött a miniszternek. Az állást a miniszter hirdette meg, s záros határidőig a kar dékáni hivatalához kellett a tanulmányokat, tanári képesítést, akadémiai fokozatot, irodalmi munkásságot és eddigi alkalmazásokat igazoló iratokkal felszerelt pályázatot leadni. A kar szokásos módon két tanárt bízott meg a pályázatok elbírálásával és a rangsorolással kapcsolatos javaslattételrel. Ez nem is lehetett kis munka, ha elgondoljuk, hogy Hóman klasszika-filológiai tanszékére heten, az Imre Sándor magyar katedrájára tizenketten jelentkeztek, többen nagynevű tudósok. A kari tanács három jelöltet (első, második és harmadik helyezettet) terjesztett a miniszter elé, aki egyiküket végül a királyi kinevezésre felterjesztette. Így a klasszika-filológiára a második helyen jelölt, de Kolozsvárt már magántanárságot nyert Hegedüs Istvánt, a magyar tanszékre a nyelvész akadémikus Szinnyei Józsefet nevezték ki. A közölt dokumentumokból az is kitűnik, milyen nehéz volt elérni, hogy a miniszter engedélyezze egy új tanszék felállítását. Ennek rendszerint anyagi akadályai voltak. Hosszas harc után állították fel Schilling Lajos magántanár részére az ókortörténeti vagy Széchy Károly magántanár részére az önálló magyar irodalomtörténeti tanszéket.

A kar kebelében lejátszódó habilitáló vagy kinevezésre jelölő eljárásokat jóformán egyik személy esetében sem lehet végigkövetni, mindenképpen más-más mozzanatot tükröző iratok maradtak fenn (vagy kerültek be a válogatásba). Vannak olyan

tanszéketöltések, melyekről egyetlen irat sem tanúskodik. Az kétségtelenül megálapítható, hogy a többnyire 12 tanácskozó tagból álló kari tanács mindig szigorúan végigzárta a szabályok betartására, mindenben demokratikus úton járt el, ha dönteni kellett, szavazással hoztak határozatot.

A dokumentumkötet a kar és közvetve az egyetem működésére vonatkozó adalékokon túl számos jeles személyiség életpályáját egészíti ki adatokkal. Nem egy esetben a kutató, ha tudta is, hogy valamely író Kolozsvárt bizonyos évben doktorátust szerzett, egy hatalmas levéltári köteggben kereshette a rá vonatkozó utalásokat, esetleg külön iratokat. Éppen erre gondolva kötetünk összeállítói mindazokból az iratokból válogattak, amelyek személyi életpályára vonatkoznak: a habilitációs kérelmek, önéletrajzok, véleményezések bő választékát kapjuk. Mindenekelőtt

az egyetem bölcsészkar tanárainak az életrajzi szakasza, mentalitása jól kivethető e kötet anyagából. Aztán olyan írókra, tudósokra, tanáreberekre vonatkozó információkat kapunk, mint Herrmann Antal néprajztudós, id. Bartók György református püspök, Kovács János unitárius, Török István református kollégiumi igazgatók, Károly Irén és Tóth Lőrinc szerzetes tanárok, Gyulai Pál író-irodalomtörténész, Tolnai Lajos lelkész-író, George Browning angol költő és műfordító, Ferenczi Zoltán irodalomtörténész, Wlislöck Henrik cigánykutató, Dulfu Péter (Petre) román meseíró, Gerecze Péter művészettörténész, Eisler Mátyás főrabbi.

A kötetet néhány egyetemi dokumentum, igazolvány fénymásolata illusztrálja. A névmutató nagymértékben segíti a tájékozódást.

Gaal György

Contents

Gábor Sipos: András Kiss (1922–2013)	1
András Kovács: Sándor Tonk (1948–2003).....	5
Géza Hegyi: The Affiliation of Medieval (Sălaj) Region in the Mirror of Administrative Organization and of Public Perception	6
Károly Vekov: Dragons and Humanists.....	25
Gábor Farkas Farkas: Ransanus and the Dragon	32
Anikó Szász: The Financial Aid Granted from the Tithe to the Reformed Parish of Cluj in the Second Half of the 17th Century.....	38
Emőke Gálfi: The Testament of Requisitor János Hercegszőlösi from 1650	46
Tamás Fejér: Anna Bornemissza's Instruction from 1675 and the Ortodox Communities from Făgăraş District	52
Andrea Fehér: The Autobiography of László Székely.....	65
András Emődi: The Problem of Library and the Archives in Oradea/Nagyvárad in the Mirror of Pressures and Failings. A Lamentabile Chronicle of Oradea/Nagyvárad (1944-1987)	76
Sándor Kovács: The Fate of a Legacy. The "Nationalization" of Lajos Kelemen's Collection	108
László Wellmann: June 1987. A Romanian-Hungarian Party Meeting without Results	125
Róbert Lakatos: The Relations between Documentary and Fiction in the Contemporary Cinema in Eastern-Central Europe	137

Review

András Sófalvi: The Medieval Secklerland	148
Gábor Farkas Farkas: Margarita poetica.....	159
Péter Ekler: Old Books, New Stars.....	161
Andrea Fehér: Threads and Traces: True, Fals, Fictive	164
Andrea Fehér: Private Affair?	168
György Gaal: Books about Memorial Places.....	171
György Gaal: The Arts Department of the Ferenc József University – Collection of Documents.....	176

Cuprins

Sipos Gábor: Kiss András (1922–2013)	1
Kovács András: Tonk Sándor (1948–2003)	5
Hegyí Géza: Ungaria sau Transilvania? Apartenența teritorială a Sălajului medieval în oglinda organizării administrative și a opiniei publice din epocă	6
Vekov Károly: Dragonii și umaniștii	25
Farkas Gábor Farkas: Ransanus și dragonul	32
Szász Anikó: Veniturile parohiei reformate din Cluj, provenite din dijme în cea de a doua parte a secolului 17	38
Gálfi Emőke: Testamentul din 1650 al revizitorului Hercegszölösi János	46
Fejér Tamás: Instrucțiunile principesei Bornemissza Anna din 1675 și comunitatea ortodoxă din Țara Făgărașului	52
Fehér Andrea: Autobiografia lui Székely László	65
Emődi András: Biblioteca și arhiva Episcopiei Romano-Catolice din Oradea în oglinda presiunilor și a unor slăbiciuni personale: o adevărată cronică lamentabilă a Oradei (1944-1987)	76
Kovács Sándor: Soarta unei moșteniri. „Naționalizarea” arhivei personale a lui Kelemen Lajos	108
Wellmann László: Iunie 1987. O întâlnire eșuată dintre delegațiile de partid române și ungare	125
Lakatos Róbert: Relația dintre filmul documentar și cel de ficțiune în cinematografia contemporană din Europa Centrală și de Est	137

Recenzii

Sófalvi András: O carte de referință despre Secuime în epoca medievală	148
Farkas Gábor Farkas: Margarita poetica	159
Ekler Péter: Cărți vechi, stele noi	161
Fehér Andrea: Despre posibilitățile narativei istorice	164
Fehér Andrea: E o chestiune personală?	168
Gaal György: Două cărți despre ridicarea monumentelor	171
Gaal György: Documentele unei Catedre de Litere	176

Tartalom

Sipos Gábor: Kiss András (1922–2013)	1
Kovács András: Tonk Sándor (Kolozsvár, 1948. május 2. – Budapest, 2003. augusztus 14.).....	5
Hegyí Géza: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatarozása a középkorban a közigazgatási beosztások tükrében és a korabeli köztudat szerint (II. közlemény)	6
Vekov Károly: Sárkányok és humanisták	25
Farkas Gábor Farkas: Ransanus és a sárkány	32
Szász Anikó: A kolozsvári református egyházközség dézsmából származó jövedelme a 17. század második felében	38
Gálfí Emőke: Hercegszölösi János levélkereső végrendelete 1650-ből	46
Fejér Tamás: Bornemissza Anna fejedelemasszony 1675. évi rendelete és a fogarasföldi román gyülekezetek	52
Fehér Andrea: Székely László Önéletírása	65
Emödi András: Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon kényszerek és gyarlóságok tükrében, azaz valóban siralmas váradi krónika (1944–1987)	76
Kovács Sándor: Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”	108
Wellmann László: 1987. június. Egy eredménytelen magyar–román pártközi találkozó.....	125
Lakatos Róbert: A dokumentum- és játékfilm viszonya a kelet-közép-európai kortárs filmművészetben.....	137

Szemle

Sófalvi András: A középkori Székelyföldről.....	148
Farkas Gábor Farkas: Margarita poetica.....	159
Ekler Péter: Régi könyvek, új csillagok.....	161
Fehér Andrea: A történeti elbeszélés lehetőségeiről	164
Fehér Andrea: Magánügy?!.....	168
Gaal György: Két könyv az emlékállításról	171
Gaal György: Bölcsészkarí dokumentumgyűjtemény	176